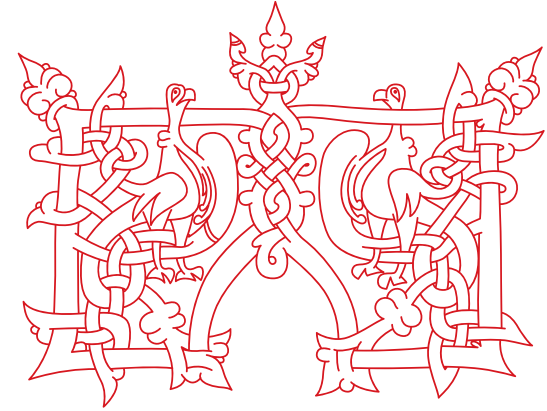

Prayerbook of Great Prince Volodymyr

(Teodorovich Euchologion)
of the 14th century

Київ 2021

Молитовник князя Володимира

(Служебник Теодоровича)
XIV століття

Київ 2021

УДК [27-549-528.82+27-549-528.83]:091.5(477.82)"13"=163.1
М75

Видання підготовлено за підтримки
Українського культурного фонду

Молитовник князя Володимира (Службник Теодоровича)

М75 XIV століття : Видання факсимільного типу. Дослідження / Відп. ред. Л. Гнатенко = Prayerbook of Great Prince Volodymyr (Teodorovich Euchologion) of the 14th century : Facsimile-type edition. Researches / Managing ed. L. Hnatenko. – Київ : Горобець, 2021. – 460 с., іл.

ISBN 978-966-2377-59-0

Уперше здійснено факсимільне видання оригіналу середньовічного українського рукописного Службника XIV ст., що зберігається у Нью-Йоркській публічній бібліотеці, у відділі рукописів та архівів, cod. slav. 1. У науковій частині представлено на новітніх засадах дослідження українських учених щодо кодикологічних, палеографічних, художніх, мовних та текстологічних особливостей рукопису. Актуалізовано розгляд питань ідентифікації й локалізації, історії кодексу й сфальшованих атрибуційних маргіналій О. Сулакадзева, до рукописної колекції якого він належав на початку XIX ст.

For the first time, there appeared a facsimile-type edition of the original of the 14th c. medieval Ukrainian manuscript Euchologion that is kept in the New York Public Library at the Manuscripts and Archives Division, cod. slav. 1. In the scientific part, the codicological, paleographic, artistic, linguistic and textual peculiarities of the manuscript are studied on the basis of the latest research principles of Ukrainian scholars. Consideration of the issues of identification and localization, history of the codex and the falsified attribution marginalia of O. Sulakadzev, whose manuscript collection it belonged to at the beginning of the 19th c., is actualized.

УДК [27-549-528.82+27-549-528.83]:091.5(477.82)"13"=163.1

ISBN 978-966-2377-59-0

© Оригінал-макет, видавництво «Горобець», 2021

ukrmanuskript.com

Дослідження

Надія Нікітенко

«Молитовник Володимира Великого» і Софія Київська

Відомий діяч та історик Української Церкви митрополит Іларіон (Іван Огієнко) вважав, що «Молитовник князя Володимира» є списком з давнього оригіналу, характеризуючи його як «цінну пам'ятку нашої старої культури, культури ще володимирових часів». Іван Огієнко підкреслював, що на велику давність пам'ятки вказують не лише приписки на її полях, що атрибутують книгу князю Володимиру, а й церковні служби, які звучать у ній вельми архаїчно як для XIV ст., яким він датував «Молитовник Володимира Великого»¹. Тож книга, що увійшла в історію під цією значущою назвою, сприймається ним у річищі багатой киево-руської культурної традиції, започаткованої в часи християнізації Русі-України. Хоча місце створення «Молитовника» донині не встановлене, російські науковці здебільшого пов'язують його з Новгородом або з якимось рукописним центром Середньої Русі й вважають «выдающимся памятником русского книжного искусства XIV в.». Приписки ж на його полях, які пов'язують книгу із самим Володимиром Великим, згодом вважають виконаною на досить високому рівні фальсифікацією історика-археографа, бібліофіла і колекціонера О. Сулакадзева (1771–1829), до зібрання якого входив «Молитовник»². Але для нас, попри датування «Молитовника» XIV ст., безсум-

¹ Огієнко І. Молитовник князя Володимира Великого 999 р. *Стара Україна. Часопис історії і культури*. Львів, 1925. С. 81–87.

² Див.: Смирнова Э. С. Русский лицевой Служебник XIV в. в Нью-Йорке. *Хризограф*. Вып. 2. М., 2005. С. 54–73.

нівним фактом залишається головне: *генетично* книга належить не до «русской» (читай: «російської»), а до *києво-руської* (читай: київської, української) культурної традиції. Отже, «Молитовник» – книга знакова, яка належить українській культурі. Цей дуже важливий акцент на дійсному родоводі унікальної книги дає нам імпульс звернутися до Софії Київської, яка стоїть біля витоків української культурної традиції, якнайкраще зберігаючи в своїх мозаїках і фресках XI ст. та пізнішому українському стінопису XVII–XVIII ст. доби Гетьманщини її потужне відлуння. Почнемо з висхідних для наших подальших міркувань констант: «Молитовник князя Володимира», або «Службник Іоанна Теодоровича», вчені, як і Іван Огієнко, суголосно датують XIV ст.; Софія ж, як показали її новітні дослідження, виникла в другому десятиріччі XI ст. (1011–1018 рр.), тобто наприкінці княжіння Володимира Великого (пом.1015 р.) – на початку правління його сина Ярослава Мудрого, який вперше посів київський стіл наприкінці 1016 і займав його до літа 1018 р., саме в цей період завершивши справу батька зі створення собору³. Але для вивчення і розуміння такого раритету як «Молитовник» в контексті історії і культури Русі-України важливо «зазирнути» не лише в XIV ст., але й у добу її християнізації, коли найбільш активно йшов процес рецепції візантійської літургійної книжності. Найліпше це здійснити через призму автентичних мозаїк і фресок початку XI ст., а також сюжетів олійного стінопису XVII–XVIII ст. Софії Київської, в яких відобразився образ князя-хрестителя Володимира як її замовника і будівничого. Раніше так питання взагалі не ставилося, адже виник-

³ Див.: Нікітенко Н. М. Володимир Великий і Софія Київська. *Софійський часопис*. Вип. I. Матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції «Софійські читання». До 1000-ліття пам'яті великого київського князя Володимира Святославича та святих Бориса і Гліба: 1015–2015. (м. Київ, 26–27 листопада 2015 р.). К., 2017. С. 306–327.

нення Софії Київської однозначно пов'язувалося з іменем Ярослава Мудрого, якого літописи називають її засновником. Однак результати новітніх досліджень Софії Київської дозволяють з певністю говорити про Володимира як про її засновника і будівничого, а про Ярослава Мудрого – як про завершувача справи батька. Тож спробуємо поглянути на Софію Київську як на пам'ятку доби Володимира Великого.

Софія Київська як символ золотої доби України завжди сприймалась оплотом її державності, церковності й культури. Тут, у головному храмі держави – митрополії руській, відбувалися й освячувалися головні події церковного і державного життя, адже Софія була духовним серцем Русі-України. Свою державотворчу місію Свята Софія зберігала впродовж сторіч. Особливо це стосується княжих часів, доби Петра Могили та Визвольних змагань, епохи Гетьманщини та Української революції початку ХХ ст.

Присвячення головного храму Київської держави відповідає його значенню як меморіалу хрещення Русі-України. Свята Софія Премудрість Божа – одна з фундаментальних ідеологем східного християнства, що асоціювалася з образом мудро влаштованої Богом суверенної державності. Впродовж сторіч уявлення про Святу Софію зберігалось як умова духовного життя всієї людності, без якої вона не може існувати як християнський народ, як Церква. Саме тому від початків християнства як державної релігії у різних народів в головних центрах східно-християнської Ойкумени – Константинополі, Солуні, Охриді, Києві, Новгороді, Полоцьку – зводяться Софійські кафедрали.

У Києві впродовж сторіч побутувало давнє повір'я: «Доки в Святій Софії буде стояти Оранта “Нерушима стіна”, доти стоятиме й Київ». Так думала про себе вся Русь, куди християнство прийшло під знаком Софії. Недаремно сучасник Володимира Святого і Ярослава Мудрого

митрополит Іларіон у своєму «Слові про Закон і Благодать» змальовує хрещення Русі Володимиром як прихід сюди Мудрості Божої, якою тримається Всесвіт⁴. Виходячи з усього сказаного, логічно думати, що головний храм Русі-України, як найважливіший символ могутньої суверенної держави, мав постати вже за часів князя Володимира Святого – творця й будівничого цієї держави. Недарма в Софії Київській відбилася багатвікова традиція прославлення князя-хрестителя Володимира, на що раніше увага взагалі не зверталася. Між тим, образ Володимира є стрижньовим, він проходить через увесь стінопис Софії, оскільки мав особливе державотворче значення у доленосні періоди історії Русі-України, що знайшло яскраве відображення в історії, архітектурі та монументальному живописі Софійського собору.

Володимир – багатогранна особистість вселенського масштабу. Недарма історія назвала його Великим, Церква – Святим, а народ – Красним Сонечком. Головна його заслуга – це, безумовно, хрещення свого народу. Звісно, дати повну характеристику Володимиру як історичній постаті в цій публікації неможливо. Моє завдання – відзначити його заслугу як засновника і будівничого Софії Київської. У цьому сенсі звертаю увагу і на образ його дружини Анни – забутої особистості нашої історії, яка разом із Володимиром охрестила Русь і заснувала Софійський собор. Попри фрагментарність і скудність свідчень джерел стосовно Анни, вони дають змогу говорити про активну роль княгині в особистому наверненні Володимира і в розбудові християнської Русі. Згідно зі свідченнями давньоруських джерел, коли вона прибула в Корсунь, то Володимир не поспішав змінювати віру, намагався «сотворити безвір'я», через що «розболівся очима» й «не бачив нічого». Анна пообіцяла Володимирі зцілення, якщо він охреститься. І справді,

⁴ Молдован А. М. *Слово о законе и благодати Илариона*. К., 1984. С. 92–93.

Князь Володимир з моделлю Десятинної церкви (ліворуч) і княгиня Анна. Деталі княжого портрета у Софії Київській. Зарисовка А. ван Вестерфельда. 1651 р.

охрестившись, князь чудесно прозрів, а побачивши це чудо, хрестилися і його дружинники. Дізнаємося з літопису про високе призначення Анни навести Русь у християнство – це звучить у напучуванні її братів-імператорів, про почесну зустріч її в Корсуні, зрештою, окремим записом відзначена смерть «цариці Володимирової»⁵. Заслугу Анни згадує й сучасник Володимира, німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький, який говорить, що Володимир прийняв святу християнську віру за наполяганням Анни, а також відзначає, що їх гробниці стоять поруч у

⁵ ПСРЛ. Т. 1 : Лаврентьевская летопись. М., 2001. Стп. 110–111; Шахматов А. А. *Корсунская легенда о крещении Владимира*. СПб., 1906. С. 94.

Десятинній церкві⁶. А арабський хроніст XI ст. Ях'я Антіохійський повідомляє, що, прибувши до Києва, Анна «побудувала багато церков в країні русів»⁷. Вона була співавторкою Володимира в складанні церковного Уставу-судебника, дала значні пожертви на Десятинну церкву – це засвідчує Устав Володимира⁸. За західноєвропейськими Ламбертінськими анналами, Анна самостійно приймала іноземних послів, тобто відіграла неабияку роль у державному житті⁹.

Та ці заслуги Анни практично забуті, згадки про них поодинокі. І лише стінопис Софії Київської зберіг унікальні свідчення щодо прославлення Анни її сучасниками. Не можна забувати, що Анна була дружиною і соратницею одного з наймогутніших державців тогочасного світу, а це багато що важило. Володимир першим з правителів Русі-України став карбувати власні монети – златники і срібляники, що було ознакою сильної княжої влади та політичною декларацією суверенітету і значимості Київської держави як суб'єкта міжнародного права. Завважу, що Володимир карбував і золоту, і срібну монету, а Ярослав – лише срібну, що, як і час появи Софії Київської, маркує найвищий злет в розвитку Давньої Русі. Його слід пов'язувати з епохою Володимира, а не його сина і нащадка Ярослава. Саме так вважав наш визначний історик Михайло Грушевський, який казав, що правління Володимира – то кульмінація розвитку Русі-України, а правління Ярослава – початок її занепаду¹⁰.

Ще одна з великих заслуг Володимира – його будівнича діяльність, зокрема в Києві, коли на схилах Дніпра виросло нове велелюдне

⁶ Титмар Мерзебургський. *Хроніка*. В 8 кн. / Перевод с лат. И. В. Дьяконова. М., 2005. С. 162, 163.

⁷ Розен В. Р. *Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского*. СПб., 1883. С. 24.

⁸ Шапов Я. Н. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* М., 1976. С. 66.

⁹ Пушкарева Н. Л. *Женщины Древней Руси*. М., 1989. С. 20–21.

¹⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. К., 1992. Т. 2. С. 1–2.

християнське місто, одне з кращих в тогочасній Європі. Титмар Мерзебургський свідчить, що в 1018 р. в Києві було 400 церков і 8 ринків та сила-силенна народу¹¹. Окрасою міста стала велична Богородична Десятинна церква, прикрашена мозаїками і фресками. Її побудували «майстри від Грек», тобто візантійські зодчі, котрі, на думку таких авторитетних дослідників, як Д. Айналов і Г. Логвин, долучилися й до спорудження Софії Київської¹².

Проблема часу спорудження Св. Софії дискутується вже 200 років і донині залишається спірною. Як відомо, давньоруські літописи згадують дві дати закладин Софії Київської – 1017 (Новгородський І літопис) і 1037 р. (Повість временних літ). У Новгородському, Софійському, Воскресенському, Никонівському, Тверському, Львівському, Типографському та в низці інших літописів заснування Св. Софії віднесено до 1017 р., а в Лаврентіївському, Іпатіївському та в інших літописах, що містять у своїй початковій частині «Повість временних літ», – до 1037 р. Під 1037 р. у Новгородському І літописі повторено звістку про закладини Св. Софії, тоді як в пізніших літописах новгородсько-софійської традиції під цим роком повідомляється про закінчення її спорудження (Новгородський III, Софійський I, Воскресенський, Никонівський, Тверський, Львівський та ін.). Історики давно дійшли переконання, що запис під 1037 роком є не фіксацією історичного факту, а панегіриком Ярославу, що підсумовує всі його заслуги. На узагальнюючий, підсумковий характер статті під 1037 р. вказує вже сам той факт, що починається вона повідомленням про заснування Софії, а наприкінці статті говориться про Софію як про

¹¹ Титмар Мерзебургський. Вказ. пр. С. 178.

¹² Айналов Д. В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира. *Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира*. Пг., 1917. С. 21–29; Логвин Г. Н. *Собор Святой Софии в Киеве: Книга-альбом*. К., 2001. С. 28.

Дата складається з літер **СФКЗ**, цифрове значення яких – 6000 (**С**), 500 (**Ф**), 20 (**К**) та 7 (**З**). Відповідно, в написі зафіксований 6527 р. від створення світу, тобто, 1019 р. від Різдва Христового.

Дата складається з літер **СФК**, цифрове значення яких – 6000 (**С**), 500 (**Ф**) та 20 (**К**). Четверта літера, яка позначала одиниці, була знищена вибоєм. Тому верхньою хронологічною межею появи графіті може бути 6529 рік від створення світу, тобто, 1021 р. від Різдва Христового.

Дата складається з трьох літер **СФЛ**, цифрове значення яких – 6000 (**С**), 500 (**Ф**) та 30 (**Л**). Відповідно, в написі зафіксований 6530 р. від створення світу, тобто, 1022 р. від Різдва Христового. В тексті мова йде про Кіріюпасху (дата Пасхи та Благовіщення співпадають), яка дійсно сталася у 1022 р.

Дата складається з чотирьох літер **СФЛС**, цифрове значення яких – 6000 (**С**), 500 (**Ф**), 30 (**Л**) та 6 (**С**). Кожна цифра має закінчення – є (шеститисячне, п'ятисоте, тридцятье, шосте). Відповідно, в написі вказаний 6536 р. від створення світу, тобто, 1028 р. від Різдва Христового.

В цих графіті дата складається з чотирьох літер **СФМА**, цифрове значення яких – 6000 (**С**), 500 (**Ф**), 40 (**М**) та 1 (**А**). Відповідно, в трьох написах зафіксований 6541 р. від створення світу, тобто, 1033 р. від Різдва Христового.

Дата складається з чотирьох літер **СФМА**, цифрове значення яких – 6000 (**С**), 500 (**Ф**), 40 (**М**) та 4 (**А**). Відповідно, в написі вказаний 6544 р. від створення світу, тобто, 1036 р. від Різдва Христового.

Дата складається з чотирьох літер **СФМЗ**, цифрове значення яких – 6000 (**С**), 500 (**Ф**), 40 (**М**) та 7 (**З**). Відповідно, в написі вказаний 6547 р. від створення світу, тобто, 1039 р. від Різдва Христового.

Найдавніші датовані графіті Софії Київської. Прориси В. Корнієнка

давно діючий храм, де функціонує створена Ярославом бібліотека і «обычныя» пѣсни Богу въздають в годы обычныя»¹³. При цьому настійно нагадується, що Ярослав «созда самъ» Софійський собор.

За моїми висновками, літописні звістки під 1017 і 1037 р. про заснування Софії Київської походять з Київського зводу 1039 р., складеного книжниками Ярослава, і з найдавнішого новгородського літописання, що виникло за його ж правління. Обидві дати є штучно «прив'язаними» до головних віх княжіння Ярослава в Києві (зайняттям київського престолу в 1017 р. і апогеєм його правління в 1037 р.) і не фіксують історичного факту заснування або завершення будівництва Св. Софії в 1017 чи в 1037 р. Наявність у НПЛ старшого ізводу одразу двох записів про заснування Софії Київської – під 1017 і 1037 рр., які, на перший погляд, заперечують один одному, – зумовлена не хибами літописної роботи, а важливими для Ярослава як великого князя ідеологічними чинниками, адже стаття НПЛ під 1017 р. є для нього установчою, «інавгураційною», а стаття ПВА під 1037 р. – підсумковою, ювілейною¹⁴.

Виявлені останніми роками в різних місцях на стінах собору 11 дуже ранніх датованих графіті 1018/21, 1019, 1022 (три написи), 1028, 1033 (три написи) і 1036 рр. спростовують літописні дати закладин Софії Київської як у 1017, так і в 1037 р. і дозволяють датувати собор другим десятиріччям XI ст. Таке датування суголосне низці інших графіті, в яких дати відсутні, зате називаються відомі історичні особи, які діяли на київській політичній арені в 1019 р. Маються на увазі два цикли написів з 13 графіті, 8 з яких складають собою «групу Олисави» (на північних

¹³ ПСРЛ. Т. 1. Стп. 153.

¹⁴ Нікітенко Н. Літописні дати заснування Софії Київської: концепція О. Шахматова та нові міркування (у друці).

хорах), 5 – групу графіті, залишених отроками Костянтина Добринича (в давніх південній і західній галереях першого поверху). В цих графіті згадуються як повноважні політичні особи ті діячі, які володарювали в Києві та Новгороді в період княжої міжусобиці після смерті Володимира – 1015–1019 рр., і втратили її в 1019 р., коли Ярослав сів у Києві. Йдеться про київську княгиню Олисаву (Єлизавету) – матір Святополка I Володимировича і регентшу його сина – малолітнього Михайла Святополчича, а також про новгородського посадника Костянтина Добринича, чії отроки-дружинники входили до війська Ярослава і розписалися на стінах Софії, коли він узяв Київ. До графіті «групи Олисави» примикає запис митрополита Київського Іоанна I, який очолював Руську Церкву у першій третині XI ст. Саме цей митрополит 14 серпня 1018 р. урочисто зустрічав у Софійському монастирі польського князя Болеслава Хороброго і його зятя Святополка I, які під час усобиці взяли Київ. Тобто графіті «групи Олисави» і митрополита Іоанна називають правлячу верхівку Києва кінця другого десятиріччя XI ст.¹⁵

Побудова Софійського собору в другому десятиріччі XI ст. підтверджується також унікальним за своєю давністю і достовірністю свідченням складеної в 1018 р. хроніки Тітмара Мерзбургського, яка згадує Софійський монастир у Києві як функціонуючий митрополичий осідок під 1017/18 рр. Тітмар записав: «Архиепископ этого города [вийдя] с реликвиями святых и иными различными [церковными] украшениями, почтил приходящих в монастыре св. Софии, который в предыдущем году по несчастному случаю погорел» (переклад О. Ч. Скрижинської)¹⁶.

¹⁵ Детальніше див. монографію: Никитенко Н., Корниенко В. *Древнейшие граффити Софии Киевской и ее датировка*. К., 2012.

¹⁶ Thietmari chronicon. *Monumenta Germaniae Historica /Scriptores/* В., 1935. Bd. 9. S. 488–489. VIII, 32. Пер. цитати див.: Высоцкий С. А. *Средневековые надписи Софии Киевской*. К., 1976. С. 248, прим. 145.

Йдеться про вищезгадане взяття Києва 14 серпня 1018 р. військом польського князя Болеслава Хороброго і його зятя Святополка Володимировича. Компетентний у європейських справах Тітмар (пом. 1018) записав це свідчення зі слів своїх земляків – саксонських рицарів, що входили до війська Болеслава, причому одразу по їх поверненню на батьківщину, після чого незабаром помер. Його хроніка, що повністю зберігалася в оригіналі до пожежі Дрездена в 1945 р., високо поцінована в науці як джерело руської історії. Тітмар надійно зафіксував факт існування в Києві в 1017/18 рр. Софійського монастиря (отже – і його однойменного головного храму), що був резиденцією Київського митрополита. Історики, які дотримуються літописного датування закладин Софії в 1037 р., вважають, що Тітмар згадує Софійський храм, який, мовляв, був дерев'яним, тому й згорів. Насправді про дерев'яний Софійський храм в Києві не говорить ані Тітмар, ані якесь інше давнє джерело. Нікому не відома дерев'яна Софія – вигадка істориків, які в такий спосіб намагаються пояснити безперечно достовірне свідчення Тітмара, чим фактично переінакшують джерело, в якому згадується пожежа не в соборі, а в монастирі святої Софії (in sancte monasterio Sophiae). Надто довільний переклад цих слів Тітмара як «в соборі святої Софії» запропонував польський історик А. Поппе, і його тлумачення, інспіроване датою 1037 р., отримало визнання в науці, «заангажованій» цією датою.

Проте переклад, запропонований А. Поппе, є абсолютно безпідставним. На чому він ґрунтується? Поппе, зокрема, стверджує, що начебто для людей середньовічної Німеччини поняття «монастир» і «кафедральний собор» були ідентичними, оскільки Тітмар вживає впереміж слова «монастир» і «головна церква» щодо Магдебурзького і Падерборнського

соборів¹⁷. Але при цьому він чомусь не зважає на те, що ці храми були *монастирськими*, тобто таке поширене у всьому християнському світі слововживання щодо подібних храмів є цілком зрозумілим. Я вперше вказала на цю обставину ще в своїй монографії 1999 р.¹⁸, де здійснила критичний аналіз концепції Поппе, проте ані він, ані ні хтось інший так і не відповіли на критику. Вважаю, що головний аргумент Поппе, висунутий ним понад півстоліття тому, задовго до останніх досліджень Софії, сьогодні просто «не працює», хоча, на жаль, продовжує мандрувати з видання у видання.

Натомість, якщо припустити, що кам'яна Софія стояла вже до Ярослава, відповідь прийде сама собою: логічно думати, що в 1017 р. згоріли дерев'яні споруди Софійського монастиря, а його кам'яний головний храм уцілів. Так, зокрема, трапилося в Софійському монастирі в 1697 р. Ясно й те, що Софійський кафедральний собор – головний храм могутньої Русі, та ще й через 30 років після її хрещення, не міг бути дерев'яним, тим більше, що поруч стояла чудова «мраморяна» Десятинна церква, в якій до побудови Софії перебувала митрополічна кафедра¹⁹. Усе це приводить до висновку, що Тітмар згадує під 1017/18 рр. ту саму Софію, що збереглася донині.

Багато про що говорять і дні освячення Софії Київської – 4 листопада і 11 травня. Як відомо, святкування на честь освячення церков встановлювались одразу ж після цієї події²⁰. Чому саме ці дні були за-

несені в Святці й утвердилися в богослужбовій практиці? Існування в джерелах двох дат освячення Софії вважають досить загадковим феноменом і пояснюють його по-різному. На мою думку, аби зрозуміти, чому в Святцях збереглися дві дати освячення Софії, треба врахувати, що повний чин освячення храму передбачав включення в нього основних моментів його створення, від заснування (освячення місця) до звершення першої літургії (освячення престолу). До того ж, Софія мала двох ктиторів – Володимира і Ярослава, чим також викликана наявність двох дат її освячення.

Первісно занесені у Святці дні освячень Софії Київської 4 листопада і 11 травня мали випасти на неділю, оскільки освячення у неділю (*kyriake*) є загальним правилом, бо всякий храм, тим більше Софійський, присвячується Господу (*Kyrios*) в образ пасхального таїнства заснування Церкви Христової.

«Накладаючи» ці дні на хронологічну канву найбільш ранніх софійських графіті, що засвідчують виникнення Софії в другому десятиріччі XI ст., я датувала її закладення (посвячення Премудрості Божій) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення-інавгурацію) – неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати у другому десятиріччі XI ст. випали недільні (Господні) дні, в які за канонами можливо було освятити Софійський собор. Тобто собор був закладений і майже закінчений Володимиром в 1011–1015 рр., а остаточно завершений його сином Ярославом у період від кінця 1016 до травня 1018 рр. Недарма ціла низка архітектурних і стінописних особливостей Софії свідчить про зміну князя-замовника на стадії її завершення²¹. У складних умовах першого етапу свого київського князіння Ярослав спромігся лише закінчити те, що було практично створено його батьком. І ця

²¹ Никитенко Н. Н. *Русь и Византия ...* С. 230–241.

¹⁷ Poppe A. The building of the church of St. Sophia in Kiev. *Journal of Medieval History*. Amsterdam, 1981. Vol. 8. P. 18.

¹⁸ Никитенко Н. Н. *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*. К., 1999. 215–219. Моя новітня публікація: Никитенко Н. Софія Київська у Хроніці Тітмара Мерзебурзького. *UCRAINICA MEDIAEVALIA*. Vol. 2/3, 2019/20. С. 37–52.

¹⁹ Київська митрополія була заснована в 996–997/998 рр. Див.: Шапов Я. Н. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* М., 1989. С. 28.

²⁰ Лосева О. В. *Русские Месяцесловы XI–XIV веков*. М., 2001. С. 91.

гучна церковно-політична акція Ярослава дозволила йому якнайкраще заявити про себе як про гідного наступника Володимира.

Варто згадати, що 1011 рік як час заснування собору фігурував у його двох головних написах – титульному (над входом)²², що, з усієї вірогідності, з'явився наприкінці XVI – на початку XVII ст., та ктиторському (на арках головного купола), виконаному в 1634 р. на замовлення митрополита Петра Могили, який реставрував собор і володів даними софійського архіву, що згорів у 1697 р. Фото знятого реставраторами в середині XX ст. ктиторського напису Могили з датою 1011 рік збереглося в архіві Національного заповідника «Софія Київська» та порівняно недавно опубліковано²³. Навіть у XVIII ст. 1011 рік офіційно визнавався датою заснування Софії, про що свідчать опубліковані статистичні «Описи Київського намісництва» 70-х – 80-х рр. XVIII ст. 1011 рік як час заснування Софії вказується кафедральним писарем Яковом у складеному ним близько 1770 р. рукописі, що зберігається в Центральному державному історичному архіві в м. Києві. Важливо, що ці свідчення пізніших джерел щодо 1011 р. як дати фундації суголосні даним софійських графіті і давнім писемним документам. Лише після 1795 р., з утворенням Київської губернії, коли царським урядом було уніфіковано всі офіційні дати

²² Москвитянин. 1851. С.22; [Лебединцев П. Г.] О наружности Киевского Софийского собора в древнем виде. *Киевские епархиальные ведомости*. 1862. № 7. С. 214.

²³ Детальніше див.: Никитенко Н., Корниенко В. *Древнейшие граффити...* С. 45–50. Спроба О. Толочка та Є. Архіпової спростувати джерельну цінність даного напису, а також результатів натурних досліджень Софії, аби дезавувувати факт її заснування в 1011 р., не витримує критики. Див.: Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В., Рясная Т. М. Нова спроба дезавувувати ювілей Софії Київської. *Український археографічний щорічник*. 2012. Вип. 16–17. С. 111–128; Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. Ще раз про натурні дослідження Софії Київської. *Там само*. С. 129–150.

щодо включених до складу імперії українських земель, стверджується літописна дата 1037 рік, що з того часу стала «хрестоматійною».

Знаменно, що дні освячень Софії приурочені до днів закладин і освячення Константинополя – Нового Єрусалиму християнського світу: його закладення (посвячення) відбулося в неділю 8 листопада 324 р., а в неділю 11 травня 330 р. місто освятили. У візантійських джерелах збереглися обидві дати «дня народження» Константинополя, але у місяцеслови увійшла дата 11 травня під назвою «Обновлення Царгорода», оскільки саме в цей день сталася інавгурація вже створеного, укріпленого і освяченого міста²⁴.

Бачимо майже повний збіг дат, що правда з київською «поправкою» на недільний день, який в 1011 р. випав на 4 листопада. Цікаво, що в Охридському Апостолі кінця XII ст. днем освячення Софії Київської називається не 4, а 8 листопада, тобто день закладин Константинополя²⁵. Зрозуміло, що це свято перейшло в Охридський Апостол з руського джерела, і його дата вочевидь була дещо підправлена. Але вже сама ця підправка не є випадковою і лє світло на асоціативне сприйняття середньовічною людиною днів освячення Софії Київської.

Можна гадати, що так само і в Києві 4 листопада 1011 р. за Володимира – «нового Константина», сталися закладини літописного «града великого» і Софійського собору, а 11 травня 1018 р. їх відкриття-інавгурація за Ярослава – «нового Соломона». Ось чому митрополит Іларіон – очевидець будівництва Софії Київської, стверджує, що Ярослав завершив починання Володимира подібно до

²⁴ Сергий (Спасский), архиепископ. *Полный месяцеслов Востока*. Т. 3: Святой Восток. Ч. 1, 2. М., 1997. С. 177–178.

²⁵ Мошин В. В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. *Из истории русской культуры*. Т. 2. Кн. 1: Киевская и Московская Русь. М., 2002. С. 859.

того, як Соломон завершив справу свого батька Давида у створенні Єрусалимського храму: «недокончана твоя наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божий великий святыи его Прѣмудрости създа»²⁶.

На біблійний прецедент взорувався і час створення Софії – 7 років, адже цей час відповідав семи етапам створення світу, старозавітної скінні і Єрусалимського храму, чим зумовлені основні архієрейські священнодійства при освяченні храму – від закладення наріжного каменю до Божественної літургії. Недарма саме 7 років створювалася і попередниця Софії Київської – Десятинна церква (989–996)²⁷, і наступниця – Софія Новгородська (1045–1052), причому, хоча новгородський храм було «звершено» в 1050 р., його, згідно з новгородськими літописами, освятили в 1052 р., орієнтуючись на час створення біблійного прототипу – Єрусалимського храму²⁸.

Гадаю, що орієнтований на священний взірєць час створення Софійського собору було підпорядковано концепції Києва як Нового Єрусалиму християнської Русі, осердям якої є Свята Софія з її головним образом – Богоматір'ю Орантою, що величається в Акафісті (і здавна величалася в Києві) «Нерушимою стіною». Це підтверджується колосальним посвятним написом над Богоматір'ю Орантою (символом Небесного Єрусалиму), зображеною в головному вівтарі Софії: «Бог серед нього – нехай не хитається, Бог може йому, коли ранок настане» (Пс. 45:6). У написі, що цитує 45-й псалом, йдеться про впорядкований Богом непохитний Небесний Єрусалим (у даному контексті – Київ та його кафедрал), надійно захищений Божою присутністю від мороку хаосу – уособлення зла.

²⁶ Молдован А. М. Вказ. пр. С. 97.

²⁷ ПСРЛ. Т. 1. Стп. 121, 124.

²⁸ Гордиенко Э. Свет Новгородской Софии. *Родина*. 2007. №6. С.40.

Богоматір Оранта з посвятним написом над нею. Мозаїка XI ст.

У візантійському «Сказанні про Св. Софію» (IX ст.) стверджується, що даний псалом було накреслено на цеглинах, з яких зведено попружні арки і купол Св. Софії Константинопольської. Саме цей псалом співався і в щорічному святковому обряді «дня народження» (оновлення) візантійської столиці, надаючи їй ореолу Нового Єрусалиму²⁹. Це було зумовлено тим, що образи Святого града та його кафедрала ідентифікувалися, оскільки мали єдиний архетип – Єрусалим Небесний, Церкву Христову, старозавітний прототип якого вбачали в цьому псалмі.

²⁹ Акентьев К. К. Мозаики Киевской св. Софии и «Слово» митрополита Илариона в византийском литургическом контексте. *Византинороссика*. Т. 1.: Литургия, архитектура и искусство византийского мира / Под ред. К. К. Акентьева. СПб., 1995. С. 87–88.

З написом над головним вівтарем Софії Київської перегукується розміщений навпроти нього, на трьох стінах головного нефа, величезний П-подібний княжий портрет, що зображує родину Володимира, яка бере участь в освяченні собору. Збереглися зображення чотирьох фігур на південній стіні і двох – на північній, які репрезентують дітей князя. Від центральної частини фрески на західній стіні збереглися фрагменти фігур князя і княгині на залишках цієї стіни, оформлених при перебудові у вигляді пілонів стовпів. Великою підмогою до реконструкції фрески послужила її замальовка, виконана в 1651 р. голландським художником А. ван Вестерфельдом і виявлена в 1906 р. (у копії кінця XVIII ст.) Я. Смирновим у бібліотеці Петербурзької академії мистецтв³⁰. Замальовка отримала високу оцінку дослідників як джерело вивчення фрески, адже зафіксувала її в той час, коли вона ще зберігалася на трьох стінах, хоча художник не «прив'язав» цю композицію до архітектури. Щоправда, слід враховувати, що Вестерфельд бачив фреску після поновлення її за Петра Могили в 30–40-х рр. XVII ст. Одряду зазначу, що хоча це поновлення було вельми тактовним, слід уважно порівнювати малюнок Вестерфельда з автентичною фрескою і архітектурою собору, звертаючи особливу увагу на відкриті пізніше реставраторами деталі, які художник не бачив.

Загалом малюнок відповідає фрагментам фрески, що збереглися. На малюнку, умовно розділеному на два пояси, зображено 11 постатей. Центральна, фронтально розміщена постать, позначена німбом і царськими регаліями – короною та скіпетром, на плечі накинуто оторочену хутром шубу, у правій руці разом зі скіпетром зображено

³⁰ Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. *Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе (1905)*. М., 1908. Т. 2. С. 239–240, 444–462.

хрест, а в лівій – меч. З обох боків до цього персонажу наближається по 5 постатей, ліворуч – жіночі, праворуч – чоловічі. Групу княжичів очолює вбраний у царське облачення князь, який тримає в руці модель п'ятикупоного храму, яка відтворює архітектурний вигляд Десятинної церкви, як її реконструюють за рештками фундаментів дослідники. Два старші княжичі несуть великі процесуальні свічки. На княжичах – унізані перлами і оторочені хутром напівсферичні гостроверхі шапочки. На князеві, другому і четвертому княжичах зображені плащі-корзна, перший княжич фігурує в накинутому на плечі розстебнутому плащі, третій – у прямому закритому платті-каптані з довгими вузькими рукавами. Попереду зображених ліворуч від центрального персонажа (царя) крокує княгиня, вбрана, як і князь, в царські одяжі, з короною на голові. Під короною видно плат-повий, який носили у Візантії і в Русі заміжні жінки. Аналогічне вбрання (за винятком корони) – на старшій княжні. На інших княжнах надягнуті такі ж самі прямі, щільно застебнуті плаття-каптани, як і на третьому персонажі чоловічої половини портрета. Шапочки княжон відрізняються від головних уборів княжичів лише більш низькою тулією. Плащі-корзна князя і другого княжича відмічені царськими знаками – зображеними в медальйонах геральдичними орлами. Постаті рухаються по нерівному позему з рідкою рослинністю, що нагадує літописне «поле вне града».

Хоча портрет традиційно пов'язують із сім'єю Ярослава Мудрого, така точка зору вже застаріла. Вона спростована даними софійських графіті, найбільш ранні з яких містять дати 1018, 1019, 1022 і 1023 рр. Отже, портрет, як і весь стінопис, виник не пізніше цього часу. Між тим, старші діти князя зображені тут дорослими, а старша донька представлена в головному уборі заміжньої жінки – хустці-пової під

Портрет родини князя Володимира Святославича в реконструкції Надії Нікітенко: 1 - князь Володимир з моделлю Десятинної церкви; 2 - княгиня Анна; 3 - мармурова панель; 4 - символ престолу на мармуровій панелі; 5 - шиферна плита з яшмою; 6 - Ярослав; 7 - Борис; 8 - дружина Бориса; 9 - Гліб; 10 - Феофана, старша донька Володимира і Анни; 11, 12, 13 - доньки Володимира і Анни

княжою шапкою. Відомо, що старші сини Ярослава (Володимир, Ізяслав, Святослав і Всеволод) народились відповідно в 1020, 1024, 1027 і 1030 рр., а доньки – лише близько 1030/32 рр.

Таким чином, на фресці зображена не його родина, а родина Володимира Святославича – засновника храму і замовника розпису. Процесія урочисто вступає в храм двома групами – чоловічою і жіночою. Князь і княгиня зображені в царському вбранні, і це можуть бути лише Володимир і Анна, чий титул підтверджується джерелами та тогочасними матримоніальними нормами. Володимир, що очолює процесію, несе в руці релікварій-єрусалим у вигляді п'ятикупольної

Десятинної церкви – «матері церков руських». Єрусалим у руці Володимира – літургійний символ новонаверненої Русі, яку рівноапостольний князь і вождь нового «народу обраного», тобто новий Мойсей, як величали Володимира у давньоруській книжності, веде до вітваря Софії Премудрості Божої. Цей портрет виник близько 1018 р., на самому початку княжіння Ярослава, оскільки розпис собору фресками, як показали дослідження фрескового тиньку, йшов від периферії до центра храму³¹. На фресці акцентовані головні акти обряду – чин закладення Софії (освячення фундаментів), вхід у неї й чин Великого входу в її вівтар (освячення престолу), причому перший й завершальний чини позначені в Святцях датами освячення собору – 4 листопада і 11 травня. Як було прийнято в середньовічному мистецтві, дія тут розгортається у реальному і символічному плані, поєднуючи в собі головні моменти створення (освячення) Софії: заснування собору в 1011 р. родиною Володимира та вхід її у храм для здійснення тут першої літургії за Ярослава в 1018 р. Звісно, що тут суміщено час і простір, бо вони підлягають концепції таїнства. Ярослав, який ішов услід за Володимиром, фігурував на портреті як завершувач справи батька у створенні Св. Софії. Саме із зображенням княжого подружжя хрестителів Русі – Володимира й Анни, слід пов'язувати фрагменти постатей на рештках західної стіни, перетворених на пілони стовпів при перебудові на зламі XVII–XVIII ст. Ці постаті розміщувались у самих кутах західної стіни, а центр портрета за візантійською традицією міг бути оформленим мармуровою панеллю, що символізувала вівтар Софії. Така панель розміщена, наприклад, під західними хорами Софії Константинопольської, де різноко-

³¹ Див.: Логвин Г. Н. Новые наблюдения в Софии Киевской. *Культура средневековой Руси*. Л., 1974. С. 154–160.

льоровим мармуром викладено символічне зображення вівтаря: два величезні хрести фланкують престол з хрестом у ківорії. До вівтаря й спрямовано ходу княжої родини, що підкреслено жестами персонажів. На бічних частинах портрета були представлені вісім княжичів і княжон. На південній стіні першим, імовірно, зображений Ярослав – старший із синів за віком, у 1011 р. князь великого Новгороду, другого за значенням міста Русі. «Старший» новгородський стіл давав його володарю право на Київ. Йдучи услід за Володимиром, Ярослав, як новгородський князь, виступає на фресці законним спадкоємцем великокняжого столу.

Другий княжич на фресці позначений атрибутом царської влади – на ньому, єдиному з синів Володимира, такий самий, як у батька, плащ-корзно із зображенням орлів у кругах (рисунок на плащі втрачений, він відновлюється за малюнком Вестерфельда). Аналогічний геральдичний знак можна бачити на шиферній плиті парапету хорів, якраз над цією постаттю. Із синів Володимира в 1011 р. царським саноном могли володіти Борис і Гліб, про що збереглися свідчення в давніх джерелах. Багато істориків вважають, що ці княжичі були народжені в християнському шлюбі від візантійської царівни Анни, вбачаючи в них нащадків київського столу. Отже, княжич у царській мантії – Борис, нащадок і співправитель Володимира. Мантія відзначає і останнього, наймолодшого княжича, судячи по всьому, Гліба, який загинув ще зовсім малою дитиною. А от передостання постать тут – жіноча, судячи з особливостей її вбрання. Та це не дочка Ярослава, як вважали деякі дослідники. За Борисом слідує його юна наречена, яка за тогочасними звичаями мала статус дружини нащадка престолу і могла жити при княжому дворі. На ній, як дізнаємося з «Читання» про Бориса і Гліба, складеного в XI ст. Нестором, Володимир одружив Бори-

са. Княжич, як свідчить Нестор, одружився «за царським законом», тобто батько влаштував йому династичний шлюб.

Дочки князя, що слідують за своєю матір'ю – Анною, зображені на протилежній, жіночій половині портрета. Але дві перші постаті на північній стіні втрачені і відновлюються завдяки малюнку Вестерфельда. Тут звертає на себе увагу старша княжна, зображена услід за Анною. Її відрізняє головний убір заміжньої жінки – така сама, як і в Анни хустка, зав'язана нижче шиї. Вона, подібно до Анни, вбрана в мантію, що вказує на неї як на володарну особу, радше за все, новгородську правительку, другу за значимістю після київської княгині. Імовірно, це старша дочка Володимира й Анни – Феофана, яка народилась наприкінці X ст. і була віддана за новгородського посадника Остромира, двоюрідного племінника Володимира. Дочка Анни Порфірородної, згадувана разом зі своїм чоловіком Остромиром у післямові до Остромирового Євангелія (1057 р.), була названа на честь своєї бабці – імператриці Феофано. Симетричне зіставлення Феофани з Ярославом як правителів Новгороду йшло в річищі політики Володимира, який закріпив владу в Русі за своїми дітьми³².

Можна здогадно назвати і трьох інших дочок Володимира і Анни, представлених тут ще зовсім малими дітьми: Премиславу, Марію-Добронігу і Агату (Агафію). Премислава вийшла заміж за угорського принца Ласло Сара, Марія-Доброніга – за польського короля Казимира I, Агата стала дружиною англійського принца (згодом короля) Едуарда Вигнанця, матір'ю короля Едгара Етелінга і королеви Шотландії Маргарити Святої. Ця фреска найбільш повно і виразно втілила в собі ідею хрещення (освячення) Русі, меморіалом якого є Софія Київська.

³² Никитенко Н. Н. *Русь и Византия...* С. 14–64; Никитенко Н. *София Киевская и ее создатели*. Каменец-Подольский, 2014. С. 62–117.

Палац іподрому. Фреска XI ст. у південній вежі

На знаменитих світських фресках веж зображено доленосну подію для вітчизняної історії, а саме – укладення в Константинополі на зламі 987–988 рр. династичного шлюбу (заручин) Володимира і Анни, що започаткував собою хрещення Русі. У південній («чоловічій») вежі центральне місце належить фресці «Іподром», на якій зображено пишній прийом шлюбного посольства Володимира на константинопольському іподромі – форумі візантійців, де в імператорській ложі фактотум (заступник, уповноважена особа) Володимира стоїть поруч із Василем II – рідним братом принцеси Анни. Зображена церемонія на іподромі втілює ідею: Священна Ромейська держава (Візантія) урочисто приймає Русь до родини християнських народів, а київський князь стає братом божественного василевса (імператора). У північній («жіночій») вежі головна сцена ілюструє коронаційний вихід принце-

Коронаційний вихід принцеси Анни. Фреска XI ст. у північній вежі.
Зарисовка Ф. Солнцева. Середина XIX ст.

си Анни під час її заручин з Володимиром. У церемонії беруть участь Василь II та юні племінниці Анни – принцеси Зоя, Феодора, Євдокія. Коли Володимира заручили з Анною, він, як засвідчують його монети, отримав титул кесаря, а її згідно з церемоніалом і статусом коронували як цареву наречену й привселюдно проголосили царицею. Загалом фрески веж складають триумфальний цикл, що перегукується з палацовими циклами Візантії, які прославляли імператорів через зображення визначних подій їх життя. Але світський цикл у вежах Софії Київської був покликаний не лише прославити княже подружжя Володимира і Анни, але й освятити історію Русі, що триумфально ввійшла в сім'ю християнських народів, тобто в лоно Священної історії³³.

³³ Никитенко Н. Н. *Русь и Византия...* С. 65–122; Никитенко Н. *София Киевская и ее создатели.* С. 117–195.

У релігійних сюжетах Володимир і Анна за візантійською традицією прославляються через символічні прообрази – святих, які або були їх небесними патронами, культ яких набрав у Русі загальнодержавного значення, або чий діяння повторило княже подружжя. Наприклад, мозаїку «Святительський чин» головного вівтаря розпочинають образи Єпифанія Кіпрського, на день пам'яті якого освячено створену Володимиром Десятинну церкву, і Климента Римського, чий моцці Володимир приніс з Корсуня, поклав у цій церкві й вони освятили новонавернену Русь-Україну. Особливо почесне центральне місце надано святителям Василю Великому – небесному патрону Володимира (у хрещенні – Василій), та Іоанну Златоусту – небесному патрону Київського митрополита Іоанна I, який посідав кафедру у першій третині XI ст. і разом із Володимиром будував Софію. Ці мозаїчні образи у всьому світі вважають шедеврами середньовічного монументального живопису. Зазначимо, що напрочуд виразні образи святителів Василя Великого та Іоанна Златоуста фігурують і на двох головних мініатюрах «Молитовника Володимира Великого», кожна з яких розміщена на цілу сторінку книги. Припускаємо, що на їх вирішення вплинула не лише суто церковна, а й мистецька та історична традиції Софії Київської, адже з цими творцями Літургії пов'язані імена християнізаторів Русі-України і будівничих Софії – князя Володимира і митрополита Іоанна I.

Таких символічних зв'язків з княжим подружжям хрестителів Русі та митрополитом Київським Іоанном I у монументальному живописі Софійського собору багато. У колосальному соборі святих Софії Київської, який містить понад 500 персонажів, фрескові образи представлені так, що Володимир виступає тут «другим Константином», «новим Мойсеєм», «Ісусом Навином»; Анна – «новою Єленою», «правед-

Святителі Єпифаній Кіпрський і Климент Папа Римський.
Деталь мозаїки «Святительський чин» у головному вівтарі. XI ст.

Святителі Василій Великий і Іоанн Златоуст.
Деталь мозаїки «Святительський чин» у головному вівтарі. XI ст.

ною царицею», «рівноапостольною княгинею»; митрополит Іоанн – «другим Іоанном Предтечею», «подібним до євангеліста Іоанна», «як Іоанн Милостивий», «Київським Златоустом» тощо³⁴. Усе це перегукується з середньовічною церковно-політичною, літературною та іконографічною традиціями і, відповідно, з подібними панегіричними порівняннями хрестителя Русі в давньоруській писемності.

Така ж тенденція позначає й великі фрескові цикли – Михайлівського і Георгіївського вівтарів. Так, у фресковому образі Ісуса Навина, що ввів свій народ у «Землю Обіцяну», навіть втілено прижиттєвий портрет Володимира, який в давньоруських джерелах

³⁴ Никитенко Н. Н. *Русь у Візантія...* С. 161–184; Никитенко Н., Корниенко В. *Собор святих Софії Київської*. К., 2014.

величається «новим Ісусом Навином», оскільки охрестив Русь, що прирівнювалося до здобуття «Землі Обіцяної»³⁵. І це також знаходить прецеденти у візантійському мистецтві. У всі часи твори архітектури та живопису прославляли своїх замовників. Та в Софії Київській – це не просто прославлення, але найвище освячення історії нової християнської Русі, рівноапостольного діяння Володимира і Анни, а відтак – молоді династії Рюриковичів.

Важливим є те, що ідейна програма мозаїк і фресок Софії надійно засвідчує факт виникнення її за часів Володимира та завершення Ярославом. Зміна князя-замовника на фінальній стадії створення Софії позначилася на її архітектурі та монументальному живописі. Встановлено, що Ярослав при зайнятті київського столу вбудував свою

Князь Володимир в образі Ісуса Навина на фресці XI ст. Софії Київської

³⁵ Нікітенко Н. Присвячення та фресковий цикл Свято-Михайлівського вівтаря Софії Київської. *Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Матеріали науково-практичної конференції «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття», м. Київ, 23 травня 2008 р.* К., 2008. С. 207–215; Нікітенко Н. М. Образи замовників Софії Київської в сюжетах її бічних вівтарів. *Матеріали 5-х Міжнародних науково-практичних Софійських читань «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва», присвячених 75-річчю Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ, 28–29 травня 2009 р.* К., 2011. С. 129–147.

усипальню в уже зведений і навіть прикрашений фресками собор, що підкупольні мозаїчні зображення у медальйонах 40 Севастійських мучеників завершили у техніці фрески, оскільки складне виробництво мозаїчної смальти тимчасово було перервано під час міжусобиці після смерті Володимира. Крім того, закрили вхід у північну вежу, що виявився непотрібним за княгині Ірини – шведської принцеси, оскільки він був пов'язаний з візантійським церемоніалом, якого дотримувались за княгині Анни Порфіородної³⁶.

Датування Софії 1011–1018 рр. підтверджується результатами лабораторних аналізів складу фрескового тиньку і полив'яних плит підлоги Десятинної церкви і Софії Київської. Доведено, що за технологічними ознаками первісний фресковий тиньк і полив'яні плити обох храмів є повністю ідентичними. Так само і стиль стінопису цих храмів виявляє між собою близькі аналогії³⁷. Це об'єктивно засвідчує хронологічну близькість обох храмів, побудованих «мастери от Грець», закликаних Володимиром наприкінці X ст. для будівництва Десятинної церкви.

Цікаві результати в цьому сенсі дали новітні археологічні дослідження біля Софії. Були виявлені рештки потужного виробничого комплексу з виготовлення різноманітних будівельних матеріалів. Як відомо, такі комплекси виявлено і на будівельних майданчиках біля

³⁶ Детальніше див.: Никитенко Н. Н. *Русь и Византия...* С. 224–240.

³⁷ Див.: Коренюк Ю. О. *Фрески Софійського собору в Києві (технологія, техніка, деякі питання стилю, проблеми майстрів)*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. К., 1995; Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд. До 1000-ліття освячення. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. К., 1996. С. 73; Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси. *Свод археологических источников*. Вып. Е I–31. М., 1967. С. 36–37.

Десятинної церкви та Успенського собору Лаври, оскільки існувала стійка візантійська традиція створювати подібні комплекси, що обслуговували будівництво та декорування храмів. Дослідники вважають, що комплекс біля Софії, виникнення якого завдяки керамічному матеріалу датується ними початком XI ст., «безумовно, має відношення до масштабних будівельних робіт кінця X – початку XI ст., пов'язаних із спорудженням численних кам'яних культових та світських споруд давнього Києва. Досліджений виробничий комплекс, без сумніву, також можна пов'язати з початком будівництва Софійського собору»³⁸. Оскільки для Ярослава широко розгорнуто будівництво Софії в непевних для нього умовах 1017 р. було недоцільно та й неможливо, є всі підстави пов'язувати появу даного комплексу зі створенням Софійського собору за Володимира.

У старому Києві знали, що Софію Київську побудував Володимир Святий. Недарма джерела кінця XVI–XVIII ст. зафіксували стійку київську традицію, що говорила про створення чи заснування Софії Володимиром. Наприкінці XVI ст. Софію відвідали іноземні мандрівники Мартин Груневег (1584) і Еріх Лясота (1594), які записали в своїх щоденниках (вірогідно, зі слів кліриків Софії), що собор побудував хреститель Русі князь Володимир³⁹. Аналогічне свідчення наводиться в анонімному латинському документі з Ватиканського архіву⁴⁰.

Отже, універсальна східнохристиянська традиція присвячення головного кафедрального храму Святих Софії Премудрості Божій і

³⁸ Ієвлев М., Козловський А. Забудова центральної частини «міста Ярослава» поблизу Софійського собору в XI ст. *Ruthenica*. VIII. 2009. С. 150.

³⁹ Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. *Київська Русь: Культура, традиції*. К., 1982. С. 122–124; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. С. 16.

⁴⁰ *Monumenta Ucrainae historica*. Roma, 1964. V. 1. P. 87–89.

його значення як символу-атрибуту могутньої суверенної держави, без якого вона не могла існувати, а також результати комплексних різнопланових досліджень писемних джерел, архітектури, монументального живопису, написів-графіті Софії Київської, археологічне вивчення її довкілля дозволяють з певністю вважати великого київського князя Володимира Святого будівничим «митрополії руської», а його сина Ярослава Мудрого – завершувачем справи батька. Софійський собор, що мав значення храму-меморіалу хрещення Русі, є найвидатнішим творінням Володимира як храмобудівника й поряд з головною подією нашої історії – хрещенням ним свого народу, об'єктивно засвідчує справжні заслуги святого князя.

Володимир прославлявся у Софії Київській впродовж сторіч. За часів Петра Могили (1633–1647) в Софії була створена каплиця-усипальня, призначена для мощей Володимира Святого, які Могила виявив у руїнах Десятинної церкви в 1635 р. Як і Володимирова Десятинна церква, каплиця Могили була присвячена Богородиці, її прикрашали сюжети на тему Богородичного Акафіста. Могила просив у московського царя Михайла Федоровича раку для мощей Володимира, які він намірявся перенести в собор на Великдень 1640 р. Це була важлива акція напередодні Київського собору 1640 р., який відкрився в Софії на її храмове свято – 8 вересня. На цьому Соборі було затверджено перший православний Катехізис Петра Могили – стислий виклад християнського віровчення у формі запитань і відповідей.

Прославлення в Софійському соборі князя Володимира як апостола Русі й взірця для українських державців продовжувалося і за гетьмана Івана Мазепи (1687–1709). При ньому Софійський собор було повністю перебудовано ззовні, у давніх відкритих галереях виникли нові вівтарі. Так у західній частині південної зовнішньої галереї виник

Каплиця Петра Могили у Софії Київській. 30-40-ві рр. XVII ст.

Капела Івана Мазепи у Софії Київській. Межа XVII–XVIII ст.

вівтар Дванадцятьох Апостолів, в якому було створено цілий київський пантеон. Цей вівтар створено у вигляді ошатної капели – храму у храмі палацового типу. Ми назвали цей бічний «храм у храмі» капелою Івана

Мазепи. Вівтарною композицією цієї капели є сюжет «Спас на престолі з пристоячими Володимиром і Ольгою». Дуже цікавими є зображення Володимира й Ольги Рівноапостольних, які явно натякають на самого Мазепу, якого його сучасники величали «новим Володимиром», а сам він виводив свій рід з Рюриковичів, а також на матір гетьмана – Марію Магдалину Мазепину, впливову релігійну діячку, ігуменю Вознесенського аристократичного дівочого монастиря на Печерську. Принаймні зображення Ольги тут досить незвичне, це суто київська іконографія Ольги, яка представлена в образі покровительки гетьманші – св. рівноапостольної мироносиці Марії Магдалини. Посудина з цілющим ми-

Капела Івана Мазепи у Софії Київській. Вид на вівтар

ром в її руках – то символ духовного зцілення. Тут також є зображення слов'янських вчителів-рівноапостолів Кирила та Мефодія, першого Київського митрополита Михаїла Сирина – сподвижника Володими-

Хрещення киян за благовірного князя Володимира.
Олійний живопис XVIII ст. Капела Івана Мазепи

ра, сцена «Хрещення киян за Володимира». Я вперше звернула увагу на те, що саме остання сцена, відкрита під час реставрації стінопису в середині XIX ст., послужила взірцем для барельєфа «Хрещення киян» на пам'ятнику Володимиру на Володимирській гірці Києва.

Образ Володимира надихав замовників розписів Софійського собору і надалі за доби Гетьманщини. У 1721 р. виникли цікаві сюжети палацового типу в Успенському приділі Софійського собору. Цей приділ було створено у східній частині південної зовнішньої галереї. Приділ, що має вигляд розкішного палацового залу з високим склепінням, було суцільно вкрито композиціями оповідального характеру з біблійної та київської історії часів Ольги і Володимира.

Реставраторами встановлено, що тут зберігся живопис XVIII ст. з перепискою XIX ст., збереженість живопису – 95%. Яскравий, насичений за фарбами живопис, безперечно, справляв емоційний вплив

на глядача. Живопис, цілком вірогідно, поновлювався в середині чи другій половині XVIII ст. Тут бачимо популярні київські сюжети: «Княгиня Ольга біля урни з прахом Ігоря», «Вибір віри князем Володимиром», «Хрещення киян». Сцени трактовано як салонні картини, що рясніють деталями, пишними вбраннями персонажів, які застигли в манірних позах. Відчувається помітний західноєвропейський вплив на

Хрещення киян. Барельєф пам'ятника князю Володимиру на Володимирській гірці в Києві. 1853 р.

вирішення цих композицій. Цікаво, що у сюжеті «Вибір віри» Володимир скидається на Петра I, Анна – на дружину царя Катерину I, православний єпископ – на визначного українського богослова Феофана Прокоповича, ректора Київської Академії, а в 1721 р. віце-президента Синоду, головою якого був виходець з України Стефан Яворський. Не можна забувати й того, що Феофан Прокопович у своїй творчості надихався образом князя Володимира Великого, про що свідчать як його однойменна трагікомедія «Володимир», так і вірш про вибір віри князем Володимиром. Цікаво, що над «Вибором віри» зображено сюжет «Неопалима купина», де до уклінного Мойсея Боговидця звертається Ангел Господень. Розміщення сюжетів не є випадковим, адже Мойсей – відомий літературний прообраз Володимира – «нового Мойсея», який увів свій люд у Землю Обіцяну, бо охрестив його.

«Хрещення киян» та «Княгиня Ольга біля урни з прахом Ігоря».
Олійний живопис XVIII ст. Приділ Успіння Богородиці

На протилежній, південній стіні, навпроти «Вибору віри», бачимо велику сцену «Хрещення киян». У ній зображено навернення киян у водах Дніпра, що протікає попід горами. На висунутому у воду помості з балюстрадою стоїть Київський митрополит, за ним – князь Володимир у пурпуровій одежі, позаду них зображено їх почет, що жваво обговорює подію. На протилежному березі – кияни, які готуються прийняти хрещення. Іконографію композиції трактовано інакше, ніж однойменного сюжету в капелі Мазепи: ця сцена більш картинна, світська, що є притаманним живопису того періоду.

Не можна оминати увагою й розміщений нижче ще один київський за змістом сюжет – «Княгиня Ольга біля урни з прахом Ігоря», над вхідними дверми, що ведуть в Успенський приділ знадвору. На

«Неопалима купина» (вгорі) та «Вибір віри князем Володимиром».
Олійний живопис XVIII ст. Приділ Успіння Богородиці

княгині – «візантійський» одяг: пурпурові шати, підбиті горностаєм і підперезані золотим поясом з коштовною застібкою, корона-митра з довгою білою серпанковою наміткою; у правій руці Ольга тримає золотий восьмикінцевий хрест, лівою покладає квіти на прикрашену вінком мармурову урну, що нагадує античну вазу, на якій написано «ИГОРЬ». У розміщенні цього сюжету під сценою хрещення киян вбачається думка про Ольгу як предтечу київського християнства та про його тріумф за Володимира.

Звучання сюжетів Успенського приділа аж ніяк не можна вважати таким собі панегіриком царському подружжю Петра і Катерини, радше це прославлення Володимира і Ольги як *київських* князів та спроба нагадати про те, що саме з Києва поширилися державність і

церковність землями східних слов'ян. Адаже не можна забувати, що в 1721 р., коли виник цей розпис, було засновано Російську імперію, скасовано патріаршество і створено повністю підпорядкований цареві Синод. Абсолютизм пішов у шалений наступ на Українську Церкву. У цих умовах київська Церква мусила високо підняти власний авторитет, тому й звернулася до витоків, до образів Володимира і Ольги. Варто також пам'ятати, що тоді заснування Св. Софії відносили до 1011 р., тобто до часу княжіння Володимира, тож і вбачали тісний зв'язок та історичну обумовленість наявності таких сюжетів у митрополії руській.

Отже, Софія Київська є живим свідченням того, що її виникнення слід пов'язувати з діяльністю Володимира, яка заклала фундамент української державності, церковності і культури. Саме в такому ракурсі впродовж сторіч сприймали наші пращури розбудову Володимиром Русі-України та її Церкви, а також ключову роль у цьому процесі храму Святої Софії Премудрості Божої. З цими глобальними мірками маємо підходити і до вивчення «Молитовника Володимира Великого» як феномена, що акумулював у собі національну духовність століть, та оцінки значення цієї унікальної книги у вітчизняній історії і культурі, архетипи якої, перекладені з візантійських літургійних книг і адаптовані до київської дійсності, можливо, входили до найдавнішої книгозбірні Русі-України, початки якої сягають часів Володимира.

Вячеслав Корнієнко

«Молитовник князя Володимира»: історія дослідження рукописної пам'ятки XIV ст.

Історія дослідження Службника XIV ст., відомого також під назвою «Молитовник князя Володимира 999 р.», що від 1994 р. зберігається у Нью-Йоркській публічній бібліотеці, нараховує вже майже століття. Завдяки зусиллям науковців вивчено зміст рукопису, специфіку його компонування, художнього оздоблення. Водночас низка питань щодо історії книги все ще залишається дуже далекою від свого остаточного розв'язання. Причому вони стосуються не лише місця написання Службника у XIV ст. або часів перебування його у певному монастирі чи церкві перших століть після створення, але й часів новітніх, адже історія виявлення цієї рукописної пам'ятки досі містить чимало білих плям. Обставини виявлення книги, за наявними в розпорядженні дослідників відомостями, виглядають так.

Навесні 1922 р. Вінницький і Подільський архієпископ Української Автокефальної Православної Церкви Іван Теодорович¹ в одному з сіл неподалік м. Вінниці придбав стародавній манускрипт. Перші слова титульної сторінки книги – *мѡ|твь|никъ ѿ господѣ воузѣ по|чинаніемъ • гї бл҃гви ѿ҃҃е*, дали підстави архієпископу назвати книгу «Молитовником». Ця назва закріпилась за рукописом. Також Іван

¹ Про нього див.: Преловська І. Видатний церковний діяч Іван Теодорович (1887–1971) – портрет на тлі доби. *Іван Теодорович. Архієпископ У.А.П.Ц. в Америці й Канаді. Благодатність ієрархії У.А.П.Ц. (Української Автокефальної Православної Церкви)*. К., 2009. С. 5–94.

Теодорович прочитав деякі маргіналії на берегах сторінок Службника, у яких згадувався князь Володимир, а також містились дати 999 та 1000 р. Власне, це закріпило за книгою назву «Молитовник князя 999 р.», під якою він відомий і нині.

Архієпископ оцінив важливість виявленої рукописної пам'ятки для вивчення давньоукраїнської книжності та, при нагоді, перебуваючи у Києві, сповістив про неї академіка Всеукраїнської академії наук С. Єфремова. Проте через побоювання вивезення цінного манускрипту з українських до російських книгосховищ, цілком справедливе до речі, книгу він залишив у себе. Згодом, у 1924 р., Службник разом із його власником «помандрував» до американського континенту².

Власне, так можна коротко схарактеризувати офіційну версію архієпископа Івана Теодоровича обставин виявлення ним стародавнього рукопису, викладену ним у листі до П. Коваліва³. Однак одразу впадають у вічі певні незрозумілості. Зокрема, добре пам'ятаючи розмову із власником книги, у якого він її придбав, Теодорович не згадав його імені. При тому що він добре пам'ятає імена інших осіб, яким показував книгу. Так само архієпископ не пригадав і назви села, в якому зупинявся та жив попередній власник манускрипту. У листі до П. Коваліва Теодорович підкреслював, що книга в нього знаходилася від 1922 р.; натомість у працях науковців 1924–1925 рр. (А. Кримського, І. Огієнка), які мали змогу ознайомитись із рукописом, вказано, що його виявлено навесні 1923 р. І в подальшому певні суперечності викликали твердження архієпископа Івана Теодоровича щодо досліджень Службника київськими ученими (А. Кримським чи

² Про обставини виїзду Івана Теодоровича див.: Преловська І. Вказ. праця. С. 38–39, 44–46.

³ Ковалів П. *Молитовник-службник: пам'ятка XIV ст.* Нью-Йорк: Науково-Богословський Інститут Української Православної Церкви в США, 1960. С. 7–8.

М. Макаренком), яким він наче жодних фотографій сторінок не давав, хоча в їх статтях міститься зовсім протилежна інформація. Тож обставини виявлення манускрипту залишають чимало білих плям, які навряд чи можна пояснити поганою пам'яттю архієпископа. Можливо, вивчення архівних матеріалів Івана Теодоровича дозволять пролити світло на ці питання. Проте варто зауважити, що не так давно російським дослідником А. Рибалком здійснена спроба пояснити пропущення окремих відомостей щодо обставин виявлення манускрипту прагненням архієпископа уникнути можливих претензій з боку нащадків власників бібліотеки, в якій ця книга могла зберігатись до того часу, поки не потрапила до рук особи, в якій її придбав Теодорович⁴.

А втім, попри певні неточності щодо обставин виявлення рукопису, після того як про нього стало відомо у Всеукраїнській академії наук (Теодорович мав розмову із академіком Єфремовим), український мовознавець академік А. Кримський звернувся листом до архієпископа з проханням надати більш точні відомості про цю сенсаційну пам'ятку. У відповідь, як писав Кримський, він отримав лист від архієпископа з дослівними виписками з «Молитовника» та факсиміле деяких ініціалів. Проте зроблені на підставі цих виписок та факсиміле висновки А. Кримського були невтішними щодо сенсаційності знахідки. На думку вченого, манускрипт виявився не оригіналом кінця X ст., а пізнішою копією XIV ст., або радше, з огляду на оформлення заставок, XV ст.⁵ Вочевидь такі невтішні висновки

⁴ Рыбалка А. *XIII класса Сулакадзев: источниковедческое историческое исследование.* Москва; Екатеринбург: Кабинетный ученый, 2018. С. 298–299.

⁵ Кримський А. *Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася.* Шахматов О., Кримський А. *Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.* К., 1924. С. 199,

А. Кримського, що зумовили відсутність зацікавлення пам'яткою з боку київських учених, теж спонукали Теодоровича не передавати знахідку до київських сховищ. Варто зазначити, що про написаний Кримському лист архієпископ Теодорович також не згадував, стверджуючи, що нікому із київських учених він не показував ані самого рукопису, ані жодних фотографій з нього⁶. Власне, Теодоровичем на той час було зроблено фотокопії десяти сторінок рукопису, які в подальшому стали основним джерелом досліджень «Молитовника» у 1920-х рр.

У 1925 р. за десятьма фотокопіями, надісланими Теодоровичем до Львова, перший науковий аналіз манускрипту здійснив український мовознавець І. Огієнко (майбутній митрополит Іларіон). Учений підкреслив, що розчарування київськими ученими знахідкою Івана Теодоровича було неправомірним. Свої міркування він висловив у доповіді на філологічній секції Наукового товариства імені Тараса Шевченка 30 березня 1925 р. Згодом текст доповіді з кількома фотографіями окремих частин «Молитовника» вийшов друком у п'ятому випуску львівського часопису «Стара Україна»⁷.

У статті, коротко схарактеризувавши структуру манускрипту, його палеографічні та мовні особливості, Огієнко дійшов висновку, що час написання книги варто дійсно віднести до XIV ст., а художнє її оздоблення, можливо, молодше, і його можна датувати XV ст.⁸

прим. 1. П. Ковалів помилково стверджував, що в цій книзі немає згадки про «Молитовник Володимира» та такої сторінки не існує: Ковалів П. *Молитовник-служебник: пам'ятка XIV ст...* С. 10, прим. 2.

⁶ Ковалів П. *Молитовник-служебник: пам'ятка XIV ст...* С. 10, прим. 2.

⁷ Огієнко І. *Молитовник кн. Володимира Великого з 999 р. (новознайдена пам'ятка)*. *Стара Україна: часопис історії і культури*. 1925. Ч. V. С. 81–87.

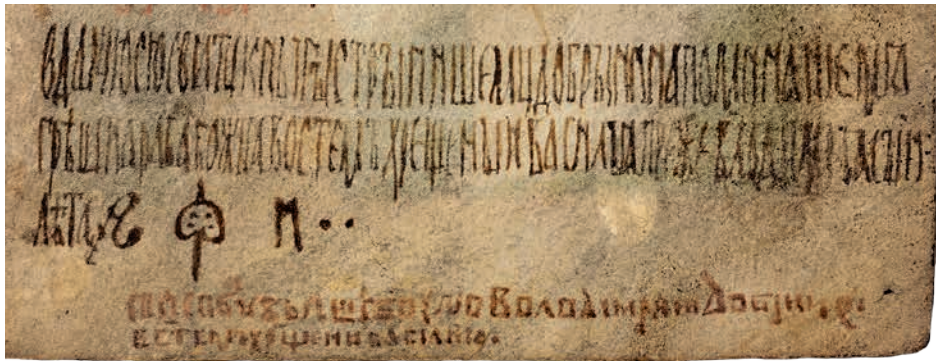
⁸ Варто зазначити, що аналогічне датування пропонував трохи раніше А. Кримський (див. прим. 5), на якого посилався І. Огієнко у статті.

Прискіпливу увагу, зважаючи на їх виключне значення для атрибуції книги, І. Огієнко приділив кільком маргіналіям⁹, розташованим на:

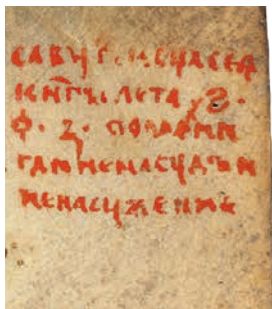
- нижньому березі аркуша 1зв¹⁰: **ВНУКЪ БЛАЖЕНИНА ОЛЬГИ ВАСИЛЕН КНЯЗЪ НОВАГРЬДА;**
- правому березі аркуша 8, де, власне, наявні два написи, виконані червоним чорнилом одним почерком; верхній: **САВУ ПИСЦА ССА | КНІГЪ ЛЕТА ꙗ · | Ф · З · ПОМАНИ | ГДИ НЕ НА СУДЪ И | НЕ НА СУЖЕНИЕ;** нижній: **ГДИ ОКОЛА | ДІАКА РАВУ УЛГУ | ВАЛАМА ЧЕНЦИ | ГУКА ВОЛОДМАА | ЧЕНЦА ПАЛЕНДА | ПСКОВИЧА И УЦА | МОГО МАКСЪ;**
- правому березі аркуша 10, що виконана тим же почерком та чорнилом, що й записи на аркуші 8: **ИВАСИМЕ НОВОГРОДСТЕМЪ УТЪ | КОРСУНИ И ЛЕОНЕ | КИЕВСКОМЪ;**
- лівому березі аркуша 14зв, яка виконана тим же почерком і чорнилом, що й на аркушах 8, 10: **ВОЛОДИМИРЕ ГАРОСЛАВЕ И ПРЕДСЛАВЕ | ДЦИ;**
- нижньому березі аркуша 51, де також наявні два написи, виконані різними почерками; верхній виконаний тим же почерком і чорнилом, що й на аркуші 1зв: **ВДАРУЮ СЮ СВЯТУ КНИГЪ СТЪЗИ НШЕМУ ДОБРЫНИ НА ПОМИНАНИЕ МІА | ГРЪШНА РАВА БОЖІА ВО СТЕМЪ ХРЕЦЕНЪИ ВАСИЛІА ПРЕЖЕ ВЛОДИМІРА СЪИ | ЛЪТА ꙗ Ф и;** нижче почерком, близьким до почерку на аркушах 8, 10 та 14зв, проте іншим чорнилом: **ПО СОБЪ ИЗЪАШЕ ПИСМО ВОЛОДИМІРА ДОБРЫНИЧЪ | В СЪМЪ ХРЦЕНІИ ВАСИЛІА;**

⁹ І. Огієнко подавав прочитання з незначними різночитаннями у визначенні окремих літер, що практично не впливає на зміст прочитаного. У статті мною тут і далі подано сучасне прочитання цих маргіналій без зазначення різночитань із І. Огієнком.

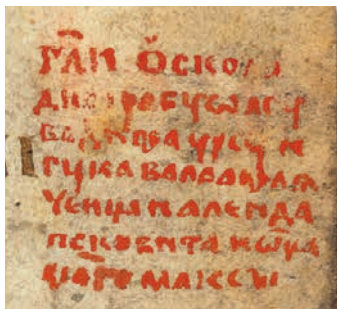
¹⁰ Тут і далі вказана сучасна нумерація сторінок рукопису, прийнята у цьому виданні.

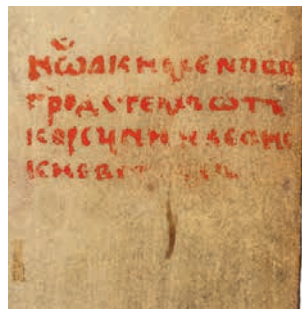
Два підробні записи про подарунок книги князем Володимиром-Василем своєму стриєві Добрині 1000 року (арк. 51)

Підробний запис про написання книги писарем Савою 999 року (арк. 8)

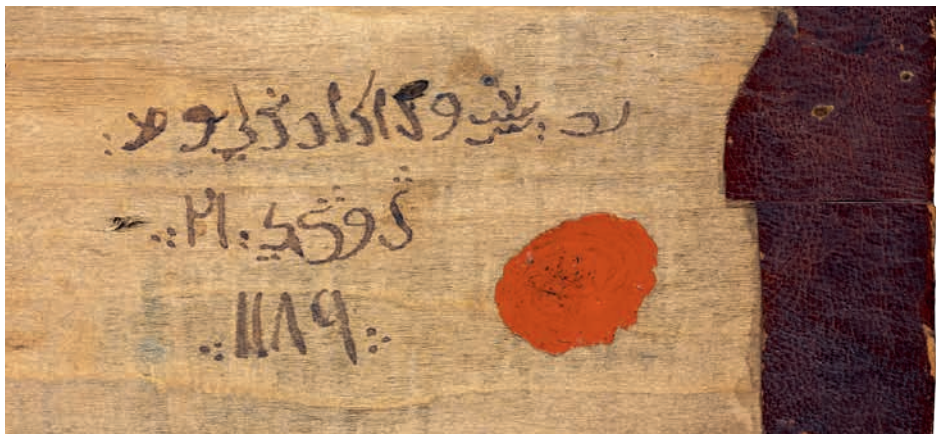

Підробний запис про поминання низки осіб, у тому числі княгині Ольги та Максима, батька переписувача Сави (арк. 8)

Підробний запис зі згадкою новгородського єпископа Йоакима та київського митрополита Леона (арк. 10)

Арабський напис із зазначенням 1776 року на внутрішній стороні задньої кришки оправи

– лівому березі аркуша 91зв, що виконана тим же почерком та тим же червоним чорнилом, що й на аркушах 8, 10 та 14зв, яка є фактично припискою до слів основного тексту Службника «кнѣзѣ нашего»: володимерѣ и | рабу твою ѡлзю¹¹.

Учений зазначив, що за палеографічними ознаками маргіналії виконано у XIV ст., проте в текстах згадані світська та церковна верхівки суспільства доби великого київського князя Володимира: в них наявні імена самого князя, його сина Ярослава, онуки Предслави, дядька Добрині, бабки Ольги, а також київського митрополита Леона, новгородського єпископа Йоакима. Підкреслювалось, що ці маргіналії мають «виразну новгородську тенденцію».

На підставі аналізу маргіналій історію появи рукопису І. Огієнко реконструював таким чином: «Молитовник» у 999 р. писарем Савою Михайловичем (він та батько згадані в маргіналіях на арк. 8) був написаний для великого київського князя Володимира, який через рік передарував цю книгу своєму дядькові Добрині для молодшої новгородської церкви (про що свідчать маргіналії на арк. 51). У Новгороді пам'ятка перебувала до XIV ст., коли з неї було зроблено копію¹², причому копіїст переписав весь текст Службника разом із давніми маргіналіями межі X–XI ст. на його сторінках. І вже власне саме ця переписана копія опинилась на українських землях у 1660 р., про що

¹¹ Про цей напис І. Огієнко отримав інформацію з листа Івана Теодоровича, фотографії цієї сторінки він не мав. Дві подібні приписки, які І. Огієнко не згадав через відсутність відповідних фотографій, виконані тим же червоним чорнилом та тим же автором, що й на аркушах 8, 10 та 14зв. Перша виконана на правому березі аркуша 98, напроти слова основного тексту Службника «кнѣзѣ»: володимерѣ. Друга – на лівому березі аркуша 104зв, вона містить вже ім'я сина Володимира: ярослава.

¹² Варто зазначити, що І. Огієнко припускав можливість виконання цієї копії не з оригіналу X ст., а з іншої пізнішої копії.

засвідчено, на його думку, в іншій маргіналії на нижньому березі аркуша 2¹³. І. Огієнко наголошував, що це лише попередні висновки, які можна буде уточнити під час подальшої роботи над дослідженням та друком рукописної пам'ятки¹⁴.

Публікація І. Огієнка викликала зацікавлення наукової громадськості. Короткий переказ його статті навіть вийшов друком у французькому «Відлунні Сходу»¹⁵, де також наголошувалось на необхідності подальшого дослідження та публікації «Молитовника Володимира 999 р.».

У тому ж таки 1925 р. у Києві інший український учений – М. Макаренко, мав змогу здійснити дослідження, ймовірно, таких самих десяти фотографій сторінок «Молитовника Володимира», які він отримав від митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Василя Липківського з проханням надати висновки щодо манускрипту, який перебуває у Теодоровича (який також був ієрархом УАПЦ)¹⁶. Невдовзі результати цього дослідження були опубліковані

¹³ І. Огієнко мав фотографії лише 10 сторінок рукопису, тому не мав змогу прочитати весь текст напису 1660 р., який свідчив про дарування книги Московським Патріархом Никоном Новорусалимському монастирю біля Москви (див. нижче).

¹⁴ Іван Огієнко повернувся до питання необхідності вивчення «Молитовника Володимира» лише за два з половиною десятиліття, у 1951 р., про що довідуємось з листа до нього від Івана Теодоровича: *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969* / Упор.: І. Преловська та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2011. С. 317. Проте в подальшому питанні дослідження та друку «Молитовника» зайнявся П. Ковалів (див. нижче).

¹⁵ Koroliva N. II. Un témoin du plus ancien manuscrit cyrillique: l'Éuchologe du kniaz Vladimir le Grand († 1015). *Échos d'Orient*. 1930. Т. 29, № 159. Р. 342–346. В наші часи короткий переказ статті І. Огієнка 1925 р. здійснив Я. Запаско: Запаско Я. П. *Доброписці славні тоді були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва*. Львів: Афіша, 2003. С. 24–26.

¹⁶ Хоча у листі до П. Коваліва від 25 лютого 1925 р. Іван Теодорович стверджував, що ніколи не передавав київським ученим жодних знімків цього

М. Макаренко в окремій статті¹⁷. На підставі палеографічних ознак учений визначив час появи рукопису – XIV ст., в цілому підтримавши датування пам'ятки І. Огієнком. Проте щодо маргіналій, він категорично не погоджувався із львівським колегою, причому небезпідставно. Учений звернув увагу на відмінність почерку основного тексту рукопису від почерку маргіналій, що суперечило висновкам Огієнка стосовно копіювання приписок разом із текстом. Причому наявні у книзі інші маргіналії були обрізані¹⁸, а наведені львівським ученим, що згадували осіб часів Володимира, збереглись повністю. Окрім того, Макаренко, на підставі вивчення каталогів збірки відомого у Російській імперії початку XIX ст. московського колекціонера старожитностей і водночас їх фальсифікатора – О. Сулакадзева, встановив, що рукопис, відомий під назвою «Молитовник Володимира 999 р.», походить саме із його колекції¹⁹. За сукупністю цих фактів дослідник дійшов висновку,

рукопису (Ковалів П. *Молитовник-служебник: пам'ятка XIV ст...* С. 10, прим. 2), проте далі зазначив, що Липківський таки міг отримати їх від нього (Ковалів П. *Молитовник-служебник: пам'ятка XIV ст...* С. 14, прим. 1). Це важливо відмітити, адже в російській літературі можна зустріти згадку з посиланням на П. Коваліва щодо певних непорозумінь з фотографіями рукопису, яких Теодорович ніби окрім Львова «нікуди не посилав»: Поздеева І. В., Лифшиц А. Л. Лицевой Служебник XIV в. из коллекции А. И. Сулакадзева. *Источниковедение и краеведение в России. Сборник к 50-летию служения Сызурда Оттовича Шмидта историко-архивному институту*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. С. 68.

¹⁷ Макаренко М. Молитовник князя Володимира й Сулакадзев. *Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского, изданный ко дню 70-летия со дня его рождения академией наук по почину его учеников под редакцией академика В. Н. Перетца*. Ленинград, 1928. С. 484–491. (Сборник Отделения русского языка и словесности. Т. 101. № 3).

¹⁸ Див., напр.: арк. 9зв, 14.

¹⁹ При цьому учений посилався на наявні в нього документи з описами колекції О. Сулакадзева, а також на вміщену у них згадку про цю книгу в «Отечественных записках»: *Отечественные записки: учено-литературный журнал*. 1841. Т. XVI. С. 39.

що означені маргіналії були виконані самим Сулакадзевим, тому їх не варто брати до уваги при дослідженні історії манускрипту²⁰. Водночас у праці Макаренка також наголошувалось на необхідності подальшого наукового студіювання над Службеником та його друку.

Здійснені у 1920-х рр. І. Огієнком та М. Макаренком дослідження окреслили дві діаметрально протилежні позиції стосовно історичної долі книги. І. Огієнко вважав манускрипт копією (або копією з копії) правдивого молитовника великого київського князя Володимира Святославича 999 р., що з 1000 р. й до моменту копіювання у XIV ст. знаходився у Новгороді. Натомість М. Макаренко вважав ці маргіналії на сторінках оригінального рукопису XIV ст. підрубкою Сулакадзева, тож не пов'язував «Молитовник Володимира 999 р.» з ім'ям князя Володимира та зазначеним роком. Спільним для обох учених знаменником результату наукових студій над Службеником стало його датування в межах XIV ст. та наголошення на необхідності його подальшого наукового вивчення та друку. Щоправда, справа з науковим вивченням та друком книги затягнулась на чверть століття.

У другій половині 1950-х рр. активізувалось питання студіювання та підготовкою до друку «Молитовника Володимира 999 р.»²¹, вирішенням якого невдовзі зайнявся український мовознавець П. Ковалів. Його дослідження разом з фотостатичними копіями сторінок рукопису вийшли друком у 1960 р.²² Ученим вперше було здійснено

²⁰ Варто зазначити, що аналогічні висновки щодо підрубки О. Сулакадзевим приписок на сторінках «Молитовника Володимира 999 р.» висловив М. Сперанський: Сперанский М. Н. Русские подделки рукописей в начале XIX века (Бардин и Сулакадзев). *Проблемы источниковедения*. Москва, 1956. V. С. 70, 91–92. Стаття була написана 1932 р.

²¹ Ковалів П. Чин проскомидії за службениками X–XII сторіччя. *Віра і Знання. Праці Науково-Богословського інституту УПЦ в ЗДА*. Нью-Йорк, 1954. № 1. С. 38.

²² Ковалів П. *Молитовник-службеник: пам'ятка XIV ст...* 436 с.

докладний кодикологічний опис манускрипту, його мовних особливостей та змісту, проаналізовано палеографічні та художні особливості, а також тексти маргіналій.

На думку П. Коваліва, зв'язок «Молитовника» з часами великого київського князя Володимира, а відтак і датування протографу кінцем X ст., не знайшло підтвердження. Приписки ж на берегах рукопису, як він вважав, виконані все ж не у часи О. Сулакадзева і не ним самим, а значно раніше. Так, час появи написаних червоним чорнилом маргіналій на аркушах 8, 10, 14зв, 92зв, 98, 104зв він відніс до XIV ст., а трьох виконаних чорним чорнилом на аркушах 1 та 51 – до XV–XVI ст. На користь їх давності Ковалів наводив простежені ним тріщини у фарбі, подібно тріщинам у фарбі літер основного тексту, а також потертість написів від тривалого користування книгою. Появу ж маргіналій він пояснював прагненням власників книги засвідчити її приналежність саме часам великого київського князя Володимира.

Фактично, попри прагнення визначити давність цих маргіналій зі згадками осіб часів князя Володимира, їх обережно та обтічно все ж було Ковалівим названо підрубкою. Таке трактування дозволило згладити помилкові судження Огієнка, з яким Ковалів підтримував тісні контакти, та підтримати висловлену Огієнком версію щодо «новгородського характеру» цих приписок, чим фактично окреслювалось саме новгородське походження манускрипту. Цей висновок підкріплювався спостереженнями над мовними особливостями та орнаментикою книги, які були визначені притаманними радше північній книжній традиції XIV ст., хоча не були винятковими її ознаками.

Датуючи рукопис XIV ст., вірогідною верхньою межею його переписування П. Ковалів вважав 1342 р. При цьому він спирався на текст маргіналії посередині аркуша 1, яку він прочитав і переклав таким

чином: *СѦН к извору псковци прѣде – ‘6850 (1342) до псковського собору прибула’*. Зміст маргіналії було трактовано як можливий вияв спеціального замовлення копії книги від якогось псковського собору, до якого її цього ж 1342 р. і доправили²³.

Завдяки виходу у світ монографії П. Коваліва, Службник XIV ст. як літургійну пам’ятку таки було введено до наукового обігу, він посів чільне місце в наукових студіях як джерело до вивчення особливостей текстів Божественних Літургій у XIV–XV ст.²⁴ Водночас публікація пам’ятки та її дослідження не дозволила впевнено відповісти на низку питань, пов’язаних з історією манускрипту. Не було достеменно з’ясоване питання місця та часу появи книги, позаяк яскраво виразних новгородських рис у мові, палеографії та декоративному оздобленні манускрипту П. Ковалів не простежив. Для уточнення датування «Молитовника Володимира» і підкріплення тези про його новгородське походження Ковалів залучав маргіналії, які сам визнав пізнішим фальсифікатом, незалежно від часу їх виконання. Пропоноване ученим тлумачення маргіналії 1342 р. про прибуття книги до Пскова не могло бути прийнятим беззастережно, адже воно взагалі вельми суперечливе з позицій цер-

²³ Ковалів П. *Молитовник-службник: пам’ятка XIV ст...* С. 98–99, 107, 179.

²⁴ Див., напр.: Марусів М. *Божественна Літургія в Київській Митрополії по списку Ісидорова Літургікона з XV ст.* Рим, 1965. 64 с. (Extractum e «Bohoslovia», т. XXV–XXVIII, 1964); Желтов М. Чин Божественной литургии в древнейших (XI–XIV вв.) славянских Службниках. *Богословские труды.* 2007. № 41. С. 272–359; Афанасьева Т. Особенности последования литургий Иоанна Златоуста и Василия Великого в древнерусских службниках XIII–XIV вв. *Ruthenica.* 2007. № 6. С. 207–242; Афанасьева Т. А. *Литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по службникам XI–XV вв.)*. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 448 с. (Серия: Исторические источники); Хлебников Д. В. Оригиналы и транскрипции: Деисус со «Спасом в Силах», богослужбные реформы и некоторые особенности «Устава литургии» патриарха Филофея в греческих и славянских рецензиях. *Христианское чтение.* 2019. № 5. С. 45–75.

ковнослов’янської морфології. Те саме стосувалось і мови маргіналії, в якій добре помітні помилки та неузгодженості, притаманні людині, що не знала основ граматики церковнослов’янської мови. Зрештою, і сам П. Ковалів розглядав власну наукову розвідку радше як початок наукових студій, наголошуючи на необхідності їх продовження. Подальшим дослідженням сприяла і та обставина, що манускрипт від 1994 р. перебував не у приватних руках, а знаходився у Нью-Йоркській публічній бібліотеці, що суттєво полегшило ученим доступ до пам’ятки.

Розв’язати згадані вище суперечності та продовжити наукове дослідження Службника спробували І. Поздєєва та О. Ліфшиць²⁵. На підставі аналізу структури розміщення служб, художніх, палеографічних та мовних особливостей, дослідники запропонували визначити час його написання третьою чвертю (50-ми – 70-ми рр.) XIV ст. При цьому стилістика виконання мініатюр у рукопису, на думку А. Ліфшиця, могла свідчити більше про 60-ті рр. XIV ст. Стосовно запису 1342 р., текст якого тлумачився як примітка, що цього року «до Ізборська прийшли псковичи», дослідники вважали його хоч і оригінальним, проте ретроспективним. Щодо інших приписок на берегах рукопису, у яких згадувались особи часів київського князя Володимира, вчені вважали їх імовірною підробкою О. Сулакадзева. На підставі вивчення графіко-орфографічних особливостей вчені дійшли висновку, що встановити місце написання рукопису не виявляється за можливе, а на підставі прочитання пізнішого запису 1660 р. зазначали, що книга певний час перебувала на новгородських землях, хоча це, на їх думку, не могло свідчити про її написання саме у Новгороді.

²⁵ Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой службник XIV века – важный памятник книжной культуры древней Руси. *Acta Baltico-slavica.* 1999. Вып. 24. С. 47–64; Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой Службник XIV в. из коллекции А. И. Сулакадзева... С. 68–71.

Поглиблене дослідження особливостей художнього оформлення вміщених у «Молитовнику Володимира» мініатюр із зображенням святих здійснила Е. Смирнова²⁶, яка намагалась все ж уточнити датування та місце їх виконання. На підставі аналізу орнаментальних мотивів та оформлення заставок дослідниця підтримала пропонуване І. Поздєєвою та О. Ліфшицем датування пам'ятки третьою чвертю XIV ст., зазначивши, що стиль мініатюр абсолютно не суперечить такому датуванню. Натомість щодо встановлення місця їх виконання, дослідниця мусила визнати, що їй не вдалося віднайти тогочасних новгородських творів (мініатюр, ікон чи фресок), які б виявили стилістичну близькість до мініатюр «Молитовника». Хоча було зазначено, що іконографія останніх все ж може говорити про зв'язок із Новгородом. Отже питання їх походження дослідниця залишила відкритим, бо, як зазначалось, аналіз мовних особливостей, здійснених І. Поздєєвою та О. Ліфшицем, свідчив про відсутність будь-яких локальних діалектних особливостей. Цей висновок був підтверджений в тому числі А. Туріловим, на висновки якого посилається Е. Смирнова. Турілов також звернув увагу на те, що в тексті Службника жодного разу не вжито термін «архієпископ», який мали новгородські владика, натомість згаданий лише «єпископ»; щодо запису 1342 р., то, з урахуванням граматичних невідповідностей, він вважав його підробним, скоріше за все виконаним О. Сулакадзевим²⁷. Відтак, вірогідним місцем написання «Молитовника Володимира» та виконання його художнього оформлення було запропоновано вважати «який-небудь книгописний центр Середньої Русі».

²⁶ Смирнова Э. С. Русский лицевой служебник XIV в. Нью-Йорке. *Хризограф*. Вып. 2. Москва: Сканрус, 2005. С. 54–73.

²⁷ Там же. С. 68–69.

Підсумковий, на той час, огляд історії досліджень «Молитовника Володимира» був здійснений Р. Тафтом²⁸. Коротко зупинившись на викладі обставин релігійного життя України початку 1920-х рр. та особі архієпископа Івана Теодоровича, учений детально проаналізував наявні дослідницькі праці, дійшовши висновків щодо обґрунтованості визначення часу написання книги у третій чверті XIV ст. та відсутності можливості впевнено встановити місце її походження. Також у праці була детально проаналізована структура рукопису, окрема увага була приділена заамвонним молитвам, вивченню яких із залученням текстів «Молитовника Володимира» була присвячена інша праця вченого²⁹.

Найновіший опис фізичного стану та змісту Службника XIV ст. здійснений у праці Г. Парпулова, присвяченій опису кириличних рукописів до 1650 р., які зберігаються у сховищах Сполучених Штатів Америки³⁰. Важливо, що в ній чи не вперше здійснено спробу простежити історію рукопису до того часу, як він опинився в руках О. Сулакадзєва. У роботі учений спирався на прочитання аутентичних маргіналій XVI–XVIII ст., інші ж маргіналії були визнані фальсифікованими.

Згідно з дослідженнями Г. Парпулова, першим відомим власником рукопису був «Михайло, чтець (чечетц) зі Сквородківського монастиря біля Новгорода», у якого придбав книгу «Макарій, архієпископ новгородський (1526–1542)», про що свідчить напис на внутрішній стороні задньої кришки оправи. Проте з пропонуванним прочитанням та інтерпретацією неможливо погодитись. Тим більше,

²⁸ Taft R. F. The «Prayerbook of Great Prince Volodymyr» in NY Public Library Codex Slav. 1: A Manuscript and Its Legend. *Studi sull'Oriente cristiano* 2005. Vol. 9. P. 93–124.

²⁹ Taft R. F. Proper Slavonic opisthambonos prayers. *Studi sull'Oriente cristiano* 2006. Vol. 10, 2. P. 133–166 (окремо про молитовник: p. 157–158).

³⁰ Pappulov G. R. (with contributions by Korobeinikov D. and Magola A.). Pre-1650 Cyrillic Manuscripts in U.S. Public Collections: A Catalogue. *Palaeoslavica*. 2010. Vol. XVIII, 2. P. 4–6.

що під час прочитання Г. Парпуловим були допущені певні помилки, зокрема пропущений «ук» наприкінці третього рядка, що змінював усю структуру речення: рукопис не був придбаний Макаром з Великого Новгорода, а був придбаний у нього третьою особою. Власне, сам текст зберігся добре, його легко прочитати: *А снѣ книга млѣвѣкъ миѣ́лла чечета з сковорѣ́дки всѣ́ за пѣ́ ѡлашѣхъ гривенъ ѡ ма́ка ѿ великага нова гра́да* – *‘А ця книга молитовник Михайла Чечета зі Сковорідки взята за п’ять золотих гривен у Макара з Великого Новгорода’*³¹.

За палеографічними ознаками напис не може датуватись першою половиною XVI ст., він десь на століття пізніший³², близький в часі та на письмі до запису 1660 р. на перших сторінках манускрипту. Тож ототожнення Макара із новгородським архієпископом Макарієм безпідставне. Не можна також прийняти тлумачення слова, прочитаного як «чечетц» – «чтець», яке правильно розглядати як родове ім’я «Чечеть» власника «Молитовника» Михайла зі Сковорідки.

³¹ Варто зазначити, що у праці Е. Смирнової з посиланням на А. Турілова здійснене обережне припущення, що цей напис також може бути фальсифікованим: Смирнова Э. С. Указ. соч. С. 69. Цей висновок було зроблено на підставі неправильного формулювання тексту автором цієї маргіналії, щоправда, прочитаної дослідниками з неточностями як «а сия книга Молитвенник Михаила Чететсково родни взят за пять златых гривен ... Марка из Великого Новгорода» (Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой служебник XIV века – важный памятник книжной культуры... С. 61) та «неймовірної», як зазначено, для XVII ст. ціни на книгу. Власне, ціна книги у 5 золотих для XVII ст. була невелика. Наприклад, Луцьке Євангеліє було придбане у 1687 р. за 15 золотих, про що був зроблений запис на внутрішніх сторонах палітурки: *Луцьке Євангеліє XIV століття / Луцькоє Євангеліє XIV века. Факсимильное издание*. К. (Горобец) 2011. 526 с., приложение (див. обидва форзаці).

³² І. Поздеева та В. Ліфшиць датували напис першою половиною XVII ст.: Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой служебник XIV века – важный памятник книжной культуры... С. 50.

Останнє найлогічніше пов’язати з назвою урочища поблизу Новгорода, в якому знаходився Михайлівський монастир.

Доволі спокусливо припустити, що Служебник перебував саме в стінах цього монастиря, перш ніж потрапити до рук Михайла Чечета, що могло статись, наприклад, після розорення монастиря у «Смутні часи». Проте у тексті топонім «Сковорідка» вжито саме для зазначення місця походження Михайла, рівно як у подальшому тексті вказане походження Макара з Великого Новгорода. Тож про зв’язок цих осіб із якоюсь монашою обителлю новгородської землі в написі не мовиться³³, а лише підкреслене походження двох осіб, які брали участь в оборудці, продаючи, вочевидь, викрадений з якоїсь монастирської бібліотеки рукопис. Так само не зазначене місце продажу «Молитовника», яке могло знаходитись далеко від новгородських земель. Нерідко між місцем первісного перебування книги та місцем її придбання лежить велика відстань; наприклад, Луцьке Євангеліє того ж XIV ст., що первісно знаходилось у Спасо-Преображенському монастирі в с. Красному поблизу Луцька, як свідчать маргіналії XV ст. на його сторінках, було придбано у 1687 р. аж у Стародубі³⁴.

У 1660 р., як зазначено у тексті маргіналії на нижніх берегах аркушів 2–18, Служебник перебував у руках Московського Патріарха

³³ Це варто підкреслити, аби уникнути спокуси визначити Служебник як книгу, спеціально написану у 1350–1360-х рр. для Михайлівської обителі, заснованої в другій половині 1350-х рр. А це визначення тягне за собою логічне припущення, що книга вийшла з одного із близько розташованих новгородських скрипторіїв. Хоча в такому разі логічно би була наявність вихідного напису про вкладення книги до конкретного монастиря, або ж на сторінках рукопису його новгородське походження фіксувалось би на фонетичному рівні, подібно до інших новгородських рукописів. А ці моменти якраз і не зафіксовані.

³⁴ *Луцьке Євангеліє XIV століття...* Форзаці.

Никона та був переданий ним до бібліотеки Воскресенського Новоєрусалимського монастиря поблизу Москви. Текст місцями зберігся погано, в окремих місцях він навмисно затертий, проте може бути впевнено відновлений³⁵: *Лѣта зрѣѣ сию книгу | положи в дѣ спѣго живонѣнаго | Воскрѣниа Гдѣ Бѣа и Сѣса нѣшго | Гса Хдѣ новаго Єрусалима смиренѣи | никѣ Бѣиеню млѣнию пѣридѣхъ | а хпо вѣхоцѣ ю [у]с[воити] іакѣ ахѣ | сѣъ хдѣмеѣ или [утаити] іакѣ ананиа | и сапѣира [да отым]ѣ ѣ него Гдѣ | Бѣъ сѣпюю свою млѣть [и за]ѣоритѣ дѣвери | свѣтѣ цѣрѣѣ своѣи и да придѣт на него | [нев]лѣгословенна и клѣва и кѣнѣ | Бѣиа душѣннаа и пелѣннаа | в нѣшнѣ вѣце и в бѣдѣущемъ | вѣчнаа [геена] а кто сѣе писаніе | какѣи злѣи умышленіе спишетъ | ѣ кѣиги сѣа да испишетѣ его имя | Гдѣ Бѣъ ѣ кѣиги живонѣнаа.* Легко помітити, що були стерті саме ті слова, в яких мовилось про крадіжку книги та кару за це на голову злодія, який, вочевидь, їх і затер³⁶.

Як зазначає Г. Парпулов, у другій половині XVIII ст. манускрипт якимось чином потрапив до московської мусульманської громади, про що може свідчити арабський напис 1776 р. на внутрішньому боці задньої кришки оправи: «Немає бога окрім Аллаха. Ілляс Ірмеслі пішов із життя 12 лютого 1776 р.»³⁷. Проте таке припущення варто також приймати обережно, оскільки сам арабський напис написаний не зовсім вправно; вочевидь, маємо справу не з оригінальним текстом, а

³⁵ Затерті місця відновлені за збереженими фрагментами та на підставі аналогічного напису на Євангелії з бібліотеки цього ж Новоєрусалимського монастиря: Амфілохий, архим. *Описание Воскресенской Новоєрусалимской библиотеки с приложением снимков со всех пергаменных рукописей и некоторых писанных на бумаге.* Москва, 1875. С. 4.

³⁶ Прикметно, що він залишив у спокої ту частину, у якій мовилось про кару за стирання напису. Вочевидь, на думку злодія, ці слова стосувались напису в цілому, а не окремих його частин.

³⁷ Прочитаний та перекладений Д. Коробейниковим: Parpulov G. R. *Op. cit.* P. 5–6.

зі спробою його копіювання, причому переписувач якщо і знав арабську мову та письмо, проте дуже погано.

Достеменно місце перебування рукопису фіксуємо на початку XIX ст. у бібліотеці О. Сулакадзева, яку, по його смерті у 1830 р., успадкувала С. фон Гоч (уродж. Шредер), що засвідчено наявними описами зібрання московського колекціонера³⁸.

Подальшу долю бібліотеки Сулакадзева спробував прослідкувати в спеціальному дослідженні А. Рибалка³⁹. Завдяки здійсненим студіям він певною мірою спробував уточнити обставини й місце виявлення «Молитовника Володимира» архієпископом Іваном Теодоровичем. Учений встановив, що у другій половині XIX ст. бібліотека Сулакадзева майже у повному складі належала В. Корсаку, вона була розпродана його удовою Марією, у другому шлюбі Соколовською, якій належали маєтки в селах Северинівка та Сербинівка неподалік від Вінниці. Зважаючи на останнє, А. Рибалка припустив, що навесні 1922 р. Іван Теодорович, зупинившись в одному з цих сіл, імовірноше у Северинівці, де саме і придбав манускрипт в одного з селян. А в руках останнього книга опинилася після військових дій Першої світової війни та Визвольних змагань, під час яких були розорені й пограбовані маєтки Корсаків-Соколовських у Северинівці та Сербинівці або ж церкви в цих чи сусідніх селах, в яких міг перебувати манускрипт⁴⁰.

Отже, підсумовуючи огляд досліджень, за наявними наразі даними можемо коротко викласти історію Службника. Зважаючи на близькість художнього оформлення рукопису та пам'яток ки-

³⁸ Рибалка А. *Указ. соч.* С. 436.

³⁹ *Там же.* С. 133–173.

⁴⁰ *Там же.* С. 294–300.

івської книжної традиції, а також на еталонну церковнослов'янську мову пам'ятки без вкраплень розмовної, вважаю доцільним припустити, що книга була переписана у другій половині XIV ст. в одному з київських скрипторіїв. Місцеперебування манускрипту до XVII ст. встановити не виявляється за можливе, позаяк на його сторінках відсутні маргіналії, які б дозволили встановити, у якому саме храмі чи монастирі вона знаходилася.

У XVII ст. фіксуємо перебування книги в руках світської особи – Михайла Чечета зі Сковорідки поблизу Новгороду, а потім – у Макара з Новгороду, який продав манускрипт невстановленій особі. Про акт купівлі книги зроблений напис на внутрішній стороні задньої кришки оправи Службника. Можливо, новий власник книги був якось пов'язаний з майбутнім Московським Патріархом Никоном. У 1660 р. Никон, наступний власник манускрипту, передав Службник бібліотеці Новоєрусалимського монастиря біля Москви. Про здійснення цього дарунку було записано у маргіналії на нижніх берегах аркушів 2–18.

Наприкінці XVIII ст. Службник зник із монастирської бібліотеки, опинившись в руках невідомої особи, яка вискоблала текст про кари за крадіжку книги. Можливо, це сталося після пожежі у монастирі 1762 р. Ця особа могла бути пов'язана якимось чином з мусульманською громадою Москви, про що наче свідчить напис 1776 р. арабською мовою на внутрішній стороні задньої кришки оправи. І вочевидь вже саме ця особа продала книгу колекціонеру О. Сулакадзеу.

Отримавши цей рукопис, московський колекціонер та фальсифікатор додав до сторінок рукопису низку маргіналій, якими пов'язав книгу із особою Володимира Великого. Ризикнемо припустити, що на таку думку наштовхнули О. Сулакадзева як прагнення надати уні-

кальності манускрипту, так і автентична маргіналія на задній стороні кришки оправи, в якій згадувався Макар з «Нова Града».

Причому оформлення цих написів свідчить, що вони могли виникнути у два етапи, адже маємо добрі відмінності у почерку. Так, окремо виділяються дві маргіналії, виконані видовженими літерами, що нагадують в'язь, на аркушах 13в та 51 (верхній напис), у текстах яких згадано Володимира Великого, онука княгині Ольги, та Добриню. За манерою виконання вони схожі на «підпис Анни Ярославни», «виявлений» на Єрусалимському уставі XIV ст. з придбаного у 1805 р. для імператорської публічної бібліотеки зібрання П. Дубровського. Авторство цього «автографа» приписують саме О. Сулакадзеу⁴¹, хоча в нашому випадку літери написані набагато вправніше. В обох випадках ми бачимо видовжені форми літер, що тяжіють до в'язі. Власне, завдяки цим маргіналіям здійснено хронологічну прив'язку книги до часів Володимира Великого.

Свідчення двох маргіналій «посилають» інші тексти, що виконані червоним чорнилом на аркушах 8, 10, 14зв, 92зв, 98, 104зв, а також чорним на аркушах 1 та 51 (нижній напис). Причому в останніх випадках явно помітні спроби змінити почерк. Ці тексти посилюють хронологічну прив'язку книги, вони окреслюють час роботи та особу переписувача – писар Сава закінчив роботу 999 р., додають імена інших представників правлячої верхівки (Ярослав, Предсла-

⁴¹ Див.: Сиренов А. В. О так называемом Молитвеннике Анны Ярославны. *Палеография и кодикология: 300 лет после Монфокона: Материалы международной научной конференции* (Москва, 14–16 мая 2008 г). Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2008. С. 177–190; Левшина Ж. Л. К вопросу о методах работы фальсификаторов XIX века (на примере подложной записи Анны Ярославны на сербском Уставе XIV века. *Славянское и балканское языкознание: Палеославистика – 2*. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2019. С. 168–182.

ва, Ольга) та церковної ієрархії (київський митрополит Леон, архієпископ новгородський Йоаким), «перев'язуючи» тексти двох виконаних великими літерами маргіналій через повторні згадки імен Добрини, Володимира та Ольги. Також маргіналії засвідчують подальше «використання» книги наявністю приписок імен князів для поминання та характером приписки на першому аркуші, що нагадує текст літописів.

Звісно, наразі складно достеменно визначити етапність появи всіх цих маргіналій та приналежність їх руці одного Сулакадзева. Можливо, деякі з них з'явилися перед тим, як книгу продали московському колекціонеру як пам'ятку часів князя Володимира, а він вже поглибив «доказову базу», додавши кілька нових маргіналій, що цілком притаманне діяльності цього колекціонера⁴². У всіх випадках впадає в очі невідповідність граматичних форм цих приписок нормам церковнослов'янської мови ані XI, ані XIV ст.

У колекції О. Сулакадзева «Молитовник Володимира» перебував до його смерті у 1830 р., бібліотеку успадкувала С. фон Гоч (уродж. Шредер), а згодом вона майже у повному складі опинилась у родині Корсаків-Соколовських. Вони мали маєтки в тому числі на Поділлі, у Северинівці та Сербинівці неподалік від Вінниці, тому деяка частина бібліотеки могла дійсно перебувати у маєтку. «Молитовник» же могли передати до підтримуваної Соколовськими церкви в одному з цих сіл. Під час військових дій Першої світової війни та Визвольних змагань рукопис опинився в руках невстановленої особи, а за деякий час був придбаний архієпископом Іваном Теодоровичем у 1922 або 1923 р. Подальша історія виявлення та вивчення манускрипту розглянута вище.

⁴² Докладно це проаналізовано А. Рыбалкою: Рыбалка А. *Указ. соч.* Там же див. бібліографію.

Підводячи підсумок цій історіографічній розвідці, зазначу, що, незважаючи на відсутність зв'язку манускрипту з часами Володимира Великого, Службник з Нью-Йоркської публічної бібліотеки, відомий під хибною назвою «Молитовник князя Володимира 999 р.» або ж під правильнішою – «Службник Теодоровича», залишається важливою літургійною пам'яткою XIV ст., тож його факсимільне видання та вміщені в ньому сучасні наукові студії сприятимуть подальшому поглибленому науковому дослідженню як самої пам'ятки, так і вивченню української рукописної книжності загалом.

Дві наукові публікації Службника Теодоровича XIV ст.

Здійснено перше факсимільне видання цінної середньовічної української літургійної рукописної пам'ятки XIV ст., яка відома під назвою «Молитовник князя Володимира» (Службник Теодоровича) XIV ст. Видання стало можливим завдяки підтримці Українського культурного фонду й меценатів. Воно здійснене в рамках проекту «Повертаємо в Україну культурну спадщину». Наразі рукопис, який опинився й зберігся аж у Сполучених Штатах Америки¹, «повертається» у виконаному на сучасному технічному рівні факсимільному відтворенні й стає доступним для поглиблених наукових досліджень і для всіх зацікавлених нашою давньою релігією, культурою й писемною книжною старовиною.

Здійсненню факсимільного видання рукопису сприяла співпраця видавництва «Горобець» з Публічною бібліотекою Нью-Йорка й отримання ним високоякісних цифрових сканів для відтворення рукопису на папері. Цьому передувала цінна поміч Андрія Даниленка, професора Університету Пейс, та Богдана Горбала, куратора слов'янських та східноєвропейських колекцій у Публічній бібліотеці Нью-Йорка. Допомога надавалася у процесі онлайн-знайомства з рукописом, уточнення його автентичності й цілісності, а також консультаціями щодо замовлення й отримання електронних копій, за що їм вельми велика подяка.

¹ New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, cod. slav. 1.

Мініатюра Івана Золотоустого та заставка тератологічного стилю (Публікація П. Коваліва 1960 р., чорно-білий фотостат, арк. без нумерації та арк. [1])

Це розкішний невеликий пергаменний кодекс форматом у 4° (175x130), який складається зі 113 аркушів², об'єднаних у 14 зошитів, які укладені з восьми аркушів; останній аркуш рукопису відсутній. Писаний він одним писцем уставним письмом, в один стовпчик, по 16 рядочків на сторінці, темно-коричневим чорнилом та кіновар'ю. Кодекс вишукано і різнобарвно ілюмінований. Він має дві мініатюри із зображенням авторів літургій, уміщених на початку літургій Івана Золотоустого та Василя Великого. Мініатюри виконані на окремих аркушах і вставлені на початку першого (арк. 1зв.) і сьомого зошитів (арк. 51зв.)³, імовірно, незабаром після завершення рукопису, оскільки на арк. 51 іншим почерком написано неповний текст молитви під назвою «Молитва, щоб розпочати вино», але графіко-орфографічні особливості одночасні письму писця кодексу, хоча почерк більший і грубіший. І. Поздеева наголошує, що рукопис, з точки зору іконографії новгородських служебників, є поки унікальним, але чітко слідує і іконографії, і стилю високої грецької традиції⁴ (тобто не є новгородським – *ЛГ*). Наявні й три заставки: одна класичного тератологічного стилю (арк. 1), дві – вузькі, простої плетінки з підфарбуванням (арк. 36, 52). В рукопису 101 ініціал, з яких 98 тератологічного стилю. Переважно ініціали сплетені зі світло-коричневих ременів, на світ-

² Нумерація кодексу бібліотечна, не дуже справна, проведена олівцем, за нею в рукопису 108 арк.: арк. 32 пронумерований двічі, не пронумерованими залишилися по одному аркушу після арк. 67, 71, 93, 99. Особливості нумерації представлено в таблиці в кінці статті.

У факсимільному виданні нумерація трохи наведена, оскільки не завжди її добре видно, а на деяких аркушах вона ледь проглядає.

³ Мініатюри вперше отримали ґрунтовне дослідження в роботі: Смирнова Э. С. Русский лицевой служебник XIV в. в Нью-Йорке. *Хризограф*. Вып. 2. Москва: Сканрус, 2005. С. 54–73.

⁴ Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой служебник XIV века – важный памятник книжной культуры древней Руси. *Acta Baltico-slavica*. 1999. Вып. 24. С. 55.

ло-голубому фоні. В ініціалах використовуються фігури птахів, звірів. Починаючи з арк. 89, міняється характер ініціалів, в їх розфарбуванні з'являються кольори червоний, жовтий, золотий. На думку Л. Ліфшиця, композиційні й стилістичні особливості двох мініатюр служебника дозволяють датувати їх 60-ми роками XIV ст.⁵ Це мистецтвознавче датування не суперечить палеографічному датуванню, яке вказує на час створення рукопису в третій чверті XIV ст., – наприклад: вживання диграфа **оу** на початку слів та після голосних, а монографа **у** після приголосних; відсутність диграфа **ѣ**; написання **ѣ** тільки з **ѣ**; не використання у функції букв графем **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**.⁶ Палеографічні особливості рукопису добре й послідовно описані П. Ковалівим⁷. Наявні на полях рукопису записи, більшість з яких є сфальшованими, не мають атрибутуючого значення для датування й локалізації рукопису⁸. Кодекс взятий в оправу, дошки в рівень з блоком книги, обтягнуті темно-коричневою шкірою, зі сліпим тисненням. І. Поздеева, при роботі безпосередньо з рукописом, вказує, що він оправлений удруте в XVI ст., а зі звороту нижньої кришки оправы наявний запис, який за палеографічними особливостями можна віднести до першої половини XVII ст.⁹ Книга закривалася на дві застібки, що наразі втрачені, як і пізніша за часом застібка, що закривала книгу посередині бокового обрізу.

⁵ Там же. С. 55.

⁶ Гнатенко Л. *Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та піеуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст.* : монографія; відп. ред. Л. А. Дубровіна; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. Київ, 2016. Парал. тит. англ.=укр. С. 203–204, 208–215, 425. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1

⁷ Ковалів П. *Молитовник-служебник: пам'ятка XIV ст.* Нью-Йорк: Науково-Богословський Інститут Української Православної Церкви в США, 1960. С. 28–62.

⁸ Див. статтю В. Корнієнка «Молитовник князя Володимира»: історія дослідження рукописної пам'ятки XIV ст.», подану до цього видання.

⁹ Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой служебник XIV века... С. 50.

Рукопис має самоназву – «Мо^лтвѣникъ», яка вміщена при ілюмінованій вихідній заставці. Це класичний Службник, ранній за складом. Він включає тексти всіх трьох літургій: Івана Золотоустого, Василя Великого й передосвячених Дарів¹⁰.

Дана факсимільна копія передає основні особливості оригіналу, що є важливим для подальшого вирішення актуальної і до сьогодні проблеми щодо його ідентифікації та локалізації. Якщо в історіографії датування рукопису другою половиною, більш вужче – третьою чвертю XIV ст., не викликає суттєвих заперечень, то питання його походження залишається відкритим.

Всебічному вивченню рукопису сприятиме укладена для видання наукова частина, в якій українськими вченими на сучасному науковому рівні розглядаються історіографічні, кодикологічні, палеографічні, художні, мовні та текстологічні питання.

Відкривається наукова частина статтею *Надії Нікітенко*, а якій проведено генетичний зв'язок між «Молитовником Володимира Великого» і Софією Київською. Відмічається, що «Молитовник» – книга знакова, яка належить українській культурі. Цей дуже важливий акцент на дійсному родоводі унікальної книги дає авторові імпульс звернутися до Софії Київської, яка стоїть біля витоків української культурної традиції, якнайкраще зберігаючи у своїх мозаїках і фресках XI ст. та пізнішому українському стінопису XVII–XVIII ст. доби Гетьманщини її потужне відлуння. Вченою наголошується, що маємо підходити до вивчення «Молитовника Володимира Великого» як до феномена, що акумулював у собі національну духовність століть, та оцінки значення цієї унікальної книги у вітчизняній історії й культурі,

¹⁰ Див. статтю у цьому виданні Т. Шманька «Особливості структури та змісту Службника Теодоровича».

архетипи якої, перекладені з візантійських літургійних книг і адаптовані до київської дійсності, можливо, входили до найдавнішої книгозбірні Русі-України, початки якої сягають часів Володимира.

Аналітичний огляд історіографії з вивчення рукопису більше ніж за сто років проведено *Вячеславом Корнієнком*, укладено список основної літератури. Ученим значна увага приділена розгляду, уточненню й встановленню правильного відтворення атрибутованих, автентичних записів рукопису та сфальшованих. Розглянуто роль у цьому знаного колекціонера й фальсифікатора О. Сулакадзева та питання щодо перебування рукопису в рукописній колекції його бібліотеки. Вченим відмічається, що наразі складно достеменно визначити етапність появи маргіналій та приналежність їх руці одного О. Сулакадзева. Можливо, деякі з них з'явилися перед тим, як книгу продали московському колекціонеру як пам'ятку часів князя Володимира, а він вже поглибив «доказову базу», додавши кілька нових маргіналій, що цілком притаманне діяльності цього колекціонера. Детально розглянуто історію появи книги у архієпископа Івана Теодоровича і його сприяння щодо дослідження пам'ятки саме українськими вченими: Іваном Огієнком та Пантелеймоном Ковалівим.

Віктор Мойсієнко детально досліджує мову рукопису, намагаючись виділити діалектні особливості, які посприяють більш точній локалізації рукопису. Безперечним є те, що рукопис або, принаймні, його протограф – українського походження. Також вчений відмічає, що графіка та орфографія пам'ятки відображають етап досконалості писарської школи з досить послідовним дотриманням тогочасних певних орфографічних тенденцій, та подає особливості накреслень окремих літер та декілька правил. Він вважає за імовірне, що текст Службника Теодоровича переписано (досить майстерно, вишукано

й у деяких місцях, можливо, навіть творчо) русином з півдня Русі в Києві – імовірно, із якогось давнішого дотепер іще невідомого руського протографа. Вченим виділено низку тогочасних Службників, в яких є по дві літургії – Івана Золотоустого та Василя Великого. З них, для лінгвістичного порівняльного аналізу, ним залучено: Службник Варлаама Хутинського кін. XII – поч. XIII ст. (ГИМ, Москва, Син. 604, ф. 80370), Службник 1317р. (РНБ, Санкт-Петербург, Q.п.І.67), Балтиморський Службник перш. пол. XIV ст. (РНБ, Санкт-Петербург, О.п.І.4; Художня галерея Генрі Волтерса, Балтимор, США, W.548), Службник київського митрополита Ісидора кін. XIV ст. (Biblioteca Apostolica Vaticana, Рим, Vat. slav. 14) та Службник київського митрополита Кипріяна кін. XIV ст. (ГИМ, Москва, Син. 601). Не погоджуючись зі своїми попередниками (безпосередньо з П. Ковалівим, який уважав, що це пам'ятка новгородського походження), вчений наголошує, що сучасні російські дослідники палеографії, орфографії, мови та мистецького оздоблення пам'ятки сходяться на думці про неможливість з відносно надійною точністю локалізувати рукопис, хоча й не відносять його до новгородських, а до якоїсь «Середньої Русі». У своєму дослідженні Віктор Мойсієнко доказово показав безпідставність таких припущень.

Тарасом Шманьком подано опис структури кодексу та змісту записаних у ньому текстів. Особлива увага звернена на богослужбові текстуальні особливості, зокрема на ті, котрі не часто потрапляють в поле зору дослідників, оскільки вимагають спеціальної компетенції. Загальному описові змісту статей кодексу передують стислий перегляд деяких особливостей його тексту, які сприятимуть майбутнім дослідниками цієї пам'ятки більш аргументовано віднести його до певної типологічної групи або вказати на конкретну редакцію тексту, до

якої він міг би належати. Таке завдання передбачає у майбутньому порівняльний аналіз тестів Службника Теодоровича та інших збережених службників, особливо з території, на якій функціонувала українсько-білоруська частина давньої єдиної Київської митрополії. У цій публікації, звісно, немає можливості провести порівняльний аналіз багатьох збережених кирилических текстів службника, тому вчений обмежився розглядом текстуально близьких кодексів, таких як Службник Варлаама Хутинського кін. XII – поч. XIII ст. (ГИМ, Москва, Син. 604, ф. 80370), Балтиморський Службник перш. пол. XIV ст. (РНБ, Санкт-Петербург, О.п.І.4; Художня галерея Генрі Волтерса, Балтимор, США, W.548), Службник київського митрополита Ісидора кін. XIV ст. (Biblioteca Apostolica Vaticana, Рим, Vat. slav. 14) та Службник київського митрополита Кипріяна кін. XIV ст. (ГИМ, Москва, Син. 601). Треба відмітити, що Тарас Шманько та Віктор Мойсієнко до дослідження залучили однакову джерельну базу.

Художньому оформленню Службника Теодоровича приділена увага в роботі *Поліни Яницької*. Безпосередньо вченою розглядаються заставки кодексу й детально описується 101 ініціал. Після проведення їх аналізу, зазначається, що над художнім оформленням Службника працювало щонайменше два ізографи: у манері першого переважає тератологічний стиль; другим ізографом була виконана низка ініціалів у другій частині Службника, йому характерне звернення до раніших стильових прийомів в оформленні літер, при цьому спостерігаються не зовсім вдалі спроби роботи у тератологічному стилі, але досить вправні та грамотні у візантійському. Дослідниця також аргументовано припускає, що майстрів було троє. Під час проведення порівняльного дослідження з іншими тогочасними пам'ятками, найбільш близькими до оформлення Службника виявились Єванге-

ліє апракос Лаврське третьої чверті XIV ст. (ІР НБУВ, ф. 306, № 4П) та Євангеліє апракос Луцьке другої половини XIV ст. (РГБ, Рум. 112).

На даному етапі дослідження рукопису увага вчених, залучених у проєкті, звернена на отримання нових відомостей або уточнення вже наявних даних, безпосередньо щодо його локалізації. З певними застереженнями, вчені схильні віднести походження кодексу, який виконаний практично бездоганною церковнослов'янською мовою з витриманим правописом і без явних діалектизмів, до київського книжкового центру.

У 1960 році Пантелеймоном Ковалівим здійснено в Нью-Йорку всебічне наукове описування та фотостатне чорно-біле видання кодексу, яке до сьогодні залишалося першою і єдиною публікацією Службника Теодоровича¹¹. Це чорно-біле видання не могло передати оригінал у повному обсязі, безпосередньо його вишукане оздоблення, як і записи на полях, деякі читаються фрагментарно або не читаються (Див. ілюстрацію на початку статті).

Коли вчений працював над рукописом і готував його до видання, аркуші не були пронумеровані. Проведення їх нумерації перед виданням, імовірно, не було домовлено з власником рукопису архієпископом Іваном Теодоровичем. Тому П. Ковалівим зроблена нумерація аркушів на фотостатах. Учений не пронумерував фотостат першого аркуша рукопису, зі звороту якого розміщена мініатюра Івана Золотоустого. Важко сказати, з якої причини фотостат аркуша було перевернуто й мініатюра розміщена на лицьовій стороні; тобто мініатюра набула значення вихідної, яка відкриває рукопис. На другому аркуші також не проставле-

¹¹ Ковалів П. *Молитовник-служебник: пам'ятка XIV ст.* Нью-Йорк: Науково-Богословський Інститут Української Православної Церкви в США, 1960. 436 с., ілл. Фотостатне відтворення рукопису розміщено на с. 183–412.

ний номер, який за нумерацією вченого мав бути № 1, оскільки третій аркуш пронумерований як № 2.

Ученим, на тогочасному рівні наукових знань та історіографічних відомостей щодо оригіналу (праць І. Огієнка та М. Макаренка)¹², було проведено археографічну підготовку рукопису до публікації, з охопленням наріжних питань щодо часу й місця його створення за палеографічними, мовними, художніми та текстологічними особливостями. Натомість не були долучені дані роботи Агатангела Кримського, в якій найперше рукопис віднесено до XIV ст.¹³

Поставлені П. Ковалевим у студії питання потребують, як наголошував сам учений, подальшого розгляду. Проте аж до кінця XX ст.

¹² Огієнко І. Молитовник кн. Володимира Великого з 999 р. (новознайдена пам'ятка). *Стара Україна: часопис історії і культури*. 1925. Ч. V. С. 81–87; Макаренко М. Молитовник князя Володимира й Сулакадзев. *Сборник статей в честь академіка Алексея Ивановича Соболевского, изданный ко дню 70-летия со дня его рождения академией наук по почину его учеников под редакцией академика В. Н. Перетца*. Ленинград, 1928. С. 484–491 (Сборник Отделения русского языка и словесности. Т. 101. № 3).

¹³ Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. Шахматов О., Кримський А. *Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв.* К., 1924. с. 199, прим. 1. (Збірник історично-філологічного відділу. № 12. У надзаг.: Українська академія наук). На цю працю робить посилання І. Огієнко, який підтвердив думку вченого щодо датування, провівши розгляд палеографічних та мовних особливостей за наявними фотостатами окремих аркушів тексту (Огієнко І. Молитовник кн. Володимира... С. 86, 87). П. Ковалів також подає посилання І. Огієнка на працю А. Кримського, вважаючи, що виникла помилка, оскільки в цій книзі немає й згадки про Молитовник великого князя Володимира, і сторінки такої немає (Ковалів П. Молитовник-служебник... С. 10, прим. 2). На нашу думку, це трапилося тому, що П. Коваліву було відоме й доступне для користування тільки видання 1922 року (К. : Друкар, 1922. 182 с.). При цьому, вчений наводить й інший аргумент щодо неможливості вивчення в той час рукопису київськими вченими (Ковалів П. Там само). Що доказово спростовано В. Корнієнком у статті «Молитовник князя Володимира»: історія дослідження рукописної пам'ятки XIV ст.», поданої до цього видання. С. 242–244.

вивчення пам'ятки не було продовжено, вона залишалася у приватній колекції, а її видання й ґрунтовне дослідження П. Коваліва стали «самодостатніми» для дослідників. Тільки з надходженням рукопису на початку 90-х років ХХ ст. до Публічної бібліотеки Нью-Йорка ним знову зацікавилися вчені. У 1998 р. з оригіналом працювала І. Поздеева і зробила спільно з О. Ліфшицем розлоге кодикологічно-палеографічне та лінгвістичне дослідження, подала опис рукопису з представленням виявлених новітніх атрибуційних даних та уточненням окремих даних щодо рукопису, поданих у роботі П. Коваліва¹⁴. За палеографічними й кодикологічними особливостями книги, час написання кодексу вчені відносять до третьої чверті (50–70-ті рр.) XIV ст.¹⁵ Результати цієї праці дослідники представили і в роботі 2000 р.¹⁶ Обмеження в датуванні кодексу третьою чвертю XIV ст. підтримала за результатами своїх досліджень мініатюр Е. Смирнова¹⁷. До цього датування підійшов і Р. Тафт, проаналізувавши історіографію вивчення рукопису¹⁸ і залучивши до дослідження заамвонні молитви та тексти зі Службника Теодоровича¹⁹. Натомість А. Турілов, на думку якого посилається Е. Смирнова, вважає, що час написання рукопису варто розширити до більшого хронологічного періоду –

¹⁴ Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой службник XIV века... 1999. С. 47–64.

¹⁵ Там же. С. 62.

¹⁶ Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой Службник XIV в. из коллекции А. И. Сулакадзева. *Источниковедение и краеведение в России. Сборник к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта историко-архивному институту*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. С. 68–71.

¹⁷ Смирнова Э. С. Русский лицевой службник XIV в. в Нью-Йорке.

¹⁸ Taft R. F. The «Prayerbook of Great Prince Volodymyr» in NY Public Library Codex Slav. 1: A Manuscript and Its Legend, *Studi sull'Oriente cristiano* 2005. Vol. 9. P. 93–124.

¹⁹ Taft R. F. Proper Slavonic opisthambonos prayers, *Studi sull'Oriente cristiano* 2006. Vol. 10, 2. P. 133–166 (окремо про Молитовник: р. 157–158).

другої половини XIV ст.²⁰ У праці Г. Парпулова проведено найновіший на сьогодні опис фізичного стану та змісту рукопису, з розглядом історії його побутування й надходження до колекції О. Сулакадзева²¹. Ми, при поданні цієї низки новіших вагомих праць щодо вивчення Службника Теодоровича, не зупиняємося на їхніх здобутках у дослідженні рукопису, як і на інших працях. Це зроблено для цього видання Вячеславом Корнієнком²². Неочікувано виявлено в сучасній історіографії одну особливість при вивченні Службника Теодоровича. В опрацьованих нами роботах посилання робляться не на нумерацію аркушів рукопису, а на їх нумерацію на фотостатах, проведена П. Ковалівим при виданні й дослідженні рукопису. Це відбувається не тільки тоді, коли вченим доступне лише видання П. Коваліва, але й тоді, коли вчені (не будемо конкретизувати які) безпосередньо вивчали рукопис за оригіналом. Спостережено й цікавий підхід: наприклад, при розгляді посторінкового вкладного запису патріарха Нікона посилання робляться за сторінками рукопису – арк. 1–17, а далі, при подачі кодикологічного, палеографічного, художнього, мовного та іншого матеріалу, посилання подаються за виданням П. Коваліва, на що вчені й вказують, іноді пояснюючи такий підхід наявними помилками в нумерації оригіналу. На нашу думку, це ще пов'язано і з тим, що вчені, які досліджували оригінал, мали недостатньо часу для роботи з ним, із-за місця його знаходження, і продовжували дослідження за фотостатичною публікацією, нумерація якої має певні розходження з

²⁰ Смирнова Э. С. Русский лицевой службник XIV в. С. 68–69.

²¹ Parpulov G. R. (with contributions by Korobeinikov D. and Magola A.). Pre-1650 Cyrillic Manuscripts in U.S. Public Collections: A Catalogue. *Palaeoslavica*. 2010. Vol. XVIII, 2. P. 4–6. URL: https://www.academia.edu/1489633/Cyrillic_Manuscripts_in_North_American_Collections

²² Див. згадувану статтю «Молитовник князя Володимира: історія дослідження рукописної пам'ятки XIV ст.», подану до цього видання.

оригіналом. До сьогодні це була немовби прийнята практика щодо роботи над цим рукописом. З появою видання факсимільного типу і зробленої його цифрової копії, які, маємо надію, з часом стануть доступними в електронних мережах, практика щодо вивчення рукопису зміниться. У вирішенні цієї колізії сприятиме дане факсимільне видання рукопису та укладена нами перевідна таблиця (див. далі). За таблицею дослідний матеріал, поданий у праці П. Коваліва та в інших роботах учених, які послуговуються даними П. Коваліва, може буде легко віднайдений у виданні факсимільного типу. Для досліджень, які проводилися і проводитимуться, нумерація аркушів Службника відіграє провідну роль, вона сприяє правильному використанню основних метаданих рукопису, зафіксованих в історіографії, фотостатному й сучасному факсимільному виданнях.

Отже, досліджений рукопис, відомий як «Молитовник князя Володимира» (Службник Теодоровича), є одним із небагатьох унікальних літургійних кодексів XIV ст. українського походження. Він отримав уже два наукові видання: сучасне факсимільне та фотостатне, здійснене Пантелеймоном Ковалівим у 1960 р., яке й до сьогодні не втратило свого значення. Видання факсимільного типу супроводжується науковою частиною, матеріал якої є цінним джерелом для подальшого вивчення кодексу, безпосередньо щодо уточнення його ідентифікації і встановлення локалізації. Метадані рукопису потребують новітнього дослідження, яке має здійснюватися і за оригіналом.

Перевідна таблиця нумерації аркушів рукопису Службника Теодоровича до публікації П. Коваліва 1960 р.*

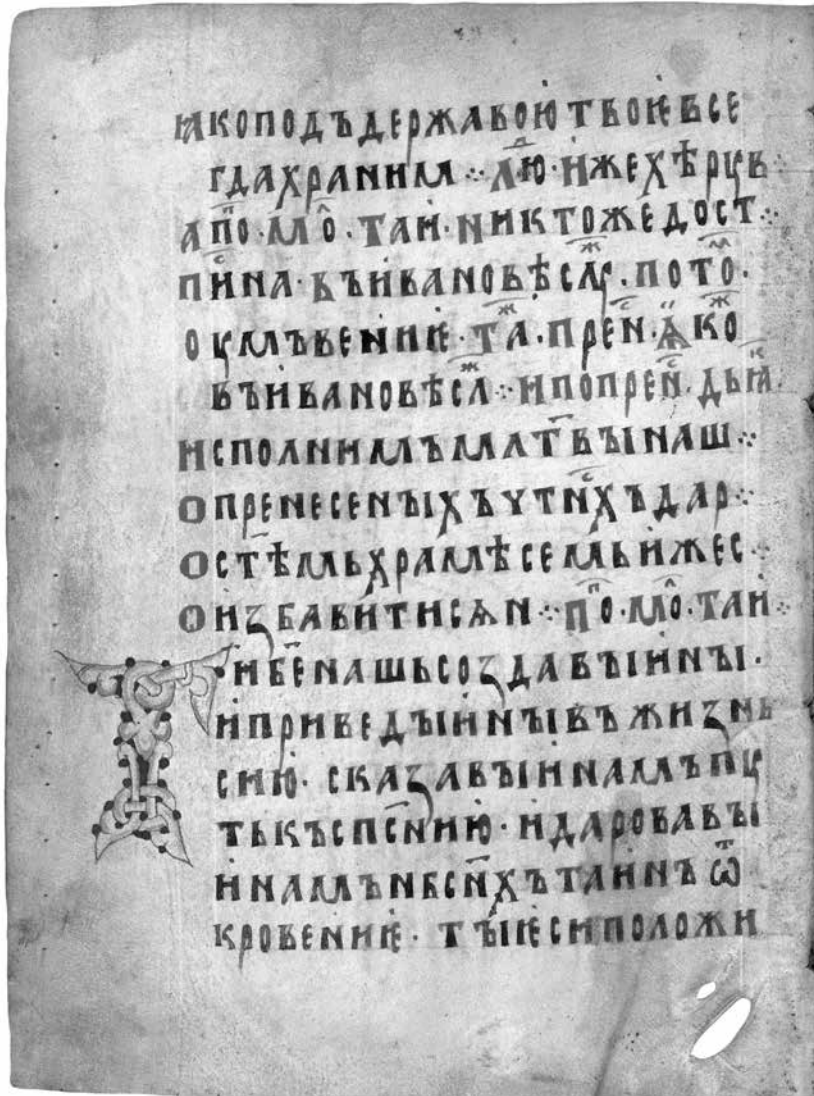
Руко-пис	Публі-кація	Руко-пис	Публі-кація	Руко-пис	Публі-кація	Руко-пис	Публі-кація
1	–	30	29	58	58	85	87
2	[1]	31	30	59	59	86	88
3	2	32	31	60	60	87	89
4	3	32 ^[a]	32	61	61	88	90
5	4	33	33	62	62	89	91
6	5	34	34	63	63	90	92
7	6	35	35	64	64	91	93
8	7	36	36	65	65	92	94
9	8	37	37	66	66	93	95
10	9	38	38	67	67	[93 ^a]	96
11	10	39	39	[67 ^a]	68	94	97
12	11	40	40	68	69	95	98
13	12	41	41	69	70	96	99
14	13	42	42	70	71	97	100
15	14	43	43	71	72	98	101
16	15	44	44	[71 ^a]	73	99	102
17	16	45	45	72	74	[99 ^a]	103
18	17	46	46	73	75	100	104
19	18	47	47	74	76	101	105
20	19	48	48	75	77	102	106
21	20	49	49	76	78	103	107
22	21	50	50	77	79	104	108
23	22	51	51	78	80	105	109
24	23	52	52	79	81	106	110
25	24	53	53	80	82	107	111
26	25	54	54	81	83	108	112
27	26	55	55	82	84		
28	27	56	56	83	85		
29	28	57	57	84	86		

* У рукопису арк. 32 пронумерований двічі, арк. 67^a, 71^a, 93^a, 99^a без нумерації. На фотостатах П. Ковалівим перші два аркуші рукопису не пронумеровані, нумерація починається з третього аркуша, з цифри 2.

Мова Службника Теодоровича та проблема локалізації рукопису

Рукопис, який зберігається в публічній бібліотеці Нью-Йорка (New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, cod. slav. 1), що відомий у славистиці під кількома назвами – «Молитовник Володимира», «Службник Теодоровича», «Службник Сулакадзева», «Нью-Йоркський Службник», – наразі досліджений недостатньо і в літературі про пам'ятку багато суперечливих висновків. Ці суперечності переважно пов'язані із кількома приписками на полях Службника, у яких вказано дати й імена, що ніби дають підставу якось поєднати історію написання пам'ятки з князем Руси-України Володимиром. Звідси, очевидно, й поява назви «Молитовник Володимира». Але оскільки в історії рукопису є період перебування в книгозбірні (колекції) О. Сулакадзева, то питання про покрайні записи для більшості вчених уже зняте наперед: то підробки самого Сулакадзева, який неодноразово в такій справі був помічений.

Наразі із найдавніших службників, переписаних у XIII–XIV ст. на теренах Руси з обома літургіями – Івана Золотоустого та Василя Великого, відомі: Службник Варлаама Хутинського (ГИМ, Москва, Син. 604, ф. 80370, кін. XII – поч. XIII ст.); Службник (РНБ, Санкт-Петербург, Сол. 1017/1126, др. пол. XIII ст.); Службник (РНБ, Санкт-Петербург, Qл.І.67, 1317 р.); Службник Антонія Римлянина (ГИМ, Москва, Син. 605, поч. XIV ст.); Балтиморський Службник (РНБ, Санкт-Петербург, Ол.І.4, + Художня галерея

Арк. 56 зв.

Генрі Волтерса, Балтимор, США, W.548, пер. пол. XIV ст.); Службник (Ярославський музей-заповідник, № 15472, пер. пол. XIV ст.); Службник (РНБ, Санкт-Петербург, О.п.І.5, др. пол. XIV ст.); Службник (РНБ, Санкт-Петербург, Соф. 520, ф. 728, др. пол. XIV ст.); Службник (РНБ, Санкт-Петербург, Соф. 526, ф. 728, др. пол. XIV ст.); Службник (РГБ, Москва, Рум. 398, ф. 256, др. пол. XIV ст.); Службник Ніко-на Радонезького (РГБ, Москва, ТСА № 8, ф. 304. III, ризниця, 1381–1382pp.); Службник (РГАДА, Москва, Син. тип. № 40, ф. 381); Службник київського митрополита Кипріяна (ГИМ, Москва, Син. 601, кін. XIV ст.); Службник київського митрополита Ісидора (Biblioteca Apostolica Vaticana, Рим, Vat. slav. 14, кін. XIV ст.).¹, а також досліджу-ваний Нью-Йоркський, або Службник Теодоровича (NY, cod. slav. 1, третя чверть XIV ст.). Крім наведених Службників, відома ще низка текстів, де вміщено (повністю чи фрагментарно) лише одну з літур-гій. Т. Афанасьєва стверджує, що із семи пергаменних службників, написаних на Русі в XIII–XV ст., шість, поза сумнівом, новгородські², хоча мовний, палеографічний та орфографічний аналізи деяких із них

¹ Див.: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.* Москва, 1985. С. 187, 279–281; Афанасьєва Т. И. *Литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по службникам XI–XV вв.)*. Москва, 2015. С. 24–29; Афанасьєва Т. И. История бытования двух частей русского пергаменного службника первой половины XIV в. Балтиморский службник. *Древнерусский службник первой половины XIV в.: балтиморская и петербургская части*. Санкт-Петербург, 2018. С. 11; Службник (РНБ, Q.п.І.67, XIII/XIV) РНБ. Отдел рукописей. Электронный каталог (Электронная библиотека рукописей). Доступ 30.06.2021 <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyy-katalog?ab=AAF09435-958D-4238-BBF5-SAB9764C7629>. Л. Столярова уточнює датування цього Службника – бл. 1317 р., див.: Столярова Л., Каштанов С. *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*. Москва, 2010. С. 230; Biblioteca Apostolica Vaticana, Рим, Vat. slav. 14. Доступ 30.06.2021 https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.slav.14

² Афанасьєва Т. И. История бытования двух частей русского пергаменного службника первой половины XIV в. ... С. 10.

не дають підстав для таких однозначних висновків, на що вкажемо нижче. Про місце написання Службника Теодоровича наразі немає єдиної думки.

Досліджувана пам'ятка за змістом є класичним службником, що містить тексти літургій Івана Золотоустого, Василя Великого, Передосвячених дарів та деяких додаткових – молитви на панахиду, молитви заамвонні тощо. Оскільки рукопис тривалий час перебував у приватних книгозбірнях, то наразі досліджений ще явно недостатньо і потребує подальших студій та узагальнень. Спеціальні праці вивченню Службника присвятили І. Огієнко³, М. Макаренко⁴, П. Ковалів⁵, А. Ліфшиць, І. Поздєєва⁶, Е. Смирнова⁷ та деякі інші вчені (докладніше про історію вивчення рукопису у цьому виданні див.: Корнієнко В. «Молитовник князя Володимира»: історія дослідження рукописної пам'ятки XIVст.).

Більшість дослідників сходиться на тому, що текст переписано в XIV ст., найімовірніше, в другій половині. Щодо місця написання, то лише український історик мови П. Ковалів послідовно атрибутує пам'ятку як новгородську⁸, хоча очевидних, власне новгородських, оз-

³ Огієнко І. Молитовник кн. Володимира Великого 999 р. *Стара Україна. Літопис історії і культури*. Т. V. Львів, 1925. С. 81–87.

⁴ Макаренко М. Молитовник князя Володимира й Сулакадзев. *Збірник статей в честь академіка Алексея Ивановича Соболевського, изданный ко дню 70-летия со дня его рождения академией наук по почину его учеников под редакцией академика В. Н. Перетца*. Ленинград, 1928. С. 484–491

⁵ Ковалів П. *Молитовник. Службник. Пам'ятка XIV століття*. Нью-Йорк, 1960.

⁶ Ліфшиц А., Поздєєва І. Лицевой службник XIV века – важный памятник культуры Древней Руси. *Acta baltico-slavica*. XXIV. Warszawa 1999. С. 50–51.

⁷ Смирнова Э. С. Русский лицевой службник XIV в. в Нью-Йорке. *Хризограф*. Вып 2. Москва, 2005. С. 53–74.

⁸ Ковалів П. *Молитовник. Службник. Пам'ятка XIV століття*. Нью-Йорк, 1960. С. 177.

нак не наводить. Російські вчені вказують на те, що явних діалектних рис та регіональних особливостей оформлення в тексті не засвідчено⁹. Мовні та орфографічні риси пам'ятки справді дають мало підстав хоч якось співвіднести її з конкретним регіоном Русі. Очевидно, писець ретельно виконав свою роботу. Легше говорити про цей текст від супротивного: чого в рукопису немає. Відсутні в Службнику характерні регіональні особливості, наприклад північноруські (новгородсько-псковські) чи південноруські (галицько-волинські). Так, зовсім не засвідчені в пам'ятці приклади нового «Ѣ», саму літеру «ять» писець майже безпомилково накреслює відповідно до етимологічного вживання (усього кілька відхилень на 200! сторінок тексту), немає прикладів чергування *у* // *в* та ін.; не знаходимо в Службнику й характерних для новгородсько-псковської писемності прикладів цекання/чакання та невідображення наслідків другого й третього перехідних пом'якшень задньоязикових та ін. Натомість у пам'ятці виявляємо весь комплекс властивих тогочасній писемності різних регіонів Русі мовно-орфографічних ознак, викликаних говірковим впливом: рефлекс **dj* > *ж* (осужение 26), вокалізація та пропуски зредукованих (кровь 25, первѣнецъ 63зв., службу 3зв., к тебе 49зв.), часте написання *и* після задньоязикових (всхищение 62, всацьскимъ 76), рефлекс **skr^bb-* > *скорб-* (скорби 10зв.), рефлекс **-ije* > *-ые* (причастыє 71зв.), відображення на письмі асимілятивних процесів (къ зборнѣи аплствѣи црк 15зв., на ицѣление 73) та ін.

А. Лифшиць, І. Поздеева цілком логічно допускають за подібністю виконання мініатюр близькість Службника Теодоровича до одного

⁹ Лифшиц А., Поздеева И. Лицевой службник XIV века – важный памятник культуры Древней Руси. *Acta baltico-slavica*. XXIV. Warszawa 1999. С. 69; Смирнова Э. С. Русский лицевой службник XIV в. в Нью-Йорке. *Хризограф*. Вып. 2. Москва, 2005. С. 70.

з найраніших Службників Русі, створеного на галицько-волинських землях, – Варлаама Хутинського¹⁰. Як показує зіставний аналіз текстів обох пам'яток, вони також мають збіжності й за змістом.

Графіка та орфографія пам'ятки відображає етап досконалості писарської школи з досить послідовним дотриманням тогочасних певних орфографічних тенденцій. Наприклад:

Диграф **оѣ** вживано переважно на початку слів **оудоволи** 17; у середині і в кінці – **ѣ** **будеши** 17, **жертвенику** 17зв.

У пам'ятці використовує писець три літери для написання [i]: **І**, **Ѣ**, **и** **Н**, причому **Н** та **І** позиційно не обмежені в словах **патриарси** 1, **словословімъ** 13, **пришествіа** 25, **Ѣ** лише в сполучниках – **Ѣ** **всако** 27, **славу** **Ѣ** **блгодареніє** 34, але переважно в кінці слова – **за оупокоі** 8, **даруі** 12, **меншиі** 32, де писар передавав уже, мабуть, не [i], а [й], і дуже рідко на початку – **Ѣ** **ма** 8зв. Такі написання відзначаємо і в раніших українських пам'ятках, наприклад у Галицько-Волинському Євангелії XII–XIII ст. – **въ свої градъ**¹¹.

Омега **Ѡ** лише в складі диграфа **ѡ** на позначення *от*: **ѡпущеніи** 8; на початку ж слова та як прийменник – лише широке **Ѡ** з двома крапками над ним: **Ѡ** **ца** 8зв., **Ѡ** **воиѡхъ** 10. Відсутні написання з **Ѡ** в закритому складі, наприклад у формі Д. мн. іменників ч.р. на зразок **развоинникѡмъ**, а тільки **развоинникомъ** 2 та ін. Зазначимо, що в цій відмінковій формі омегові написання властиві багатьом текстам української редакції, починаючи від другої половини XI ст.

Із йотованих після ж, ч, ш, щ, ц написано лише **ю**: **къ оцю** 2зв., **старцю** 91, **чюдеса** 19зв., **оуслъзишу** 19зв., **чашю** 25, **нашю** 34зв.,

¹⁰ Лифшиц А., Поздеева И. Лицевой службник XIV века... С. 54.

¹¹ Галицько-Волинське Євангеліє XII–XIII ст. Зібрання Третьяковської галереї (Москва), К 5348. Арк. 53

ҮЮВСТВИНА 49зв. та ін., але жодного випадку **Ѧ**, **Ѧ**, лише **Ѧ**: **ОЦА** 99зв., **СКОУЧАТИ** 20зв., **УАСА** 46зв., **НАША** 49 та ін.

Тенденція до розмежування в написанні йотованих **Ѧ** та **Ѧ** та нейотованих **Ѧ** є витримана досить послідовно: на початку слова та після голосних **Ѧ** та **Ѧ** – **ВЫИМАѦ** 7зв., **ѦКО** 3зв., **ѦГДА** 2зв., **СВОѦГО** 8, **ПОСТАВЛАѦТЬ** 9 та ін., після приголосних **Ѧ** та **Ѧ** – **ѦЗБАВИТЕЛА** 9, **БОЛАРЕХЪ** 10 та ін.; спорадично трапляються написання з двома крапками над літерою для позначення йотації: **ТВОѦГ** / 8, **ВЪСЪЛАѦМ** / 13, **НА БОТВАВЛЕНІѦ** 107зв., **ѦКО** 17зв., **НЕВЪДЪВНИИХЪ** / 40зв., **ТВОИХЪ** / 43зв., але такий само знак завжди писець ставив ще над початковим **Ѧ**: **Ѧ ГОСПОДЪ** 1, **Ѧ ОГЛАШЕНЪИХЪ** / 15зв. (іноді навіть усередині слова **НА ПРЕОБРАЖЕНІѦ** 107зв.) та над **Ѧ**: **ДАРУѦ** 12, про що вже йшлося вище. Кілька разів засвідчено написання на початку слів широкого **Ѧ**: **ѦДИНЪ** 7, **ѦЛИКО** 16зв.

Зовсім небагато випадків відображення м'якості **л'**: **БЕЗЪЧИСЛНА** 8, **МЪЧИСЛНЪМЪ** 8, **СМЪЧИСЛНЪНА** 48зв., **МУЧІТЕЛЪСТВО** 90зв., 101, натомисть – **НА ПОЛЪЗУ** 4, 37, **НАЧАЛНЪИ** 18зв., **БЕЗНАЧАЛНЪИМЪ** 89зв., **БОЛШИ** 22зв., **ПРЕХВАЛНЪИХЪ** 26зв., 66зв., **ХВАЛНЪИ** 76зв., **ВОЛНОѦ** 13зв., 28, 86, **ВО ЛГОТУ** 32, **МОЛЪИ** 47 та ін.

Із особливостей накреслення окремих літер відзначимо:

Високо розміщена (іноді на рівні верха рядка) перетинка в йотованих **Ѧ**, **ю**, та **Ѧ**: **Ѧ ТВОѦГО** 89, **Ѧ ЛЮБИВАГО** 90зв., **Ѧ ДИВАЛОЮ** 90зв.

Наявність якрного **Ѧ** **ѦДИНЪ** 7. Такі накреслення цієї літери відомі в руській писемності від XIV ст.¹²

¹² *Очерк славянской кирилловской палеографии. Из лекций, читанных в Императорском Варш. университете проф. Е. Ф. Карским. Варшава, 1901. С. 187–188; Славяно-русская палеография. Лекции А. И. Соболевского. С.-Петербург, 1908 <http://www.textology.ru/razdel.aspx?ID=56>. Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги. Уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. Київ, 2016. С. 142.*

Накреслення **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ** із характерною скісною рисою під нижнім підрядковим видовженням щогли: **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**. Такі ж само написання цих букв виявлено ще в Луцькому Євангелії XIV ст., Лаврському Євангелії другої половини XIV ст., приписці, зробленій у другій половині XIV ст. на звороті 88 аркуша Лавришівського Євангелія XIV ст. Місце створення двох Євангелій дискусій не викликає – Волинь і Київщина, приписку ж у Лавришівському, як зазначає Л. Гнатенко, могли дописати вже й на Новогрудщині¹³. Подібні накреслення цих літер бачимо і в інших службниках: Службнику 1317 р., Балтиморському Службнику XIV ст., Службнику митр. Кипріяна, Службнику митр. Ісидора, а також у Шереметьєвському Требнику XIV ст.

Відхилень від тогочасної (для XIV ст.) писемної традиції та помилок у досліджуваній пам'ятці виявлено зовсім мало (**серафомомъ** 18зв., **оумью** 20), що свідчить про гарний вишкіл та майстерність писця. Доречним тут буде додати й той факт, що, порівнюючи текст досліджуваного Службника з іншими, переписаними раніше, які змістовно повністю збігаються, знаходимо низку відмінностей саме в Службнику Теодоровича в напрямку або очевидної церковнослов'янізації, або характерного для тогочасної давньоруської писемної традиції написання окремих фрагментів чи слів у текстах молитов. Див. табл. 1.

Також про майстерність писця свідчить майже безпомилкове накреслення в тексті графеми **Ѧ** (Ѧ) відповідно до етимології, у той час коли переписувачі інших службників часто помилялися й плутали літери **Ѧ** – **Ѧ** – **Ѧ**. Див. табл. 2.

¹³ Гнатенко Л. Лавришівське Євангеліє – пам'ятка литовсько-руської книжної писемності та історії. *Лавришівське Євангеліє XIV ст. Видання факсимільного типу*. Київ.: Горобець, 2018. С. 395.

Мовні особливості

Як уже вище зазначили, сумнівів щодо часу написання (переписування з протографа) цієї пам'ятки немає – це друга половина XIV ст. Набагато більше текст Службника дає міркувань щодо місця переписування та належності писця до тієї чи іншої школи – української київської, російської новгородської чи, можливо, народжуваної в цей час білоруської.

Дослідники палеографії, орфографії, мови та мистецького оздоблення пам'ятки, крім П. Ковалева, сходяться на думці про неможливість з відносно надійною точністю локалізувати рукопис.

***

На місці колишнього *ѣ маємо дуже мало відхилень, тобто написань, крім **Ѣ**, причому літеру **и**, яку досить часто знаходимо в текстах київської та галицько-волинської писемних шкіл, узагалі засвідчено кілька раз: **сѣ всими** 66 і **со всѣми** 71, а також **оцищение** 32 при **оцѣщение** 46зв., **млѣвѣзи вечерниѣ** 35 і **молитвѣзи заоуѣнии** 41зв. Хоч і стверджують А. Ліфшиць та І. Поздеева, що написання **свѣдительство** 7, **свѣдительствомъ** 71зв., **свѣдителя** 99зв. жодним чином не варто розглядати як доказовий для діалектної фонетики факт, усе ж зауважимо, що саме в церковнослов'янських текстах передовсім української редакції (київська та галицько-волинська писемні школи) таких прикладів трапляється значно більше, порівняно з текстами північноруськими. Поза увагою дослідників опинилися очевидні ікальні ятеві вияви: **дѣши моѣи** (<*tojeje) Р. одн. 32, **своѣ** (<*svoje) **поклониша главѣзи** 41, а також у кількох випадках плутання написання в закінченнях **и** з **Ѣ**: **о господѣ** 1, **на вечерѣ** 6¹⁴.

¹⁴ Древнерусский служебник первой половины XIV в. ... Арк. 11, зв.

Значно частіше писець уживає *e*-рефлекс відповідно до *ѣ: **нѣине** 9, 52зв., **теѣе** (Д. та М. відм.) 18, 20зв., 32г, 39зв., 60, 74зв., **к теѣе** 26, 42зв., **станѣмѣ** ... **станѣмѣ** 58-58зв. Щодо вживання континуантів *ѣ в слові *тіло* та похідних, то зауважимо, що в тексті іменник *тіло* написано завжди з літерою **Ѣ**: **тѣло** / **тѣломъ** 19, 31зв., 32, 32г, 71зв., а *тілеса* – завжди з **ѣ**: **телеса** 50зв., 62, 79зв. Тобто простежуємо залежність ятевих рефлексів від наголошуваності, що характеризує ще й зараз північноукраїнські говірки. Говіркове мовлення (з лабіалізацією *e > o*), відображене і в написанні **зѣзѣзи** – **луну** і **зѣзѣзи** 39зв., яке властиве російським діалектам і стало нормою російської літературної вимови¹⁵, ні потвердити, ні заперечити аргументовано не можна. Цілоком можемо допускати й звичайний *e*-вияв на місці *ѣ.

Писець Службника кілька разів плував **и** – **зи: словомъ истини** 16 (у Службнику 1317 р. написано **истиньнѣимъ** на арк.11), **сѣ іание славѣзи твоѣи** 62, **непостижна** 84 і **непостѣжнѣо** 86зв., **сѣ мужи крѣви** 20 (у Балтиморському Службнику – **сѣ мужи кривѣзи** на зв. арк. 5 (W.548)). Явище конвенгенції давніх *i та *y характерне для української писемності від XII ст.

Картина із використанням літер для передавання колишніх надкоротких **Ѣ**, **Ѥ** досить промовиста на час написання пам'ятки. У поєднанні з плавними в більшості випадків відбулася вокалізація зредукованих, **Ѣ > е**: **мерзость** 4зв., **жертвенику** 16зв., 29, 55, **сквернѣзи** 17зв., 71, **бесквернѣнѣ** 18зв., **свершена** 21зв., **пернатѣнѣ** 24, **дерзновенѣ** 25зв., 44, **ѡверзешѣ** 31, **ѡверзѣ** 48, **долготерпѣ** 37, **оутренюѣтъ** 42, **держими** 63, **первѣнець** 63зв., **гордость** 70зв., **ѣрви** 100зв.; **Ѥ > о**: **бескровнѣнѣ** 17, **кровь** / **кровѣ** 25, 31, 32, 32г, 64зв., 65зв., 71зв., 72зв., 79зв., 82, **исполнение** 12, **исполнѣ** 24зв., **бесплотнѣнѣхѣ** 12зв., **плоти** 62,

¹⁵ Лифшиц А., Поздеева И. *Лицевой служебник XIV века...* С. 59.

63, 79зв., 99, **ДОЛГОТЕРПА** 37, **НЕМОЛУНЗИМЬ** 53, **БЕЗМОЛВЬНО** 98. Прикладів збереження зредукованих у цих позиціях небагато: **ПЛЪТИ** 17зв., 30зв., 71, **КРЪВИ** 20, 30зв., **БЕСКРЪВНЮЮ** 25зв.

Також маємо в тексті чимало прикладів вокалізації зредукованих: **СТРАШЕНЪ** 2зв., **ЧЕСТЬ** 6, **ЧЛВКЛЮВЕЦЬ** 84зв., **СОНЪ** 40, **ПРАВЕДНОЕ** 43, **ПРАВЕДЕНЪ** 108зв., **НА ПУТЬ МИРЕНЪ** 43 та ін. Навіть у неочікуваних позиціях: **ХРАМО СЪ** 11, **ГРАДО СЪ** 68.

Звичайно в кінці слова та в кінці складу, особливо перед суфіксами, **Ъ**, **Ъ** ще збережені: **НЕДОСТОИИЪСТВУ** 4, **МНОГАЖЪДЪ** 17зв., **ПРЕДЪСТАТИ** 19, **ЛЮДЪСКЪХЪ** 16зв., 57, **ПЛОТЪСКЪИМИ** 18, **БЛЖИИЪТВА** 20зв., **СЦІНИЧЪСКЮЮ** 19, **МИРСЪКЪИ** 24зв. та ін. Разом з тим багато в тексті трапляється написань, де ці літери вже пропущено: **К ТЕБЕ** 49зв., **С НИМИ** 96зв., **СЛУЖБУ** 3зв., 27, **ГРЪШНИКОМЪ** 31зв., 77зв., **КУПНО** 31зв., **ГРЪХОВ** 32г, **КОНЦА** 61зв., **И НАМ И ВСЪМЪ** 72зв., **ИМ ЖЕ** 98 та ін.

Після губних писець загалом послідовно правильно накреслює **Ъ** та **Ъ**. Лише в одному випадку маємо плутання: **ДРЕВНИМЪ БЛУДНИКОМЪ/ДРЕВНИМЪ РАЗВОЙНИКОМЪ/ДРЕВНИМЪ МЪГТОИМЦЕМЪ/** (Д. мн.) 3. Щоправда, у всіх трьох прикладах **Ъ** стоїть в кінці рядка.

Засвідчили єдиний випадок написання **У** на місці **Ъ** – **ВЪДУХНУЛЪ** **НЕСИ** 88. Ні в історичних словниках східнослов'янських, ні в нашій практиці подібний вияв (**У** < **Ъ**) у цьому слові не було відзначено.

У Службнику кілька разів маємо написання з відображенням м'якості **р'**: **ТРАПЕЗОЮ** 9зв., **ТРАПЕЗИ** 19, **НА ТРАПЕЗЪ** 78. Проте тут наврад чи йдеться про надпоправне написання з відображенням м'якості **р'**. Таку структуру цього слова – **ТРАПЕЗА**, **НА ТРАПЕЗОУ** – В. Німчук виявив також у Київському Псалтирі 1397 р., і загалом вони властиві, як зауважує вчений, давньоруській писемності XI–XIII ст.¹⁶

¹⁶ Німчук В. Київський Псалтир 1397 р. – пам'ятка північного діалекту україн-

Трапляються приклади спрощення в групах приголосних: **-здр-**, яка в давніх текстах переважно зберігалася: **НЕИЗРЕЧЕНЬНУ** 3зв. (пор. у Службнику Хутинського та Службнику 1317 р. це слово написано без спрощення **НЪВИЗРЕЧЪВННО** 12 та **НЕИЗДРЕЧЕНЬНУ** 1зв. відповідно); **-стн-** **БЕСТРАСНА** 22 (пор. у Службнику 1317 р. – **БЕСТРАСТЪНЪ** 16).

У низці написань писець Службника відображає одзвінчення **с** перед дзвінками: **ЗДЪВАНЪХЪ** 4зв. (пор. у Службнику 1317 р. – **СДЪВАНЪ** 2), **КЪ СЪВЪИ СВОІЕИ ЗВОРНЪИ АПЛЪТЪИ ЦРК** 15зв. (пор. у Службнику Варлаама Хутинського – **КЪ СЪВЪИ СВОІИ И ЗВОРНЪИ АПЪЛЪ...** 1зв.¹⁷).

Більшість засвідчених словоформ, як уже зазначали ми вище, не має чітко вираженого русько-українського, русько-російського чи русько-білоруського ізводу. Наприклад, дієслівна форма наказового способу **дай** відповідно до південнослов'янської **ДАЖДЪ** та онародненої в руській писемності **дажъ**, мабуть, на кінець XIV ст. вже не була дивиною для писців з різних теренів Русі, тому й потрапляла навіть до таких зразкових канонічних текстів, як аналізований Службник: **ДАИЖЪ** 12зв., **ДАИЖЕ** 17. Це ж стосується відмінкових форм прикметників та займенників зі збереженими церковнослов'янськими флексіями **ЖИЗНИ** **ВЪВЪНЪНА** 27, **ЧЪНЪНА** **КРОВЕ** 31зв. **МЪСТИ ТВОІА** 28зв., **ГЛАВЪ** **СВОІА** 30зв., **СВОІА** **ПОКОРИША** **ВЪНЪ** 41, які повністю панують у рукопису. Лише кілька засвідчено розмовних, де на місці флексивного **ѣ** маємо **и** (приклади наведено вище).

ської мови. *Український діалектологічний збірник*. Книга 3. Київ, 1997. С. 222. Саме так регулярно це слово написано і в усіх порівнюваних службниках: Службнику Хутинського – арк. 17зв.; Службнику 1317 р. – арк. 23; Балтиморському Службнику, див.: *Древнерусский службник первой половины XIV в.* – Арк. 6зв., арк. 18 (О.п.І.4).

¹⁷ Тут і надалі приклади зі Службника Варлаама Хутинського подаємо за: Електронная библиотека рукописей. Росийская национальная библиотека <https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyla-HjC1ju7nuE77xChu5bRdD8ofAM5W5b7rjdBbcXgGovOEPmwZq0f.data>

Варто зважити й на непоодинокі написання займенникової форми Д, одн. *tebě з кореневим -о- *тобѣ* 30зв., 93, 94зв., 96зв., 97, 101, яка відома вже в найдавніших українських писемних пам'ятках і з часом узагалі стала нормою української мови.

Привертають увагу ще деякі риси, котрі певною мірою можуть пролити світло на ймовірне місце проживання й навчання грамоти писця.

Якщо в написаннях *хрѣха* 90, *ієрѣи* 2зв. не випадкові писарські помилки, то їх можемо трактувати також як відображення говіркового узусу – вимова глоткового *z* та відпадиння початкового *u* – українського чи білоруського.

Значимо низку випадків написання у фіналях іменників середнього роду на *-ije* не лише через написання -нѣ – *вѣданыѣ* 32, *исполненыѣ* 33зв., *одѣвныѣ* 54зв. та ін., але й за допомогою винесення приголосного над рядок: *осужєіє* 29зв., *прегрѣшеіє* 32, *покланліє* 34, *смѣрєіє* 44зв. (щоправда, ці приклади написані в кінці рядка, тому не виключаємо тут титлованого скорочення слова), але *покланліє* 1зв., *на преобрєжєіє* 107зв. – всередині, а останнє – поряд зі словами *на богавленіє . на вѣзнесеніє*. Приклади з відображенням цього явища очевидні для української і білоруської мов, але в пам'ятках XIV ст. у такому написанні (з надрядковим приголосним) виявлені дуже рідко.

У царині словозміни відзначимо кілька прикметникових форм із аналогічними до іменників флексіями в М. мн.: *о зловахъ члѣвѣскахъ* 3зв., *вѣ лютахъ работахъ* 68зв. та О. мн.: *вѣтвѣми масличнами* 93, *свѣтлами внадрами* 93зв., *не масличнами цвѣтѣи* 94. У відповідних фрагментах інших службників таких закінчень не знаходимо¹⁸. Однак вони є в Службнику Варлаама Хутинського

¹⁸ Пор. о зловахъ члѣвѣскахъ у Службнику 1317 р. арк.1 і в Балтиморському Службнику, див.: *Древнерусский службник первой половины XIV в.* ... Арк. 2зв.–3 (О.п.1.4).

– *и вѣ лютахъ работахъ* арк. 7. Такі самі написання виявили ми в деяких галицьких текстах XIII ст., наприклад у Віденському Октоїху: *вѣ бѣлахъ ризахъ* 186зв., *вѣ ердановахъ же водахъ* 237¹⁹.

Не може не привернути увагу конструкція з препозитивною часткою *ся*: *и тебе са молимъ* 17зв. (пор. у відповідному місці Службника 1317 р. *и тебе молимъса* 13зв.). Так само в пам'ятці вжито очевидний українізм при використанні імені Иоанн як *Іван*: *вѣ ивановѣ слѣ* 56зв., 72зв., яке, до речі, є лише в Службникові Варлаама Хутинського – *вѣ ивановѣ службѣ* 1, 2зв.

Більше уваги вимагає одиничний випадок написання *ѡ сѣво жилица* 31 із прикметниковим закінченням -аво (пор. у Службнику 1317 р. – *ѡ сѣго жилица* 24зв.), що може відображати, якщо це не писарська помилка, північноруську (білоруську або російську) вимову. Воно зовсім не властиве українській писемності.

У давньоруських текстах похідні від дієслова *оумьрцѣвати/оумьрцѣвати* завжди творені зі збереженням *цѣ*, але в аналізованій пам'ятці виявлено кілька дієприкметників із *ш* – *оумьршвена* 61, *оумьршвѣта* 84зв. Можливо, тут звичайні описки, проте варто зважити на наявність такого написання і в Іпатському списку «Повісті временних літ» – *оумьршвѣтаи*²⁰.

Поряд із повними прикметниковими формами трапляються короткі (чи не йдеться тут про відображення говіркового стягнення?) *меншіи* ... *старѣиши* (ч.р., одн.) 32–32зв., *истиньзи* *бѣ* ... *животъ вѣчнзи* 94–94зв.

¹⁹ *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37* / Видання факсимільного типу. К.: Горобець, 2019.

²⁰ Срезневский И. *Словарь древнерусского языка.* ... Т. III. Ч. 2. Репринтное издание. Москва, 1989. С. 1222.

Прикметник **дорнзи** від ім. **дора** ‘проскурка’ – **положь просфу-ру на блюдѣ дорнѣмь** б, у словниках найдавнішого періоду руської писемности не засвідчений. Очевидно, в досліджуваному та інших службениках²¹ маємо одну з перших фіксацій цього прикметника в східнослов'янських пам'ятках. У відомих наразі історичних лексиконах слово зафіксоване під 1390 р. та пізніше в XVI ст.²²

Найімовірніше, власне руським утворенням є засвідчене в пам'ятці дієслово **приєдинити** – **приєдинить ѿ кз стѣи своєи зборнѣи аплстѣи црк** 15зв. Саме такий приклад наведено в Словнику І. Срезневського для ілюстрації цього слова **приєдинить ѿ кз стѣи своѣи зборнѣи (церкви)** з покликанням на Службеник Варлаама Хутинського²³. Водночас зауважимо, що ця лексема виявлена в «Слові божественному про покаяння» за списком Берлінського збірника XIII ст.²⁴ Пам'ятка дискусійна щодо походження – болгарська чи руська²⁵. Проте лексеми **приєдинити** в історичних словниках старослов'янської мови (Slovník jazyka staroslověnského, Praha 1958–1997; Старославянский словарь /по рукописям X–XI веков/, Москва 1994) не виявлено.

Нам не зовсім зрозуміло, чому А. Ліфшиць та І. Поздєєва, трактуючи деякі мовні риси аналізованої пам'ятки, при порівнянні з ін-

²¹ Цей прикметник ужито і в переписаному кілька десятиліть раніше Службенику – Балтиморському, див.: Древнерусский службеник первой половины XIV в. ... Арк. 3 (О.п.І.4).

²² *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 1–30. Москва, 1975–2015. Вып. 4. С. 323.

²³ Срезневский И. И. *Словарь древнерусского языка*. Т. II, Ч. 2. ... С. 1400.

²⁴ Смирнов С. И. Материалы для истории древне-русской покаянной дисциплины. (Тексты и заметки). *Чтения Общества истории и древностей российских*. Москва, 1912. С. 173.

²⁵ Смирнов С. И. Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины. ... С. 424–426.

шими текстами цього періоду називають Київський Псалтир 1397 року «несомненно московскою» пам'яткою²⁶. Цей текст має очевидні північноукраїнські ознаки²⁷ і паралелі між порівнюваними рукописами – Службеником Теодоровича та Київським Псалтирем, можуть свідчити хіба що про єдину писемну школу, звідки вони вийшли, – власне київську.

Повертаючися до міркувань Т. Афанасьєвої про «бесспорно» новгородське походження більшості (шість із семи) відомих пергаментних Службеників XIII – XV ст., переписаних на Русі, зазначимо, що це не зовсім так.

Зокрема, мова Балтиморського Службеника не дає очевидних підстав зараховувати його новгородської писемности. Приписка з використанням форми імені *Смен*, властивої для новгородського регіону, не може бути кінцевим аргументом щодо написання самого рукопису, адже остаточно не доведено, що писець приписки переписував сам Службеник. Інші ж мовні докази Т. Афанасьєвої, основним із яких є 2 приклади цокання (**рецѣмъ вси** та **оцѣское**)²⁸ не є переконливими. Річ у тім, що в писемності півдня Русі такі поодинокі приклади були не рідкістю. Наприклад, у Віденському Октоїху ми засвідчили форму **оцѣ**²⁹, але то жодним чином не свідчить про зв'язок пам'ятки з новгородським регіоном. Інші мовні ілюстрації дослідниці загалом можуть свідчити й про інше місце походження рукопису, наприклад київське. Не вказують на очевидне новгородсько-псковське похо-

²⁶ Лифшиц А., Поздеева И. Лицевой службеник XIV века... С. 57.

²⁷ Німчук В. Київський Псалтир 1397 р. ... С. 226–227.

²⁸ Афанасьева Т. И. История бытования двух частей русского пергаментного службеника первой половины XIV в. ... С. 24.

²⁹ Віктор Мойсієнко. Віденський Октоїх – пам'ятка церковнослов'янської мови давньоукраїнської (галицько-волинської) редакції // *Віденський Октоїх. Дослідження*. Міжнар. колект. монографія. Відп. ред. Л. Гнатенко. Київ: Горобець, 2021. С. 213.

дження, крім плутань **ѣ** – **ѣ**, й риси Службника 1317 р. І вже аж ніяк не можна погодитися з твердженням Т. Афанасьєвої щодо місця переписування Службника Ісидора «... русский, пергамен, устав. Переписан в Новгороде или во Пскове»³⁰, який переписував, очевидно, з південнослов'янського протографа русин з півдня Русі-України. У тексті знаходимо особливості, які свідчать про знайомство писця з іншими службниками, переписаними в Русі-Україні: наприклад, форми **ХРАМО СЬ** 4³¹ (писець виправив кінцеве **о** на **ѣ**) та **ВСАУЬСКЪМИ ДАРЪМИ** 7 маємо лише в Службнику Хутинського та Теодоровича (див. табл. 1), до того ж низка мовних рис вказує на південноруське походження переписувальника: двічі (в обох літургіях) ужито прикметникову форму з відображенням переходу **ѣ > о** – **ВЪ ВОУДОУЦЮМЪ** 6, 82зв.³², написання **и** на місці ***ѣ** – **ВЪ СВѢДѢТЕЛЬСТВИ** 12зв., приклад «нового **ѣ**» – **ПОВЕЛѢНІА** 62, зрештою, кілька займенникових форм з кореневим **-о** – **и тебе** 4зв., **и тобѣ** 4бзв., 51зв., 54зв.; у написанні **ПОДАИ ЖЕ ИМЪ ЛЕГКЫ ГАРЕМЪ СВОИ** 49 не виключаємо вживання писцем усиченої прикметникової форми (пор. у Службнику Кипріяна – **ЛЕГКЪИ ГАРЕМЪ** арк. 44зв.-45), властивої північноукраїнським говіркам, також на цей ареал вказує тверда вимова **р** в іменнику **ТРАПЕЗЪ** 1б, де в інших службниках це слово послідовно написано з відображенням м'якості **р'** **ТРАПЕЗЪ**.

³⁰ Афанасьєва Т. И. *Литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по службникам XI–XV вв.)*. С. 33.

³¹ Цитуємо за: Biblioteca Apostolica Vaticana, Рим, Vat. slav. 14. Доступ 30.06.2021 https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.slav.14

³² У службниках, де є відповідний текст, маємо **вѣ воудуциимъ** (пор.: Афанасьєва Т. И. *Литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по службникам XI–XV вв.)*. С. 298 та **вѣ будуциемъ** пор.: Службник митр. Кипріяна. ГИМ. Син. 601. Електронна копія. Доступ 30.06.2021 <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178240?query>

Говорити про якусь локальність Службника Теодоровича на основі наявних мовних та орфографічних рис дуже непросто. У тексті не виявлено мовних особливостей, які б давали підставу однозначно локалізувати писця до якоїсь конкретної східнослов'янської писемної школи. Складається враження, що переписувач навмисне уникав і не вводив до тексту очевидних місцевих розмовних рис – південноруських (українських), якщо був родом з Русі-України; середньоруських (білоруських), якщо був родом з теренів Білоруси; північноруських (новгородсько-псковських), якщо був родом з Новгорода чи Пскова. Однак у рукопису все ж віднайдено кілька очевидних збіжностей з текстом Службника Варлаама Хутинського (див. табл. 1), а також низку українізмів, які дозволяють з певною ймовірністю вважати писця вихідцем саме з півдня Русі.

Службник скопійовано каліграфічним уставом з майже бездоганим дотриманням як манери письма, так і орфографічної традиції тих часів. Як зазначено було вище, у низці рукописів спостерігаємо характерне написання літер **ѣ, љ, џ, џ**. Цікаво, що саме в службниках (1317 р., Балтиморському, Теодоровича, Кипріяна, Ісидора) та Шереметьєвському Требнику ця графічна особливість виявлена найпоширеніше. Загалом мав рацію П. Ковалів, коли відзначав дуже велику подібність письма аналізованого Службника й Шереметьєвського Требника³³. Справді, устами цих рукописів дуже подібні, зокрема й щодо накреслення букв **ѣ, љ, џ, џ**. Очевидно, і перший і другий були витвором якоїсь однієї писарської школи. Проте в обох пам'ятках відзначаємо значні мовні відмінності: якщо писець Службника Теодоровича послідовно уникав місцевих говіркових рис (лише деякі вказують

³³ Ковалів А. *Молитовник. Службник. Пам'ятка XIV століття*. Нью-Йорк, 1960. С. 29.

на південноруське його походження), то писець Требника увів до тексту дуже багато новгородсько-псковських діалектних рис³⁴. А оскільки в згаданих п'ятьох службниках новгородських рис не засвідчено, натомість, бодай поодинокі, виявлено південноруські, то є сенс припустити, що переписані вони в якомусь митрополичому скрипторії Києва. Писець Требника, носій новгородсько-псковського діалекту, міг також отримати вишкіл у такому київському скрипторії.

Зважаючи на зазначене вище, найімовірніше вважати, що текст Службника Теодоровича переписано (досить майстерно, вишукано й у деяких місцях, можливо, навіть творчо³⁵) русином з півдня Русі в Києві, можливо, із якогось давнішого, дотепер іще невідомого руського протографа.

ГИМ – Государственный исторический музей. Москва, Россия

РНБ – Российская национальная библиотека. Санкт-Петербург, Россия;

РГБ – Российская государственная библиотека. Москва, Россия;

РГАДА – Российский государственный архив древних актов. Москва, Россия.

³⁴ всаць 8зв., рчѣмъ 11зв., 11зв–12, о҃ѣа и сна 12, въ҃человецениемъ 12зв., постризи 15, цър҃гога нѣнаго 18, вѣ҃цнѹю 19зв., сконцаѣте҃а 21зв., доньдеже сконцають 23, въ҃ истоциницѣ 22, ни о҃ри҃дѣши 26, влѣ҃чь 26зв., къ҃ плацѹ 28зв. Приклади наводимо за електронною копією із сайту РГАДА: http://rgada.info/kueh/1/188_1_819/0001.jpg

³⁵ У низці випадків знаходимо написання, які не співвідносяться у відповідних фрагментах з жодними відомими на сьогодні текстами службників (див. табл. 1).

Таблиця 1. Збіжність / розходження текстів літургії Івана Золотоустого за чотирма службниками, переписаними в Русі до XV ст.

Основний текст Пог. 37 (за Афанасьевою)*	Службник Варлаама Хутинського	Службник (1317 р.)	Балтиморський Службник	Службник Теодоровича
1	2	3	4	5
		приними гѣ жрѣтѹю сию 3		приними гѣ приношение се 7зв.
		ѡмъзи гноуєъ 2		омъзи гноуєъ 4зв.
на сѣ҃и твои мыслѣныи прѣ҃нѣныи жрѣтѣвникъ с. 295		на сѣ҃и твои мзислѣныи прѣ҃нѣныи жрѣтѣвникъ 4	на сѣ҃и прѣ҃нѣныи и мзислѣныи свои жрѣтѣвникъ 4зв. (О.п.І.4)	на сѣ҃ѣмъ и мзислѣнѣмъ своемъ ол҃тари 8-8зв.
и ѡѣ҃цаюѣа насъ с.295	и ѡѣ҃таѣа насъ 11зв.	и ѡѣ҃цаюѣа насъ 4зв.	и ѡѣ҃таѣа насъ 5зв. (О.п.І.4)	и ѡѣ҃таѣа насъ 9
о бл҃҃гостоѣнии сѣ҃хъ вѣ҃нихъ цр҃кѣвъ с.296		бл҃҃гостоѣнии сѣ҃хъ вѣ҃нихъ цр҃кѣвахъ 5зв.	бл҃҃гостоѣнии сѣ҃хъ цр҃кѣвахъ 7 (О.п.І.4)	о бл҃҃гоустроѣнии сѣ҃хъ цр҃кѣвахъ 10
о оумножении с. 297		о оумножении 6	о говинѣ 7зв. (О.п.І.4)	о говинѣ 10зв.
млѣть безмѣрна с. 297	млѣть вѣ҃числѣна 11зв.-12	млѣть безмерна 6зв.		млѣть вѣ҃числѣна 11
по бл҃҃гоустроѣннѹ твоѣмоу с.297	по бл҃҃гоустроѣннѹ твоѣмоу 12	по бл҃҃гоустроѣннѹ твоѣмоу 6зв.-7		по бл҃҃госерднѹ твоѣмоу 11
	на храмѹ сь 12	на храмѣ сь 11		на храмѹ сь 11
	и нзи҃нѣ всоу҃жензи схрани 11зв.	и насъ не осоу҃жензихъ схрани 4зв.	и не всоу҃жензи сѣ҃блѹди 5зв. (О.п.І.4)	и нзи҃нѣ всоу҃жензи схрани 11зв.
благѹ҃лѣпие с.297	бл҃҃голѣпѣе 11зв.	бл҃҃голѣпие 7зв.		бл҃҃голѣпѹ 11зв.
прошениѣ дѣати ѡвѣ҃щавъ с.298	прошениѣ дѣати ѡвѣ҃щавъ 12	прошениѣ дѣати ѡвѣ҃щавъ 8		дѣати прошениѣ ѡвѣ҃щавъ 12

1	2	3	4	5
въ настоѡциимъ вѣщѣ с.298	въ настоѡциимъ вѣщѣ 12	въ настоѡциимъ вѣщѣ 8		въ настоѡциимъ вѣщѣ 12
дѡлжноѣ тебѣ с.300		тобѣ 9зв.		тебѣ 13зв.
		тебе 13зв.	тобе 12 (О.п.І.4)	тебѣ 18
тебѣ с.300	тебе 13зв.	тобѣ 13зв.		тебѣ 13зв.
приносити тебѣ с.307	тебе 13	тебе 16зв.	тебе 10 (W.548)	тебѣ 21
поклоншѣе тебѣ ... нь тебѣ с.317	тебе ... нъ тебе 18	тебе ... нъ тебе 24	тебе ... нъ тебе 19зв.-20 (О.п.І.4)	тебѣ ... но тобѣ 30зв.
ѡины воинства дѣгель и дрѡхгль въ слоужение твоеѡ славы с.299	ѡинъи воинства дѡнглѣска и дрѡхдѡнглѣска въ слоужьбоу твоеѡ славы 12зв.	ѡинъи воинства дѡнглѣска и дрѡхдѡнглѣска въ слоужение твоеѡ славы 8зв.		ѡинъи бесплотънъиъъ воинствѣ въ слоужьбоу своѡѡ славы 12зв.
и всѣми даровании с. 300	всаѡъскъими твоними даръими 13	и всѣми даровании 9		всаѡъскъими своними дарми 13
о нашихъ грѣсѣхъ с. 303		о нашихъ грѣсѣхъ 12зв.	о нашихъ сѣгрѣшениихъ 10зв. (О.п.І.4)	о нашихъ сѣгрѣшениихъ 16зв.
и доволънъи створи нъи с. 303		и доволънъи створи нъи 12зв.	и оудовли нъи 11 (О.п.І.4)	оудовли нъи 17
не задорно и беспрѣтъксаниѡ с. 304		не задоръно и беспрѣтъксаниѡ 12зв.	не задорно и непорочъно 11 (О.п.І.4)	не задорно и непорочъно 17
вблѣчена въ стѣльскоую блѡдѡть с. 306		вблѣчена въ стѣльскоую блѡдѡть 15	вблѣчена въ сѣниъъскуую блѡдѡть 9зв. (W.548)	вблѣчена въ сѣниъъскуую блѡдѡть 19
	и оумъивѡюѡса молвити 19зв.	и оумъивѡтъса инерѡи глѡ 15зв.	и по семь оумъиѡтъса попъ 5 (W.548)	ї по семь оумъивѡѡса глѡть 19зв.
	по переносѣ 18зв.	по переносѣ 15зв.		по пренѡ 20, по пренѣт 21

1	2	3	4	5
жѣртвоу хвалъи 307	жѣртвоу благодарѣниѡ 13	жѣртвоу хвалѣ 16	жѣртву хвалѡниѡ бзв. (W.548)	жѣртву хвалѡниѡ 21
и принеси къ ... жѣртвникоу с.307	и принеси къ ... жѣртвѣникоу 13	и принеси къ ... жѣртвѣникоу 16		и причѣти къ ... жѣртвѣникоу 21
и доволънъи створи 307	и оудовли нъи 13	и доволънъи створи 16-16зв.	и оудовли нъи 10 (W.548)	и оудовли нъи 21
о нашихъ грѣсѣхъ с.307	о нашихъ сѣгрѣшениихъ 13	о нашихъ грѣсѣхъ 16зв.		о нашихъ сѣгрѣшениихъ 21зв.
конѡинъи ... вѣстрѡтънъи и неспѡтъзднъи с.308		конѡинъи ... вѣстрѡтънъи и неспѡтъзднъи 16		конѡинъи ... вѣстрѡсна и неспѡтъзднѡ 22
прочѣе лѣто живота нашѣго с.308	прочѣе лѣто живота нашѣго 13зв.	прочѣе лѣто живота нашѣго 17	прочѣе лѣто живота нашѣго 10 (W.548)	прочѣе лѣтъъ живота нашѣго 22
поминаюѡѣ оубѡ с.310	поминаюѡѣ оубѡ 15зв.	поминаюѡѣ оубѡ 20	поминаюѡѣ оубѡ 16 (О.п.І.4)	поминаѡѣмъ оубѡ 25
		на нѣѡ 20		на нѣса 25
о всѣкомъ дѣѣ въ вѣрѣ сконѡчившиѡсе с.312	и всѡкомъ дѣѣ вѣрою сконѡчѡвѣшимъ 16		и всѡкомъ дѣѣ въ вѣрѣ сконѡчѡвѣшемъса 7 (W.548)	о всѡкомъ дѣѣ въ правѡвѣрѣни вѣрѣ сконѡчѡвѣшихъса 26зв.
о всѡи полѡтѣ с.313	о всѣхъ болѡрѣхъ 16зв.	о всѣхъ боѡрѣхъ 21	о всѣхъ боѡрѣхъ 8 (W.548)	о всѣхъ болѡрѣхъ 27зв.
		и долѣ с нами 24зв.		и сдѣ с нами 31
	и въздвигъ роуцѣ 18	въздѣвѣ роуцѣ 24зв.	и въздѣвѣ роуцѣ 20 (О.п.І.4)	въздвигъ роуцѣ горѣ 31
	сѣмъшѣниѡ ... тѣѡѡ и ... кровѣ 18зв.	сѣмъшѣниѡ ... тѣѡѡ и ... кровѡи 25зв.		сѣмъшѣниѡ ... тѣѡѡ и ... кровѡе 31зв.
блѡголѣпнѡ храма с.320	блѡголѣпоту домоу 19	блѡголѣпнѡ домоу 28зв.		блѡголѣпоту домоу 33зв.

Таблиця 2. Відповідність/невідповідність написання літери ять (ѣ)
за п'ятма Службниками, переписаними в Русі до XV ст.

Основний текст Пог. 37 (за Афанасьєвою)*	Службник Варлаама Хутинського	Службник 1317 р.	Балтиморський Службник	Службник Теодоровича
прѣдложение с.295	прѣдложѣние 11зв.	предъложение 4зв.	предложение 5зв. (О.п.І.4)	предъложение 9
безмѣрнаго с.305		безмернаго 14зв.	безмерное 9 (W.548)	безмѣрное 18зв.
о связшнѣмь мирѣ с.296	о связшнѣмь ми 11зв.	о связшнѣмь мире 5зв.	о связшнѣмь мире 7 (О.п.І.4)	о связшнѣмь мирѣ 9зв.
		о странѣ 6	о стране 7 (О.п.І.4)	о странѣ 10зв.
о архіеїтѣ наше ^м с.296	о архіеїтѣ нашѣмь 11зв.	о архіеїтѣ нашемь 5зв.		о еїтѣ нашемь 10
о црї с.296		о князѣ 6	о князи 7зв. (О.п.І.4)	о князи 10
	и исполнѣние 12	исполнение 7		исполнение 11зв.
Ѡ серафимъ ... Ѡ хероувимъ с. 299	Ѡ серафимъ ... Ѡ хѣровимъ 12зв.	Ѡ серафимъ ... Ѡ хѣровимъ 9		Ѡ серафимъ ... Ѡ хѣровимъ 13
моления с. 303		молѣния 12зв.	молѣния 11 (О.п.І.4)	моления 17
вѣ множествѣ с. 304		вѣ множестве 13		вѣ множествеѣ 17
			на правоте 5зв. (W.548)	на правотѣ 20
о дарѣхъ с. 307		о дарѣхъ 16	о дарѣхъ 6зв. (W.548)	о дарѣхъ 21
о невѣдѣннѣхъ с. 307		о невидѣннѣхъ 16зв.	о невѣдѣннѣхъ 10 (W.548)	о невѣдѣннѣхъ 21зв.
жртѣвѣ с. 307		жртѣвѣ 16зв.	жртѣвѣ 10 (W.548)	жртѣвѣ 21зв.
вѣзношение с. 308	вѣзношѣние 13зв.	вѣзношѣние 16зв.	вѣзношение 13зв. (О.п.І.4)	вѣзношение 22зв.

дондеже нас на нѣса възведе с. 309	донѣдеже нѣи на нѣо възведе 14	дѣндѣже на нѣо възведе 18- 18зв.	дондеже нѣи на нѣо възвѣдѣ 14зв. (О.п.І.4)	дондеже нѣи на нѣо възведе 23зв.
примѣте и ѣдите с.310	примѣте и ѣдите 14зв.	примете и ѣдите 19зв.	примѣте и ѣдите 16зв. (О.п.І.4)	примѣте и ѣдѣте 24зв.- 25
сѣдениа с.311	сѣдѣния 14зв.	сѣдѣния 20	сѣдениа 16зв. (О.п.І.4)	сѣдѣния 25
на прѣдлежащѣ дары с.311	на прѣдлежаща дары 16	на прѣдлежаща дары 20зв.	на прѣдлежаща дары 16зв. (О.п.І.4)	на прѣдлежаща дары 25зв.
о всен вселенѣи с.313	о вселенѣи 16зв.	о всѣлѣнии 21	о всѣлѣнѣи 8 (W.548)	о вселенѣи 27
вѣ вставление с.315	вѣ вставѣние 17зв.	вѣ вставѣние 23	вѣ вставление 18зв. (О.п.І.4)	вѣ оставление 29зв.
		дѣрзновѣниемь 23зв.		дѣрзновениемь 30
Ѡ прѣстола с.317	Ѡ прѣстола 18	Ѡ прѣстола 24зв.	Ѡ прѣстола 20зв. (О.п.І.4)	Ѡ престола 31
	вѣ жизни вѣчнѣи 18зв.	вѣ житѣ вѣчнѣи 25		вѣ жизни вѣчнѣи 31зв.

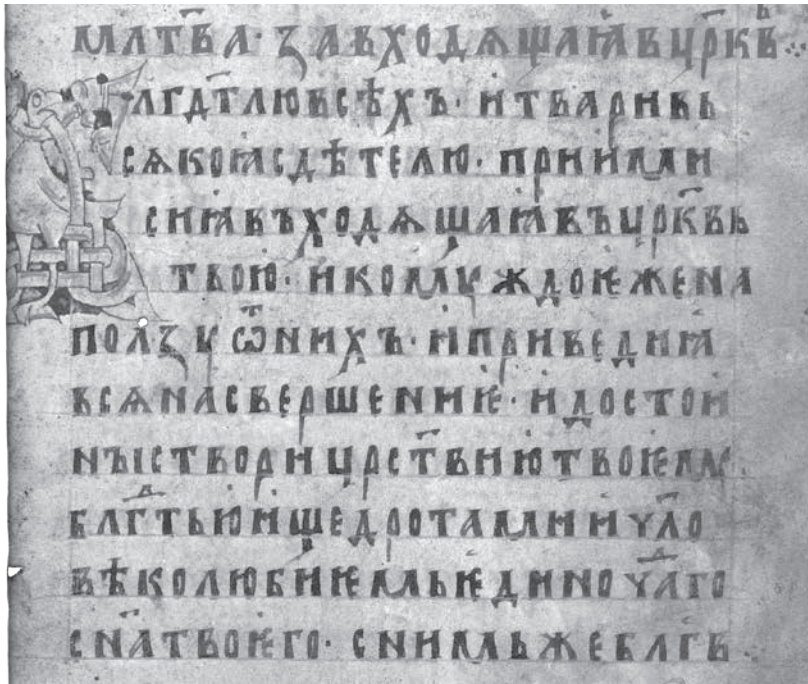

* Приклади подаємо за виданням: Афанасьєва Т. И. *Литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по службникам XI–XV вв.)*. С. 295–322.

Особливості структури та змісту Службника Теодоровича

Більшість збережених рукописних кириличних пам'яток XIV ст. становлять богослужбові книги. Довгий час, через усім відомі обставини, ці книги досліджували здебільшого як філологічні чи історичні джерела, не заглиблюючись у сам зміст богослужбових текстів. Такий стан речей, з одного боку, був зумовлений панівною ідеологією, а з іншого – браком знавців християнського богослов'я та літургії. В останніх десятиліттях спостерігаємо певне відновлення інтересу до богослуження як важливого культурного феномена, котрий впродовж тисячоліть певним чином впливав на ціле життя людини, оскільки літургійні обряди супроводжували її вже від самого народження (Молитва женѣ повнегда родити дитя) через усі важливі етапи життя (Молитва о изъавленіи глада) і аж до самої смерті (Молитва на исходѣ души). Навіть і після смерті, відповідно до християнської доктрини про *communio sanctorum*, ті, хто залишилися на цьому світі, підтримують молитовний контакт зі своїми померлими близькими (Наказаніе о паматехъ усопшихъ).

Усе це багатство інтерперсональних зв'язків і стосунків індивідуума зі Всевишнім відображене у літургійних текстах, котрі є не лише сухими формулярами для проведення обрядів у різних клерикальних середовищах, але й свідками особливостей світосприйняття наших найдавніших предків. Із цих текстів ми дізнаємося про деякі аспекти їхнього побуту та взаємовідносини у різних спільнотах впродовж

Арк. 5. Молитва за тих, хто входить до церкви

дуже великого проміжку часу. Хоч ми долучилися до християнства за посередництвом візантійської (і не тільки) релігійної культури, а більшість літургійних обрядів і текстів отримали у вже сформованому вигляді, століття їх церковного вжитку і місцевих інтерпретацій наклали свій незнищений відбиток практично на всі аспекти літургійного життя. Ба більше, деякі з наших богослужбових рукописів фіксують тексти, грецькі відповідники котрих не збереглися (або й не існували).

Серед усього багатства богослужбових книг, котрі були у церковному вжитку, службник, поряд із требником, був найбільше експлуатованим, оскільки його використовували упродовж цілого року для євхаристійної літургії, а також для вечірні та утрени – основних богослужень будь-якої парафії. Відомо, що кожна реформа богослуження насамперед стосувалася текстів літургії, а отже службника, через що певні літургійні тексти за якийсь час ставали морально застарілими, виходили із практичного вжитку і через це опинялися під загрозою знищення – або через недбале зберігання, або унаслідок звичаю утилізувати сакральні речі, котрі більше не придатні для богослуження, щоб уникнути їх профанації. Окрім цього, через інтенсивну експлуатацію, службники, як і всі інші «крилосні» книги, за декілька десятиліть ставали досить понищеними, втрачали свої оправи тощо. Враховуючи сказане, розуміємо, що до нашого часу дійшла дуже мала кількість рукописних службників з того масиву книг, який міг бути у парафіяльному обігу. Переважно це екземпляри, котрі колись набули «колекційного» статусу і після свого парафіяльного «життя» перемістилися на полиці єпископських чи монастирських бібліотек, де їм вдалося пережити кілька бурхливих століть. Отож, теперішнім дослідникам, на підставі аналізу одиничних збережених примірників, не просто робити якісь обґрунтовані узагальнені висновки про реаль-

ний вигляд богослужбового життя на території величезної Київської митрополії чи виводити вірогідну «генеалогію» текстів службника. Такий стан речей диктує потребу скрупульозного вивчення тексту кожного екземпляра службника, порівняльного аналізу текстів різних примірників та залучення максимальної кількості даних з інших історичних джерел для більш повного розуміння суспільно-церковного контексту побутування кожного збереженого рукопису.

У цій публікації, передаючи до рук науковців видання факсимільного типу Службника Теодоровича (далі СТ), хочемо подати й детальний опис структури кодексу та змісту текстів, записаних у ньому. Особливу увагу буде звернено на богослужбові текстуальні особливості, зокрема на ті, котрі часто не потрапляють в поле зору дослідників, оскільки вимагають спеціальної компетенції.

Загальному описові змісту статей кодексу NY, cod. slav. 1 Публічної бібліотеки Нью-Йорка¹ передуватиме стислий перегляд деяких особливостей тексту цього рукопису, які, можливо, згодом допоможуть дослідниками цієї пам'ятки більш аргументовано віднести його до певної типологічної групи чи вказати на якусь конкретну редакцію тексту, до якої він міг би належати. Звісно, що таке завдання передбачає у майбутньому порівняльний аналіз тестів СТ та інших збережених пам'яток.

Упродовж минулого століття рукопис не раз ставав предметом історичних і лінгвістичних досліджень, але літургісти ним цікавилися лише принагідно, і тому окрім відомого дослідження богослужбових особливостей цієї пам'ятки, яке виконав свого часу Ковалів, не маємо більш ґрунтовного опису цілого тексту СТ. У праці Т. Афанасьєвої принагідно вказано на текстуальні особливості літургій Івана Золо-

¹ New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, cod. slav. 1.

тоустого та Василя Великого у СТ². А. Слуцький досліджував заамвонні молитви нашого кодексу³.

Самоназва Службника Теодоровича – **Молѣтвѣникъ о господѣ боꙋгѣ починаемъ**⁴ – характерна для богослужбових книг того періоду, коли з давнього евхологіона (гр. – «молитовник») ще не виокремилися дві спеціалізовані збірки літургійних текстів: службник і требник. Процес функціональної диференціації статей евхологіона відповідно до потреб звершення богослужень добового кола, святих таїнств та інших принагідних молінь, яких потребували християнські спільноти (парафіяльні і монастирські), тривав кілька століть, аж до поширення друкування книг. Довгий час рукописні, а згодом і друковані службники містили вкраплення евхологічного матеріалу, зокрема тих чинів і молитов, які найчастіше використовували у парафіяльній практиці. У наукових текстах для таких кодексів закріпилася назва «службник зі статтями требника». Цікаво, однак, що навіть у XVIII ст. переписували об'ємні рукописні евхологіони, які можна назвати антологіями богослужбових текстів (службника та требника) на усі можливі випадки життя (напр. рукопис ЛННБ, МВ-410). Характерно, що навіть до XVII ст. у самоназвах друкованих літургійних видань наявне дублювання синонімічної номенклатури. Яскравим прикладом цього є назва на титульному аркуші відомого Требника Петра Могили з 1646 р. Ідентичний із СТ початок назви кодексу з трохи видозміненим

² Див. Афанасьєва Т. И. *Литургии Иоанна Златоуста и Василия Великого в славянской традиции (по службникам XI–XV вв.)*. Москва, 2015 (Далі – Афанасьєва).

³ Слуцкий А. С. Заамвонные молитвы в рукописных славянских службниках. *Vyzantinorossica*. 2005. No 3. С. 184–211.

⁴ Рукописні церковнослов'янські тексти цитуємо, максимально точно передаючи текст оригіналу, скорочення під титлами не розкриваємо, надрядкові літери подаємо у правильній послідовності, титли над надрядковими літерами не відображаємо.

закінченням зустрічаємо у так званому Балтиморському службнику, що певною мірою може свідчити про гіпотетичну приналежність їх обох до групи рукописів зі спільним протографом⁵.

Службник Теодоровича у контексті збережених кириличних кодексів

За палеографічними й лінгвістичними даними СТ датують другою половиною XIV ст.; це період, з якого не збереглося достатньо рукописних службників, особливо з території, на якій функціонувала українсько-білоруська частина давньої єдиної Київської митрополії. З цієї причини для нас важливо, щоб цей дивом уцілілий кодекс було вивчено якомога повніше.

У цій публікації немає можливості провести належний порівняльний аналіз багатьох збережених кириличних текстів службника, тому обмежимося кількома, на нашу думку, досить текстуально близькими кодексами. Це насамперед Службник Варлаама Хутинського (далі – СХ)⁶, Балтиморський Службник (далі – БС)⁷, Службник київського митрополита Ісидора (далі – СІ)⁸ та Службник київського митрополита Кипріяна (далі – СК)⁹.

Відповідно до відомих законів еволюційного розвитку богослужбових текстів, найстаріші з них дуже лаконічні й спрощені, а більш нові поступово ускладнюються і доповнюються детальнішими уставними

⁵ *Балтиморский службник. Древнерусский службник первой половины XIV в.: балтиморская и петербургская части*. Санкт-Петербург. 2018.

⁶ ГИМ, Москва, Син. 604, ф. 80370, кін. XII – поч. XIII ст.

⁷ РНБ, Санкт-Петербург, О. п. I. 4, + Художня галерея Генрі Волтерса, Балтимор, США, W. 548, пер. пол. XIV ст.

⁸ Biblioteca Apostolica Vaticana, Рим, Vat. slav. 14, кін. XIV ст.

⁹ ГИМ, Москва, Син. 601, кін. XIV ст.

рубриками, потрібними для однозгідного звершення літургії¹⁰. До таких найбільш архаїчних кириличних кодексів належить СХ, котрий, як вважають дослідники, має галицько-волинське походження. Вивчаючи деякі особливості літургійних текстів, ми зауважили у ньому збіжні з СТ елементи, про які буде мова далі. Хронологічно близьким, хоч дещо ранішим відносно СТ, є рукопис БС, з яким наш службник має найбільше подібних ознак. Натомість СІ за своїм складом, особливостями молитовних текстів, а надто рубрик, можна кваліфікувати як більш пізнього походження від СТ.

Структура кодексу

Арк. 2–34 зв.	Літургія Івана Золотоустого
Арк. 35–41	Вечірня
Арк. 41 зв.–50 зв.	Утренья
Арк. 51	Молитва, щоб почати вино
Арк. 52–74 зв.	Літургія Василя Великого
Арк. 75–83 зв.	Літургія передосвячених Дарів
Арк. 83 зв.–86	Заупокійна панахида
Арк. 86–88 зв.	Молитви на панахиді, під час канону
Арк. 88 зв.–104	Заамвонні молитви для празників церковного року
Арк. 104–108 зв.	Змінні частини богослужень для днів церковного року

«Канонічна» для пізніших часів послідовність текстів службника базована на традиційному порядку добового кола богослужень. Оскільки добове коло починається вечірнею попереднього дня, тому

¹⁰ Baumstark A. *Vom geschichtlichen Werden der Liturgie*. Freiburg im Breisgau. 1923.

першими в службниках поміщали тексти вечірні й утренья, а тоді вже формуляри трьох евхаристійних літургій: Івана Золотоустого (далі – ІЗ), Василя Великого (далі – ВВ) і передосвячених Дарів (далі – ПД); окрім цього додавали інші потрібні тексти. Натомість раніше, у XIV ст., коли відбувалися певні трансформації богослуження і, відповідно, змінювали літургійні тексти, розміщення формулярів було продиктоване перш за все практичними потребами – тобто частотою вживання того чи іншого літургійного формуляра у конкретному церковному середовищі. Тому після того, як літургія ІЗ зайняла домінуюче місце у парафіяльній практиці, формуляр ВВ стали записувати на другому місці. Так само було переміщено тексти приготувальної частини служби (проскомидії) на початок літургії ІЗ, а в формулярі ВВ додали лише відсилання до відповідних місць тексту ІЗ. Звісно, що існував досить тривалий період, під час якого паралельно функціонували рукописи з різним порядком служб чи якісь перехідні варіанти. Прикладом останнього, мабуть, може бути кодекс, який зазвичай називають Службником Варлаама Хутинського. У цьому рукописі службу ВВ розміщено на першому місці, однак без проскомидії та з відсиланнями до відповідних текстів формуляра ІЗ, де записано початкову частину, спільну для обох літургій¹¹. Цей приклад свідчить про те, що у південно-західній частині Київської митрополії літургія ІЗ була основною службою вже на зламі XII–XIII ст., а розміщення тексту літургії ВВ перед ІЗ у згаданому кодексі могло бути лише відгомонам давньої традиції.

Характерною особливістю структури СТ є те, що три літургійні формуляри в ньому розміщено не послідовно один за одним. Після ІЗ у нашому кодексі записано тексти вечірні й утренья, а вже далі йдуть формуляри ВВ і ПД. Таке розміщення свідчить про свідому компіляцію

¹¹ СХ, арк. 11–11 зв.

формулярів, виходячи з практичних потреб і частоти їх використання. Як відомо, ВВ служать лише десять разів у році, а ПД лише під час Великого посту. Тому цю особливість структури СТ варто використати для порівняння з іншими збереженими кодексами служебника.

Окрім формулярів згаданих основних богослужень добового кола, СТ містить тексти заупокійної панахиди (арк. 83 зв.), молитви панахиди – як богослуження добового кола (арк. 86), 14 змінних замвонних молитов для літургії празників церковного року (арк. 86), а також змінні частини богослужень (Прокімен і алидуа) відповідно до системи 8 гласів, річного і тижневого кола богослужень (арк. 104). Ще один додатковий текст (записаний іншим почерком) уміщено після утрени і перед літургією ВВ – це **Мо^а. наґати вино** (арк. 51).

Враховуючи сказане, можна стверджувати, що структура СТ має ознаки свідомої компіляції літургійних текстів відповідно до задуму переписувача/редактора кодексу або якогось його протографа. Наявність молитов не заупокійної панахиди, з одного боку, засвідчує архаїчність тексту СТ, а з іншого – розміщення цих молитов одразу після панахиди за померлих може вказувати на те, що переписувач/редактор на той час вже міг не знати про справжнє призначення цих текстів, котрі, попри наявність у назві слова «панахида», заупокійних богослужень не стосуються. Звісно, що ця гіпотеза потребує додаткової верифікації на підставі порівняння з іншими збереженими кодексами досліджуваного періоду.

Літургія Івана Золотоустого (арк. 2–34 зв.)

Вже сам заголовок формуляра літургії ІЗ – **Служба стґо юа̀на златоустаго. юже видѣша стїи патриарси василии григории. иванъ златоустыи** – дає привід вважати, що наш текст не є пере-

січним і його рубрики продовжують (якщо не творять) якусь досить оригінальну версію, що могла виникнути внаслідок цілеспрямованих редакторських втручань у поширений варіант. У будь-якому разі ця розлога назва буде важливим маркером при порівнянні з іншими збереженими текстами літургії ІЗ. Можливо за цим формулюванням проглядається намагання давнього редактора/компілятора ніби якимось чином виправдати домінуючу роль літургії ІЗ, яку вона набула в XI ст., якщо не ще раніше. Переписувач БС у назві літургії ІЗ не вживає слова «служба» і надписує її заголовком **҃и^и литоргии иѡ̄ златоустаго**¹².

Не менш оригінальною у СТ є й початкова рубрика літургії ІЗ: **҃инъ херетониа сирѣчь сѣньи оуставъ вжѣтвьныа литургыа югда юрѣви хоцеть литургисати...** (арк. 2 зв.). Цю назву можна розуміти як заголовок для першої, підготовчої частини літургії ІЗ; слід, однак, зауважити, що далі у тексті, як це було характерно для найдавніших кириличних формулярів ІЗ, немає окремого заголовка для початку служби після завершення проскомидії, коли священник виголошує **Б҃҃҃вно црѣтвиѣ оѡ̄ца и сѣа...** (арк. 9 зв.). У СХ, найдавнішому збереженому служебнику Київської митрополії, вказано лише місце проведення початкової частини літургії ІЗ: **во сѣсоудохранильници**, але не подано назви цієї частини¹³.

Для початкової частини літургії того часу, з якого походить наш служебник, характерною є відсутність детальних рубрик щодо вступних молінь на вхід у храм і для одягання священнослужителів. У СТ знаходимо коротку схему початкових молінь з традиційним «началом обичним» і кількома вступними молитвами. Призначення цих чотирьох приготувальних молитов переписувач подає у їх заголовках: молитва

¹² БС, арк. 2 (О. п. I. 4).

¹³ СХ, арк. 11.

священника за самого себе після входу в храм, за тих, хто входить до церкви (найдовша за обсягом), за живих і померлих, ще одна молитва священника за себе (вже перед престолом, оскільки далі вміщено відповідну рубрику про потрійний поклін **перед трапезою** (арк. 6)). У СХ, як найбільш архаїчному, жодних вхідних молитов не подано; натомість у БС на відміну від СТ відсутня вступна рубрика про вхід у церкву і молитви «начала обичного», а відразу подано текст молитви **Влако Гї ісе хє бє вседержителю не хотай смрти грѣшникомъ...**¹⁴.

Серед цих початкових текстів ІЗ особливої уваги заслуговує **Млтва за входацага в црковѣ. Благдтелю всѣхъ и твари вьсакою сдѣтелю...**, бо розміщення її на початку літургії, а не на великому вході, може вказувати на те, що наш кодекс належить до якоїсь більш архаїчної редакції. Не зустрічаємо цієї молитви на початку ІЗ ні в Службнику Хутинського, ні в Балтиморському кодексі. Серед молитов великого входу цей текст міститься у деяких рукописах більш пізнього часу¹⁵.

Проскомидія літургій часу написання СТ відзначалася простою обрядів і лаконічністю рубрик. У нашому кодексі детально описано маніпуляції на проскомидії лише з першою просфорою, з якої вирізають «агнца». Коли «агнець» вже приготований, а до чаші влито вино з водою, тоді відбувається вирізання інших частиць хліба; однак з поданих рубрик не можна зрозуміти, яку кількість просфор при цьому використовували (арк. 6–8). Якщо ж екстраполювати описане приготування частиць на пізніший, більш детальний устав «проскомидії, вирізали відповідні частиці з окремої просфори, то у нашому тексті мало би бути використано 5 просфор: 1 – «агнець», 2 – бого-

¹⁴ БС, БС, арк. 2 (О. п. І. 4).

¹⁵ Див. Афанасьєва, с. 93–94.

родична, 3 – безплотних сил і святим, 4 – за здоров'я і за хворих, 5 – за померлих. Така кількість просфор відповідає приписам також і сучасних літургійних текстів. У Балтиморському службнику є певні текстуальні розбіжності з СТ щодо вирізання частиць; наприклад, відсутня формула на вирізання частиць на честь безплотних сил і святих, а вписано лише коротку рубрику **Такоже и стѣм**¹⁶. Щодо проскомидії СТ, Т. Афанасьєва стверджує, що вона належить до третього (за її класифікацією), більш розвинутого типу, якому притаманна формула поминання безплотних сил і святих, під час якої згадують окрім Предтечі та Петра і Павла ще й «євангелистів, пророків і святих отців»¹⁷, однак у тексті СТ не знаходимо в цьому місці такого довгого переліку святих на проскомидії ІЗ (арк. 7 зв.). Слід зазначити, що більш ранній формуляр проскомидії у СХ взагалі не передбачає вирізання інших частиць окрім «агнца»¹⁸.

Закінчення проскомидії у СТ жодним чином не виділено графічно (арк. 9 зв.), прямо від середини рядка починається вступний діалог диякона зі священником і виголос, під час якого присутні у церкві вірні зазвичай фіксують початок літургії ІЗ.

У початковій частині літургії подибуємо деякі цікаві або й незвичні мовні форми, які варто тут назвати. Перша з них – це вже згадувана **херетонита** як назва опису початкової частини літургії ІЗ разом з проскомидією. Можливо згодом вдасться виявити більше прикладів вживання цієї назви у текстах літургії, що допомогло б висловити якісь гіпотези про походження та розуміння цього терміна. У СТ зустрічаємо назву **просфура**, така ж форма наявна і в Балтиморському

¹⁶ БС, арк. 4 (О. п. І. 4).

¹⁷ Афанасьєва, с. 127.

¹⁸ СХ, арк. 1.

служебнику¹⁹, натомість у СХ вжито назву **проскура**²⁰. Спостерігаємо також варіативність назви дискоса: у тексті проскомидії переписувач подає рубрику, згідно з якою просфору слід покласти на **БЛЮДЪ ДОРНЪМЪ** (арк. 6). У обряді вирізання «агнця» з просфори переписувач СТ використав слово **приглашають** у значенні «проголошує» (арк. 6 зв.)²¹. Під час вирізання частиць на честь безплотних сил і святих ужито незвичну форму імені архангела Гавриїла: **сѣхъ нвсѣихъ силъ михаила и гаврила...** (арк. 7 зв.). У дияконському виголосі перед молитвою пропозиції відомий вислів звучить як **О предъположенихъ чѣтнихъ дарѣхъ** замість звичного **О предложенихъ** (арк. 8 зв.)²². Ці та інші мовні особливості прослідковуємо і в інших літургійних формулярах СТ, гадаємо, що їх фіксування буде корисним для порівняння різних кодексів служебника.

Літургія Івана Золотоустого після проскомидії (арк. 9 зв.–34 зв.)

Власне літургія у цьому кодексі починається традиційним **Бг҃вно цр҃ствіе** і мирною ектенією, у якій серед молитовних поминань згадано єпископа, а не архиєпископа (як це притаманно для митрополичої церкви) і князя, а не царя, якого стали згадувати у більш пізніх рукописах під впливом нових перекладів грецьких текстів.

Серед термінологічних особливостей тексту молитви першого антифону слід згадати назву **Мол. ѧ. въ суглаіе. таі** (арк. 11). Так названо тиху молитву священника під час співу антифону, але далі назву

¹⁹ БС, арк. 4 (О. п. І. 4).

²⁰ СХ, арк. 11.

²¹ Те саме у БС, арк. 4.

²² У БС така ж форма, арк. 5.

согласіє не використовують, лише **антифонъ**. Кальку з грецької мови – согласіє, зустрічаємо щодо антифонів і у пізніших рукописах, навіть у XVI ст. Цікаво, що в більш ранньому тексті СХ щодо молитви другого антифону вжито форму **млтѣа. соугласна**, натомість щодо співу людей усюди використано назву «антифон», як і в СТ²³. Зауважено текстуальну різницю у молитві першого антифону між СТ і СХ: у першому рукописі знаходимо **по бл҃госердию**, а у другому вжито форму **по бла҃гоутробью**. (арк. 11)²⁴. В інципіті молитви третього антифону СХ, на відміну від СТ, зауважено відсутність звертання **Гіи б҃е нашъ**, там вона починається словами **Иже възыциа сиа и сѣгласьныа...**²⁵.

Молитва малого входу у служебнику названа **м҃ таи. на выѣ** (арк. 12 зв.). Про сам малий вхід у рубриках більше не згадано, лише подано діалог, який у той час відбувається між дияконом і священником. Так само не згадано про спів «трисвятого», лише подано відповідну молитву **б҃е ст҃ии почиваѣ въ сѣхъ...** (арк. 12 зв.). Діалог щодо апостольського і євангельського читань записано максимально лаконічно. В «сугубій» ектенії, що йде після читань, традиційно згадано єпископа і князя, а у кінці ектенії рубрика про «Господи помилуй» сорок разів: **люѣ. гіи помиѣ. ѧ.** (арк. 15 зв.).

Великий вхід на літургії XIV ст. не мав такого урочистого хореографічного оформлення, якого набув пізніше, тому у формулярі літургії СТ він позначений лише двома словами **По се҃м прено҃** (арк. 20), без жодного виголосу під час перенесення Дарів. Входові, однак, передує обряд вмивання рук священника з відповідною молитвою (Пс. 25, 6–12) **Оумью [sic!] в неповинныхъ руцѣ мои** (арк. 19 зв.), який у

²³ СХ, арк. 12.

²⁴ СХ, арк. 12.

²⁵ СХ, арк. 12. СТ, арк. 12.

пізнішій літургії ІЗ зберігся лише на єпископському богослуженні. Цікавим є і діалог священнослужителів після великого входу, під час якого співали «многолітвє» предстоятелю (**старѣи стѣль**) (арк. 20 зв.–21).

В євхаристійній молитві літургії ІЗ **Съ сими и мы вжествєнными силами...** зустрічаємо цікаву мовну форму перед проголошенням слів встановлення Євхаристії ... **преломль и вдасть стѣмъ своимъ оученикомъ** (арк. 24 зв.)²⁶. Із найурочистіших виголосів літургії теж у СТ має своєрідну форму **Приимѣте и їадѣте се їестъ тѣло мое** (арк. 24 зв.–25). Додаток «и» перед **їадѣте** наявний у двох кодексах із тих, які ми переглядали, – СХ і БС, натомість в Служебнику Ісидора та Служебнику Кипріяна такий додаток відсутній.

Перед молитвою «Отче наш» тут, як і далі в літургіях ВВ та ПД, у виголосі після ектенії вжито форму **Осподобы ны влѣко** (арк. 30)²⁷. Повторення такої форми у всіх трьох літургійних формулярах може свідчити про її свідоме вживання. Згаданий виголос священника впізнаваний для учасників богослуження, оскільки він є своєрідною цезурою в літургійному діалозі, після якого звучить молитва, котру виконують усі вірні разом.

Заслужують на увагу й уставні рубрики обряду роздроблення освяченого «агнця» перед причастям священнослужителів. Тут є ще одне «многолітвє» для предстоятеля, однак, як і в інших більш ранніх формулярах літургії, немає згадки про «теплоту», тобто вливання теплої води до освяченого вина у чаші перед причастям священнослужителів. У СТ спостерігаємо текстуальні відмінності із СХ в обряді роздроблення освяченого «агнця», в останньому також подано ін-

²⁶ Така ж форма наявна і в формулярі ВВ цього рукопису (арк. 64). У БС зустрічаємо варіант **вѣда стѣмъ своимъ...**, арк. 15 зв., ідентичний і в СХ, арк. 14 зв.

²⁷ У СХ (арк. 16 зв.) і БС (арк. 19/О. п. І. 4) тут **Исподобы**.

ший варіант молитви після роздроблення «агнця» – **Дажь намъ гї ісе хѣ бѣ избавителю рода**, ніж в СТ (арк. 32)²⁸.

Молитва під час причастя священнослужителів **Вѣрую гї ѣко ты їеси іс ѣ хѣс снѣ бѣ живаго...** належить до раннього варіанта цього тексту, а сам устав причастя відмінний від того, який записаний у СХ; зокрема, у СТ не зустрічаємо специфічного терміну латинського походження **ком-кание** на означення євхаристійного хліба, як у СХ (арк. 32)²⁹.

Для значно клерикалізованої літургії XIV ст. причастя вірних поза встановленими періодами церковного року було радше чимось екстраординарним; тому про нього у СТ, як і в інших тогочасних кодексах, є лише коротка згадка у формі виголосу після причастя священнослужителів **Съ страхомъ вѣжнемъ прїстѣу**³⁰, після якого відразу подано молитву священника після причастя (арк. [32а] зв.). Служебник Ісидора щодо цього, однак, подає рубрику про причастя мирян: **Та же причащенноуъ бывшоуъ аще кто възсхоцѣтъ**³⁰. Обряди причастя завершують слова священника, які у СТ мають таку форму: **Възнесеса** [sic!] **на небса бѣ**, котра відмінна від поданої у СХ (**Възнесиса**). Виголос після цих слів **Всегда и нина и присно** теж має свою особливість, що може бути рудиментом південно-слов'янського походження протографа рукопису (арк. 33).

Не позбавлена мовних особливостей і кінцева ектенія перед заамвонною молитвою, у ній зустрічаємо форму **похвалимъ гѣ** замість звичного **вѣлѣдаримъ** (арк. 33). Виголос **Благчїне г'не на на' всегда** завершує формуляр літургії ІЗ. Відомо, що заамвонна молитва колись була завершальною молитвою літургії. Немає кінцевого благословення після заамвонної молитви ні в СХ, ні в БС. Можливо цей звичай

²⁸ СХ, арк. 18.

²⁹ Див. Афанасьєва, с. 117–121. СХ, арк. 18.

³⁰ СІ, арк. 34.

(благословення) більше поширився у другій половині XIV ст. У цьому кінцевому благословенні літургії СТ впадає в око форма **НА НА**^с, а не **НА ВА**^с, котру зустрічаємо в інших рукописах.

Після Молитви на споживання Дарів у СТ записано Молитву на роздягання з риз **Гї бє нашъ приими оумаленую нашу млтву**... (арк. 34 зв.), якою у цьому кодексі завершено формуляр літургії ІЗ. Вказана молитва належить до тих архаїчних текстів церковнослов'янського службника, грецькі оригінали яких нам не відомі³¹.

Вечірня (арк. 35–41)

Текст вечірні у СТ починається з семи священничих молитов, після яких йде велика ектенія (тільки інципіт) і рубрики для подальшого перебігу цієї служби (арк. 35). Молитва входу **Вечеръ и здохтра и полудне** після ектенії, за винятком початкових слів, ідентична з текстом БС³². Після **Свѣтъъ ти стїна сл**^с – діалог диякона і священника перед біблійним читанням, але про саме читання не згадано. Завершують вечірню дві головопреклонні молитви: **Бє велькии вышнии** ... та **Гї бє нашъ приклонивыи нбса** ... (арк. 39 зв.).

Утренья (арк. 41 зв.–50 зв.)

Як і формуляр вечірні, утренья починається з блоку молитов (11), котрі записані послідовно і завершуються виголосами³³. У назві 10-ї молитви додано уточнення **Єгда поют. Хваѣте гд̄ сї**, а в назві 11-ї молитви **Єгда поют слава въ в.** (арк. 48 зв.–49). Після текстів молитов подано коротку схему звершення утрени до головопреклонної

³¹ Див. Афанасьєва, с. 121.

³² БС, арк. 31 зв.

³³ Назви та інципіти всіх молитов утрени подано далі, на с. 435 цієї статті.

молитви **Гї стї и живыи въ вышнихъ** ... з виголосом і кінцевим відпустом на завершення утрени. Відпуст утрени в СТ за змістом обривається на половині речення, однак це не свідчить про лакуну у тексті кодексу, хоч наступна сторінка записана іншим почерком (арк. 50 зв.–51)³⁴. Для рукописних богослужбових текстів це звична практика щодо відомих і часто повторюваних елементів, котрі священнослужителі знали напам'ять; зрештою значок ✕ укінці сторінки свідчить про свідоме завершення речення.

Молитва, щоб почати вино (арк. 51)

Після тексту утрени і перед формуляром літургії ВВ, почерком відмінним від почерку основного переписувача, записано текст **Мо^а. нацати вино** (арк. 51). Зворот аркуша з цією молитвою ілюмінований мініатюрою св. Василя Великого, яка відкриває формуляр літургії ВВ. Подібний текст Молитви над вином знаходимо у СК (арк. 123–123 зв.), він має незначні текстуальні розбіжності з СТ. Заголовок цього тексту у СК – **Мо^а. на^а виномъ службнымъ**, мабуть, вказує на новішу його редакцію.

Призначення Молитви над вином було, мабуть, значною мірою пурифікаційним; перед тим як використовувати під час богослуження якусь «профанну» речовину, її треба було увести у сакральний вжиток за допомогою молитовної формули.

Літургія Василя Великого (арк. 52–74 зв.)

Формуляр літургії ВВ, надписаний як **Служб^а ст^о васи^а**, починається у СТ Молитвою над кадилом **Гї бє нашъ приими авелевы дары** ..., що належить до проскомидії (арк. 52). Далі йде Молитва над Дарами

³⁴ Такий самий випадок зустрічаємо і на арк. 74 зв. у тексті молитви на споживання Дарів **Свершишася вса и скончашася...**

Гї ісе х'є хл'бє животныйи... з приміткою не покрыв, тобто ще не покритими. Тут переписувач подає рубрику з поясненням, що **Начатоуъ литургии до выхода писано все въ иванов. служб** (арк. 52 зв.). Тут і далі зауважуємо не характерну для збережених службників того часу форму **ивановѣ** замість **иодановой**, яка трапляється у різних місцях СТ аж чотири рази³⁵; не виключено, що її наявність може бути одним з аргументів для уточнення локалізації цього рукопису. Рукопис СХ, щодо локалізації якого серед дослідників існує певний консенсус, теж містить таку форму відсилання до тексту літургії ІЗ³⁶. Як уже було сказано, у Службнику Хутинського відсилання до тексту проскомидії ІЗ подано, не зважаючи на те, що літургія ВВ у ньому записана першою.

У службі ВВ наш рукопис містить давню специфічну молитву «три-святого» **Сѣе стѣхъ бѣ нашъ**..., наявну в формулярах літургії ІЗ ранніх південноіталійських євхологонів, яку однак не зустрічають у кириличних текстах ІЗ (арк. 52 зв.)³⁷. Молитву великого входу записано лише у вигляді інципіту і з припискою **Пи'на въ ивановѣ сл***. Далі – рубрика про вмивання священнослужителів і про великий вхід з таким же відсиланням до ІЗ (арк. 56 зв.). Євхаристійна молитва **Сѣи вл'дко гї бѣ оуѣ вседержителю**... має інший початок ніж у СІ та СХ, де ця молитва має початкову форму **Сѣи вл'дко**...³⁸ Слова встановлення Євхаристії щодо хліба, як і в літургії ІЗ, мають форму **и їадите** (арк. 64). У тексті про причастя священнослужителів у формулярі ВВ знову вміщено відсилання до служби ІЗ. Завершує текст літургії ВВ молитва на споживання Дарів **Свершишася вса и скончашася**... (арк. 74 зв.).

³⁵ СТ, арк. 52 зв., 56 зв. (2 рази) і 72 зв.

³⁶ СХ, арк. 1 і 9.

³⁷ Див. Афанасьєва, с. 81, 94–95.

³⁸ СІ, арк. 57. СХ, арк. 3.

Літургія передосвячених Дарів (арк. 75–83 зв.)

У Службнику Теодоровича, як і в СХ та БС, «авторство» цієї літургії ще не приписують Григорієві Двоєслову на зразок літургій ІЗ та ВВ. Слід зауважити, що в деяких рукописах тексти літургії передосвячених Дарів надписували й іменами кількох осіб патристичного періоду, таких як Епіфаній Кіпрський чи Григорій Богослов³⁹. Назва **Слу* стѣго поста въ сре^ сыропу^нына ве^р** (арк. 75) пригадує, що початково ця служба функціонувала як вечірня з причастям і лише згодом зайняла місце третьою літургією поряд із ІЗ і ВВ⁴⁰. Рафаїл Турконяк вказує на давню практику служити літургію ПД ще перед початком Великого посту у сиропусні середу і п'ятницю⁴¹. Назву **Бжестъвнаа слоужба прежцєнных** знаходимо у СІ, кодексі Ватиканської бібліотеки більш пізнього часу⁴².

Формуляр літургії починається вступною рубрикою **На литургии по стѣрахъ вынидет по^**... (арк. 75), після якої схематично подано устав поєднання вечірні зі специфічними елементами літургії ПД у середу сиропусного тижня. У цій частині вжито назву **литургина поснага** і описано особливості звершення служби також у п'ятницю цього ж тижня та понеділка першого тижня Великого посту.

На возношення хліба у СТ подано виголос **прежесці'нага стѣга стѣм**..., як і в БС, натомість у цьому ж місці СХ вміщено коротшу фор-

³⁹ Див. Parenti S. *A Oriente e Occidente di Costantinopoli. Temi e problemi liturgici di ieri e di oggi. Monumenta Studia Instrumenta Liturgica*, 54. Città del Vaticano 2010. С. 75–87.

⁴⁰ Майже ідентична назва служби записана і в СХ на арк. 20. Про літургію передосвячених Дарів див.: Турконяк Р., *Літургія Передшеосвячених дарів в українській Церкві*, Львів 2002 (далі – Турконяк).

⁴¹ Турконяк, с. 24.

⁴² СІ, арк. 88.

му **сѣаа сѣымъ** (арк. 81)⁴³. Причастен у тексті ПД названо **кенаник** (арк. 81 зв.). Як і в літургії ІЗ, вжито форму **възнесеса на нбса бѣ**... в діалозі на перенесення на проскомидійник чаші після причастя. (арк. 82)⁴⁴. Наявна тут і форма **Всегда и нина и присно**, котру виявлено в літургіях ІЗ та ВВ⁴⁵. Молитву після причастя **Блгодарим та сѣсителя вѣмъ бѣ** подано без окреслення її функціонального призначення, однак у рукописах БС та СХ вона має свою назву **Мо^а. въ преносъ**, тобто на перенесення Дарів. Текст згаданої молитви майже ідентичний в обох рукописах, але у СТ допущено механічну помилку і замість **по приаати стго тѣла**, що відповідає змісту молитви як подячної і її розміщенню в структурі літургії, написано **о приааты стаго тѣла** (арк. 81 зв.)⁴⁶.

У кінці тексту літургії, після заамвонної молитви записано коротку молитву на споживання Дарів **Кончавше бжѣтвнѹю таину службу**..., якою й завершено формуляр літургії ПД (арк. 83).

Заупокійна панахида (арк. 83 зв.–86)

Текст із заголовком **Мо^{твы} на по^{оух}а за п^к** (83 зв.) містить три молитви для священника, після яких подано заупокійну ектенію з кінцевим виголосом священника. Усі три рукописи СХ, СІ та БС, з якими ми порівнюємо наш службник, не містять таких текстів, а в останньому з них є лише формуляр для панахиди не заупокійної, а частини богослужень добового кола, про яку буде мова далі.

⁴³ БС, арк. 29. СХ, арк. 23 зв.

⁴⁴ У текстах БС (арк. 29 зв.) та СХ (арк. 23 зв.) тут традиційна форма *Вознесиса*...

⁴⁵ Таку ж форму зустрічаємо у рубриці входу з Дарами Пьвци поют. нина силы... (СТ, арк. 78), є вона у цьому ж місці у рукописах БС та СХ.

⁴⁶ Пор. БС, арк. 13 (W. 548).

Молитви на панахиді, під час канону (арк. 86–88 зв.)

Цікавою особливістю цих молитов є те, що попри, здавалося б, звичну для нас назву **Мо^а на панахи^а. Єгда поють кано^н** (арк. 76), вони, на відміну від попередньої групи, не стосуються заупокійної панахиди, а їх зміст цілком позбавлений згадок про смерть і вічне життя померлих, характерних для похоронних і поминальних богослужень. Натомість провідною темою цих молитов є подяка за прожитий день і молитовне нічне чування. Молитви, записані у СТ під вказаним заголовком, належать до панахиди як вечірнього богослуження добового кола, а не до заупокійної панахиди. Оскільки це богослуження не поширилося у слов'янській церковній традиції, тому ця панахида згодом щезає з літургійних книг. У БС заголовок молитов під час канону, про які мова, вже не містить слова «панахида»⁴⁷.

У першій молитві цієї групи спостерігаємо значну збіжність із відповідним текстом БС, однак наш рукопис має кілька характерних відмінностей. Наприклад, вже в інципіті молитви натрапляємо на форму **Наслажшеса гї видѣниа вса тварь величина твоего**..., котра у БС записана як **Наслажшеса гї видениа вса дни величѣства твоего** (арк. 86)⁴⁸.

⁴⁷ БС, арк. 34 зв. (О. п. І. 4). Приклад панахиди як богослуження добового кола, а не заупокійного, подано у Аранц М. *Избранные сочинения по литургике*... Рим –Москва. 2003. С. 617. Див. також Афанасьева Т. «Евхологий Саввы Сербского» и его рецепция в древней Руси XIII–XIV в. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. Т. 4. С. 148.

⁴⁸ БС, арк. 34 зв. (О. п. І. 4).

Заамвонні молитви для празників церковного року (88 зв. –104)

Чотирнадцять заамвонних молитов, уміщених у СТ (арк. 88 зв.), свідчать про давню практику використовувати на літургії празників церковного року спеціальні молитви, тематика яких відповідає відповідному празнику, на відміну від сучасного богослуження, де використовують лише два тексти – один для літургій ІЗ і ВВ, а другий для ПД. Відомо, що в давній практиці ці молитви завершували богослуження і були коротким переказом основної теми празника. Характерно, що окрім Пасхи та дванадесятих празників заамвонні молитви у рукописі подані також і для Неділі Томи та Переполовнення Пасхи, але немає таких текстів для Введення в храм Богородиці та на Обрізання/Найменування Господне.

Заамвонні молитви СТ, як вважає Т.Афанасьєва, належать до окремої редакції цих текстів, оскільки вони мають суттєві відмінності від інших рукописів⁴⁹.

Серед особливостей заамвонних молитов СТ, які впадають в око, – назва празника Стрітєння Господнього **ВНЕСЕНІЄ ВЪ ЦРЬВЬ ГДЪ НАШЪ ІСА ХА** (арк. 90 зв.). У назві заамвонної молитви для Неділі Томи, яку ще називають Антипасхою, вжито форму **Мо^а. на антипаску** (арк. 94 зв.), а для Неділі П'ятдесятниці **В не^а пантико^с** [sic!] (арк. 98 зв.).

Вивчення давніх заамвонних молитов важливе і через те, що останнім часом у церковних середовищах триває дискусія щодо повер-

⁴⁹ Афанасьєва Т. И., Заамвонные молитвы в синайском глаголическом мисале XI в. и в славянских службниках XIII–XV вв. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Вып. 3. Сер. 9. 2011. С. 73–75. Див. також Слуцкий А. С., Заамвонные молитвы в рукописных славянских службниках. *Byzantinorossica*. 2005. №3. С. 184–211.

нення їх у літургійний вжиток, оскільки їх вилучення вважають не слухним і таким, що збіднює богослуження.

Змінні частини богослужень для днів церковного року (арк. 104–108 зв.)

Після усіх служб та молитов у СТ міститься текст із назвою **Аллу^атарь про^с воскр^сн.** (арк. 104), у якому подано змінні частини богослужень не тільки для неділь, але й для інших днів церковного року, відповідно до певних літургійних критеріїв: днів тижня, належності до гласу тощо. Можливо, що між арк. 105 і 106 цієї статті рукопису є лакуна, оскільки в поданому тексті бракує змінних частин на період між Хрестопоклонною неділею (арк. 105 зв.) і 6-ю суботою Великого посту (Суботою Лазаря) на початку арк. 105.

Висновки

Хоч тексти Службника Теодоровича ще всесторонньо не досліджені, однак навіть на підставі аналізу попередніх публікацій про нього та виконаного загального опису текстів цієї пам'ятки можемо судити про його непересічну наукову вартість як історичного джерела, у котрому зафіксовано багато оригінальних особливостей богослуження XIV ст., виникнення яких може бути пов'язане як з літургійною *praxis* середовищ, де його створили і використовували, так і зі спробами літургійної реформи, унаслідок яких певні елементи літургійного життя трансформувалися чи занепадали, даючи місце новим тенденціям.

Можна стверджувати, що службник виготовлено на високому фаховому рівні, оскільки аналіз його структури і текстів показує, що переписувач/редактор ретельно уніфікував тексти молитов та

установних рубрик відповідно до прийнятих принципів. На це вказує послідовне вживання деяких вже згадуваних специфічних форм, котрі притаманні цьому рукопису. У службнику вони послідовно повторюються багато разів. Сказане дає підстави гадати, що рукопис переписано у добре організованому скрипторії з протографа, який було фахово відредаговано.

Можна припускати, що наявність рідкісного тексту панахиди (богослуження добового кола) вказує на кафедральний ужиток цього кодексу, а набір заамвонних молитов літургії, тексти яких у СТ становлять особливу редакцію, можливо свідчить про існування якоїсь локальної традиції богослужбових текстів, котра могла сформуватися при єпископській кафедрі. Згадування у всіх цих молитвах (окрім призначеної для Вербної неділі) імені лише князя (без єпископа) спонукає гадати, що наш рукопис або протограф заамвонних молитов, записаних у ньому, використовували при єпископській кафедрі, фундатором якої міг бути хтось із тогочасних впливових князів. Відсутність у кодексі слідів монастирського богослуження певною мірою підтверджує цю нашу робочу гіпотезу про кафедральну належність книги, оскільки навряд чи СТ придбали для використання у рядовій парафії Київської митрополії.

Попри все, отримані до тепер відомості ще не дають нам можливості висловити належно аргументовані гіпотези щодо одного з головних запитань – про походження і первісну локалізацію цього кодексу, бо, як уже було сказано раніше, службників періоду, з якого походить наш рукопис, збереглося обмаль, і це враховуючи велетенську територію Київської митрополії. Зрозуміло, що без дослідження якомога повнішого корпусу джерел не вдасться зробити вірогідні висновки щодо історії цієї пам'ятки. Сподіваємося, однак, що спіль-

на праця істориків, кодикологів, мовознавців та літургістів дозволить за якийсь час наблизитися до поставленої мети, зокрема через більш повний порівняльний аналіз текстів збережених кириличних рукописних службників.

Склад богослужбових текстів СТ

2	Мо ^л твникъ о господѣ возг ^л починаемъ. г҃и бг ^г ви о҃бѣ.	Самоназва кодексу.
2		Літургія Івана Золотоустого
	Служба ст҃го юѡна златоустаго. Юже видѣша ст҃ии патриарси василіи. григориі. іванъ златоустый.	Заголовок літургії Івана Золотоустого.
2 зв.	҃҃нъ херетониа сирѣчь с҃ѣньи оуставъ бж҃ствьнаа литур҃гьяа ігда нѣрви хоцеть литур҃гисати...	Початкова рубрика.
	И авие входа въ црковь покланание творить... Тр ^а рь. Пречистому образу...	<i>Вступні молитви на початку літургії.</i>
	П ^с лм. д҃ї. Г҃ї кто обигает. П ^с лм. кѣ. Г҃ъ пасеть ма. П ^с лм. ії. Помилуй ма бѣ по.	Пс. 14, Пс. 22, Пс. 50.
	С҃ѣи бѣ...	«Начало обичне».
	Мл ^р днѣ источникъ...	Тропар, інципіт.
	Та ^а мо ^л . гл҃тъ. керен. за са...	
3–5	Вл ^к о г҃и ісе хѣ бѣ вседержителю не хотай смѣрти грѣшникомъ...	Приготувальна молитва священника за себе.
5	Мл ^т ва за входащѣа в црков ^а . Блго ^д телю всѣхъ и твдри всакоа сд ^в телю...	Молитва за тих, хто входить до церкви.
5 зв.	Мл ^т ва за живѣа и за мртвѣа. Г҃и бѣ истиньнии оуслышавьи вса...	Молитва за живих і померлих.
5 зв.–6	Мл ^т ва попови за са. Молю та г҃и ѡими ѡ мене безаконнаа мога...	Молитва священника за себе.

6		<i>Проскомидія літургії Івана Золотоустого.</i>			
6	И поклонитса ꙗ̑ жь ^а пре ^а трапезоу г҃ла. црю небснныи... И взем просфурѹ и прекрѣтити...г҃ла се. Въспоминание творимъ г҃а нашего...	Початок приготування Дарів на проскомидії.			
6–6 зв.	И положи просфурѹ на блюдѣ дорѣвѣмъ рѣжа глѣть. ҃Ако овѣа на заколеніе веденъ бы ^а ...	Обряд вирізання «агнца» з просфори зі супровідними формулами.			
6 зв.	Обрѣзываетъ около доры и вынимаетъ агнецъ на руку глѣть. ҃Ако вземлетса ѿ земли животъ него. и приглашаетъ [sic!] Аминь... И положитъ възнакъ на руцѣ рѣжа ѿ себе глѣть. Жретъса и закалаетъса агнецъ бжии...	Продовження обряду вирізання «агнца».			
6 зв.–7	И полагаѣа агнецъ на дискосѣ глѣть. Се полагаѣтъ агнецъ бжии...				
7	И въземъ вино въ правую руку. а воду въ лѣвую и въздвижъ обою горѣ глѣть. Съединеніе ст҃го д҃ха. Аминь. И обою вливаютъ глѣть. Єдинъ ѿ воинъ копнѣмъ нему ребра проводе...	Рубрика про вливання вина до чаші. Слова на вливання вина до чаші.			
7 зв.	Та [*] . просфурѹ вынимаетъ глѣть. Прими ꙗ̑ приношеніе се... прѣтѣви г҃жи бл҃тци... Прими ꙗ̑ приношеніе се... ст҃хъ всѣхъ силъ михаила и гаврила... Такоже и ст҃му въ честь	Вирізання частиць з інших просфор (окрім «агнца»). Покладення частиці на честь Богородиці. Покладення частиці на честь безплотних сил Михаїла і Гавриїла, а також св. Івана Предтечі, Петра і Павла. Покладення частиці на честь святого дня, без супровідної формули.			
7 зв.–8			А се о сдравѣи. Прими ꙗ̑ приношеніе се... за раба своего. имѣкъ...		Покладення частиці за здоров'я.
8			Такоже и за болаща ^а . А се за оупкои. Прими ꙗ̑ приношеніе се. за раба своего оусопшаго имѣкъ...		Покладення частиці за хворого, без супровідної формули. Покладення частиці за померлих.
8–8 зв.			И по семь дьяко ^а возме ^т ка ^а ильниц. А по ^а . и глѣть мо ^а сию. на ^а кадило ^а . Кадило приносимъ предъ та г҃и бѣ нашъ...		Молитва кадила.
8 зв.			И по се ^а . дьяк ^а . вложивъ темьян. и покадитъ... г҃ла се. О предъположенихъ [sic!] чѣтнихъ дарѣхъ...		
8 зв.–9			По ^а мо ^а сию таи. не покрывъ даров. Г҃и бѣ нашъ иже небснныи хлѣбъ...		Молитва пропозиції, перед непокритими Дарами.
9–9 зв.			И по ^а въземъ сѣнь поставляетъ на дискосѣ г҃ла. Ставитса сѣнь ст҃го д҃ха. ами ^а .		Покривання Дарів із супровідними формулами закінчення проскомидії.
9 зв.			...И поклоньшеса пре ^а трапезоу ꙗ̑ жь ^а .		Кінець проскомидії ІЗ.
9 зв.			И рѣетъ дьяко ^а . Бл҃гѣви вла ^а ко. Бг҃вно црѣтвие оца и сѣа...		<i>Літургія ІЗ після проскомидії.</i>
9 зв.–11			Миромъ г҃ѹ помолимса. [...] О кѣтѣвѣ нашѣмъ... О бл҃говѣрнѣмъ и бжранимѣмъ князи нашѣмъ... и о всѣхъ боларехъ и о воинъ него.		Велика ектенія.
11			Мол. д҃. въ суглаѣе. [sic!] таи. Г҃и бѣ нашъ негоже держава бесприкладна...		Молитва 1-го антифону.
11			Дьяк ^а . заступи спси и помии ^а и схрани...		Ектенія з виголосом.
11 зв.			Лю ^а . антифо ^а д҃. по ^а м ^а таи. Г҃и бѣ нашъ спси люди своа...		Люди, 1-й антифон. Молитва 2-го антифону.

11 зв.–12	ДѢАКЪ. Пагы пагы миром. заступи сѣи...	Ектенія з виголосом.			
12	Люа антифоа бѣ. поа моа таи. Гѣ бѣ нашъ иже овцааа сиа...	Люди, 2-й антифон. Молитва 3-го антифону.			
12–12 зв.	ДѢАКЪ. Паа пагы мир. заступи сѣи...	Ектенія з виголосом.			
12 зв.	Антифоа гѣ. па мѣ таи. на въа. Влако гѣ бѣ нашъ поставили на нвѣсх...	Молитва малого входу.			
12 зв.–13 зв.	Поа цѣлуеа теуагае. ДѢАКЪ. Премудроа...	Діалог малого входу.			
12 зв.–13 зв.	Бѣ стѣи почиваа въ стѣх...	Молитва «трисвятого» з виголосом.			
14	И по сеа дѢАКЪ. реат. вонмѣа. поа. знаменаа люа. рѣт. миръ всѣа...	Діалог священника і диякона перед Апостолом і перед Євангелієм.			
14–14 зв.	аллауа. [sic!] теугае и по теуганѣ. дѢАКЪ. Рѣцѣмъ вси ѿ всеа дѣла...	Ектенія усильного благання після Євангелія.			
14 зв.	Поа моа прилѣжнѣю. таи. Гѣ бѣ нашъ прилѣжнѣю сию мѣтѣу...	Молитва усильного благання.			
14 зв.–15 зв.	ДѢАКЪ. И теце молимса о благовернѣмъ кнѣзи нашемъ... [...] Люа. гѣ помиа. мѣ. [sic!]	Продовження ектенії усильного благання. 40 разів «Господи помилуй».			
15 зв.	Поа. Бѣ дѣомъ... ДѢАКЪ. помолитеса оглашеа.	Інципіт молитви за померлих. Ектенія за оглашених.			
15 зв.–16	Поа. мол. таи. о оглашенихъ. Гѣ бѣ нашъ иже на высокыхъ живий...	Молитва священника за оглашених і продовження тексту ектенії.			
16 зв.	Поа простирает лиа. а дѢАКЪ елико оглашени изидѣте...	Вихід оглашених.			
16 зв.–17	Поа моа о вѣрнихъ. Благодарим та гѣ бѣ силъ...	1-ша молитва за вірних під час розстелення ілітона.			
17–17 зв.	ДѢАКЪ. заступи сѣи помил. премдрѣть... ДѢАКЪ. пагы и пагы...	Мала ектенія.			
17 зв.–18	Поа Пагы многажды ти припадаемъ...	2-га молитва за вірних.			
18	Поа. іако да подъ державою твоєю... Пѣвци. иже хѣровимъ втаин.	Приготування до великого входу. Херувимська пісня, інципіт.			
18–19 зв.	Поа моа таи. Никтоже достоинъ...				Молитва великого входу.
19 зв.–20	І по сеа оумиваааа глѣть. Оумью [sic!] в неповинныхъ рѣцѣхъ мои и обиду олтара твои гѣ. да оуслышу глаа хвалы твои...				Псалом на умивання рук (Пс. 25, 6–12).
20	По сеа преноа. глѣть пѣам ѣи...				Рубрика про великий вхід.
20–20 зв.	И по преноа. глѣть поа моа таи: Влако гѣ бѣ нашъ животвори блѣгимъ датею...				Молитва після великого входу.
20 зв.–21	Таа поклонитѣ поа старѣи гѣ. жѣ прѣа стѣю трапезою и станѣуа прости... ...И рѣт старѣи стѣль. благоутѣ свѣщнии. и они рѣсуа. многа лѣта оѣе. дѣхъ стѣи наидетѣ на таа...				Діалог священнослужителів після великого входу.
21	И ѿступатѣ попове на своа мѣа и творатѣ мѣтѣу.				
21	ДѢАКЪ. Исполнимъ мѣтѣви наа к гѣ.				Прохальна ектенія після великого входу.
21–21 зв.	Ма по пренеа. Гѣ Бѣ вседержителю единъ стѣ...				Молитва предложення.
21 зв.–22	ДѢАКЪ. заступи сѣи.				Ектенія.
22	Поа възгл. Щедротами и чѣлѣколюбиемъ...				
22 зв.	Поа. миръ всѣмъ... И цілуютса в уста глаце. хѣз посреа наа... Болши молиа ви и менши молиа в стѣи вудѣт. И дѢАКЪ. двѣри двѣри вонмѣа. Люа. вѣрюю въ един.				Діалог священнослужителів перед «Вірую». Рубрика про поцілунок миру.
22 зв.–23	И по сеа поа въздвизанѣ платк. а дѢАКЪ възглашаеа. Станѣмъ добр... Мѣтѣ миръ жертва.				«Євхаристійний діалог» після «Вірую». Початок анафори.
23–24	Поа ма. таи. Достоино и праведно та пѣти...				Євхаристійна молитва.

	Вззглаꝑ. Повѣднучю гвѣ поуще...	Виголос священника з «серафимським гимном» вірних.			
24	По ^о м ^а . таи. Съ сими и мы вжествеными силами...				
24 зв.–25	Вззгласъ. Примѣте и ѡдѣте се єсть тѣло мое доимоме за вы въ оставление грѣховъ. Таи. такоже и ѡашо по вечери глѣ. Вззглаꝑ. Пиите ѿ неѣ вси си єсть кровь моя новаго заветѣа изливанамаѣа за вы и за многы въ оставлен.	Слова встановлення Євхаристії.			
25	Таи. Поминаемъ уво нынѣ спѣсєнчю твою сию заповѣдь...	Молитва анамнези.			
25 зв.	Вззглꝑ. твоѣ ѿ твоихъ тебѣ приносѣще... Мо ^а таи. И єще приносимъ ти словєснчю сию вєскрѣзнчю службчу...	Молитва єпїклезии.			
25 зв.–26	И възклонѣ по ^о . И знаменаетъ крѣтмѣ сѣтъѣа дары. глѣ се. Створи оубо хлѣбъ съ въ чѣтноє тѣло хѣа твоего. Дьѣ ^а . амин. Та* второе ѡашо. глѣ се. А еже въ ѡаши сеи чѣтнчю кровь хѣа твоего. Дьѣ ^а . амин. А третье. Обоє се прєложи дхмъ твоимъ сѣтимъ. Дьѣ ^а . амин.	Обряд єпїклезии.			
26–26 зв.	Поп. мол. таи. Глѣко быти приємлючимъ въ бодрость дшїи... Вззглаꝑ. Изрядно прѣтѣви чѣтѣви...	Молитва заступництва з виголосом.			
26 зв.	По ^о . млѣвчꝑ. таи. Сѣхъ нбєныхъ силъ. сѣго и славнаго пррѣка и прѣтѣа...				
26 зв.–27	Зау ^о . Помяни гїи усопышаѣа вса въ блговѣрїи...	Молитовне прохання для заупокійної літургїї.			
27–27 зв.	Помяни гїи всяко єпїпство правовѣрнхъ...				Згадка про благовірного князя і «боляр».
27 зв.	По ^о . възглаꝑт. Въ первихъ помани гїи єпїпа нашего имѣк...				
27 зв.–28 зв.	По ^о млѣвчꝑ таи. Помани ги рабы своѣа имѣк. [а сѣѣ помяни живыѣа]*.				*Кіноварна глоса переписувача під основним текстом СТ.
28 зв.	Вззглаꝑт. И дажъ намъ єдинѣми оустїи...				
28 зв.–29	Да будєтѣ млѣтѣ великаго бѣ...				Єктєнїя.
29–29 зв.	Мо ^а . таи. Тебє предълагаємъ животъ нашъ...				Молитва священника.
29 зв.–30	Дьѣ ^а . заступїи єпїи и помїл...				Єктєнїя.
30	По ^о . Вззглаꝑ. Осподобы [sic] ны влѣко с держновениємъ...				Виголос перед «Отче наш».
30	Лю ^а . Очє нашъ. По ^о . миръ всмъ. Дьѣ ^а . главы ва ^ш ...				«Отче наш» з виголосом священника По ^о . миръ всмъ. Дьѣ ^а . главы ва ^ш ...
30–30 зв.	По ^о . мо ^а таи. Блгодаримъ та црїю невидимыи...				Головопрєклонна молитва.
30 зв.–31	Вззглаꝑ. Блгдѣтѣю и єдєротѣми...				Виголос.
31	Глїи таи. въздвигъ руцѣ горѣ. Гїи оустнѣ мои ѿверзєши...				Рубрика.
	По ^о . мо ^а таи. Вонми гїи ісє хє бє нашъ ѿ сѣѣво [sic] жилицѣа твоего...				Молитва священника.
31–31 зв.	Дьѣ ^а . вонмѣм. по ^о . Воздвизѣа хлѣбъ. сѣѣаѣ сѣм.				Піднесення освяченого «агнця».
31 зв.	И дьѣ ^а . приступль къ трапєз, рѣтєть. Многа лѣѣѣа очє бѣ сѣтѣю и чѣтнчю млѣвчꝑ...				Діалог обряду роздроблення «агнця».

31 зв.–32 И вземъ часть полагають въ потир. Дьяк. глѣт. исполни оубе чашю сино*. По ⁰ глѣт. смѣшание стѣо тѣла и ч ⁰ тныа крове...	*Тут глоса переписувача на нижньому полі: положивъ оурарь на потіри.	33 зв. По ⁰ . Яко ты носи стѣни [sic!] наша гѣ бѣ н. Дьяк. миромъ из ⁰ м...	Діалог перед заамвонною молитвою.
32 Та*. мо ⁰ . Дажь намъ гѣ ісе хѣ бѣ избавителю рода...	Молитва після роздроблення «агнця».	33 зв.–34 По ⁰ . мо ⁰ . заамво ⁰ . Бл ⁰ ви бл ⁰ ващяа та гѣ стѣ...	Заамвонна молитва.
32 Въврую гѣ яко ты носи іс ⁰ з хѣс сѣз ба живаго...	Рубрика з уставом причастя священнослужителів.	34 Лю ⁰ . Буди има гѣе... По ⁰ . Благ ⁰ ниіе г ⁰ не на на ⁰ [sic!] всегд.	Молитва на споживання Дарів.
32–32 зв. И по то ⁰ даиетъ тѣло менши ⁰ х ⁰ даиетса рабу вѣью. ім ⁰ к... А старѣши меншему дасть то же глѣ. и по то ⁰ цѣлуютса.		34–34 зв. Мо ⁰ . потребити да ⁰ . Исполнение закону и пр ⁰ рокомъ...	Молитва на роздягання з риз.
32 зв. Глѣт старѣши. миръ о хѣ. И менши. иерѣиству [sic!] твоіему. Клада тѣло въ уста. се прикаіетса оугль жарян въ оустнахъ моихъ...	Продовження причастя священнослужителів.	34 зв. По ⁰ . млтѣву. съвладѣаа риз. Гѣ бѣ нашъ прими оумаленюю нашу млтѣву...	Молитва на роздягання з риз.
32 зв.– [32а] И потомъ причастятса старѣи. вѣвмъ подаиетъ тѣло. а меншии вѣвмъ подаиетъ кровь. глѣ. кровь гѣ наше ⁰ іса хѣ даиетса рабу вѣию...		35	Вечірна
[32а] По причаще ⁰ глѣ се. Буди мнѣ гѣ въ вѣданые грѣв... Тѣло и кровь еже приахъ вл ⁰ ко...	Молитви після причастя священнослужителів.	35 ѿ Мл ⁰ тѣы вечернѣи: Гѣ щедротъ и мл ⁰ ти...	1-ша молитва вечерні
[32а]–32а зв. И вземъ потир. дьяк. обраць ⁰ глѣт. Съ страхомъ вѣиіемъ прістуг ⁰ .		35 зв. Мо ⁰ вѣ. Гѣ не яростью твоіею...	2-га молитва вечерні.
32а зв. По ⁰ мо ⁰ . таи. –33 Бл ⁰ годаримъ та гѣ чл ⁰ колюбче бл ⁰ г ⁰ тлю дшамъ нашимъ...	Молитва священника після причастя.	36 Гѣ Гѣ бѣ нашъ помяни ны...	3-тя молитва вечерні.
33 По сем. покадитъ окр ⁰ тѣ прѣтла глѣ. преходяще вѣ силы в силу... И покадитъ стѣна дары глѣ. Взднесе са [sic!] на нбса бѣ по всен земли слава твоіа.	Обряди після завершення причастя.	36 зв. ѿ Бл ⁰ г ⁰ даримыи немолч ⁰ ныи...	4-та молитва вечерні.
33 Вззгл ⁰ . Всегда и нына и присно. Лю ⁰ . да исполнатса оуста н ⁰ .		36 зв.–37 ѣ Бл ⁰ внз носи гѣ бѣ вседержителю...	5-та молитва вечерні.
Дьи*. прости принимихъ... похвалимъ [sic!] га.	Ектенія.	37–37 зв. ѿ Гѣ гѣ держай вса... Мл ⁰ тню и щедротами...	6-та молитва вечерні.
		37 зв. ѿ Бѣ великыи и чудныи...	7-ма молитва вечерні.
		38 По се ⁰ дьяк ⁰ октенью великою ⁰ ...	Велика ектенія, рубрики для подальшої частини вечерні.
		38–38 зв. По ⁰ млтѣву ѣ на выходѣ. Вечеръ и здоутра и полудне	8-ма молитва (входу).
		38 зв. Дьяк*. Свѣтѣ ты стѣна сл ⁰ ...	Діалог диякона і священника після входу і перед читанням паремій.
		39 Гѣ вседержите ⁰ ...	Ектенія після читання.
		39 По ⁰ мо ⁰ таи. Гѣ бѣ нашъ прилѣжнью си. Лю ⁰ сподоби гѣ сеи ве ⁰ . Дьяк*. Кончанимъ в ⁰ ерн...	Тиха молитва священника під час ектенії і виголос. Ектенія.
		39 зв. Дьяк*. главы ва ⁰ ...	

39 зв.–40 зв.	По ^а мо ^а та ^а . Бѣ вельки вышнии...	Головопреклонна молитва з виголосом укінці.
40 зв.	Дьн ^а . гла ^а в[аша].	
40 зв.–41	Мо ^а та ^а . Гї бѣ нашъ преклонивыи нбса...	Ще одна головопреклонна молитва.
41	По ^а . възг ^а . Бу ^а держ ^а .	
41 зв.		Утренняя
41 зв.	Ѧ. Молитвы заоч ^а ни. Благодаримъ та гї бѣ нашъ...	Молитви утрені, 1-ша молитва.
42–42 зв.	Ѣ Отъ ноци оутренюеть дхъ нашъ к тебе бѣ, зане свѣтъ повелѣния твоя по земли...	2-га молитва утрені.
42 зв.–43	Г Отъ ноци оутренюеть дхъ нашъ..., зане свѣтъ повелѣния твоего научи ны бѣ...	3-тя молитва утрені.
43–44	Ѧ Владко бѣ стѣи и непостижныи...	4-та молитва утрені
44–45	Ѣ Скровище блгымъ...	5-та молитва утрені
45–45 зв.	Ѣ Благодаримъ та гї бѣ спѣния нашего...	6-та молитва утрені
46–46 зв.	[Ѣ] Бѣ оче гдъ нешего...	7-ма молитва утрені
46 зв.–47 зв.	й Гї бѣ нашъ ѡринувыи ѡ насъ...	8-ма молитва утрені
	Лю ^а . помилуи ма бѣ.	
47 зв.	Мо ^а ѡ. Гї бѣ нашъ давыи ѡбкомъ...	9-та молитва утрені
	Взг ^а . Млстїю и щедрота[ми].	
48 зв.	Мо ^а ї. Егда поют. хва ^а те гдъ сїи. Бѣ бѣ нашъ съставни [sic!] смысльныа...	10-та молитва утрені.
49–49 зв.	Мо ^а ѡ. Іегда поют слава въ в. Благодаримъ понемъ блгословимъ...	11-та молитва утрені.
50	И по ами ^а тр ^а та* октению...	Єктенія.
50–50 зв.	По ^а мо ^а та ^а . Гї стѣи и живыи въ вышнихъ...	Головопреклонна молитва.
50 зв.	Мо ^а ѡпущі. Хѣ истинныи бѣ нашъ....	Відпуст.

51	Мо ^а . начати вино. Гї блгѣи ѡбкомъ бѣ призи на вино се...	Молитва, щоб почати вино
52		Літургія Василя Великого
52	Служб ^а ст ^а о васи ^а .	Заголовок служби.
52	Мо ^а . на ^а кад ^а . Гї бѣ нашъ примыи авелевы дары...	Молитва над кадилом під час проскомидії.
52–52 зв.	Мо ^а . надъ дары. не покрыв. Гї ісе хѣ хлѣбе животныи...	Молитва предложення.
52 зв.	Начатокъ литургии до вихода писано все въ иванов. служб.	Рубрика відсилає до тексту поданого у формулярі літургії ІЗ.
52 зв.–54	А си мо ^а тресвѣту таи. Стѣ стхъ бѣ нашъ...	Молитва «трисвятого».
54	Лю ^а . тресѣоіе. Та* про ^а и ап ^а з...	Рубрика про «трисвяте» та читання Апостола й Євангелія з відповідними діалогами священнослужителів.
	Дьн ^а . Рьцѣмъ вс...	Єктенія.
54	Дьн ^а к ^а . Помолитесь оглашении.	
54 зв.	По ^а . мо ^а ѡ оглашенихъ таи. Гї бѣ нашъ живыи на нбсх...	Молитва за оглашених.
55	Дьн ^а . спѣи пом ^а . оглашени гл ^а .	Діалог диякона і священника перед відісланням оглашених.
	Дьн ^а . Ієліко оглашени из ^а т...	Вихід оглашених.
55–55 зв.	По ^а . мо ^а ѡ върныхъ таи. Ти гїи сказа намъ велику сню...	1-ша молитва за вірних.
	Дьн ^а к ^а . заступи спѣи...	Єктенія.
55 зв.–56	По ^а . мо ^а ѡ върныхъ таи. Бѣ посѣтивыи мл ^а тью и щедротами...	2-га молитва за вірних.
56–56 зв.	По ^а . іако подъ державою твоею...	
56 зв.	Лю ^а . Іже хѣрѣв.	Херувимська пісня.
56 зв.	А по ^а мо ^а таи. Нистожє дост. Піна въ ивановѣ сл*.	Молитва великого входу. Відіслання до літургії ІЗ.

56 зв.	По то ^м оумъзвение. таж пренс. ако* въ ивановъ с ^л .*	Умивання священнослужителів перед великим входом. Великий вхід. Відсилання до літургії ІЗ.
56 зв.	И по прен ^с . Дьа ^к . Исполнымъ мѣтвы наш.	Прохальна ектенія.
56 зв.–58	По ^и . Мо ^а . таи. Гї бѣ нашъ создавыи ны...	Молитва приношення.
58	Дьа ^к . Заступи спси... По ^и . Щедротами и члвколюби. И по ^и ве цѣлуютъ. по обычаю. Дьа ^к . двѣри двѣри мудро ^ю в. Лю ^а . Вѣрую въ нѣд.	Ектенія. Діалог на «цілування миру». Символ віри.
58–58 зв.	Дьа ^к . Станъмъ добр. станемъ съ страх ^м .	Початок анафори з відповідним діалогом священнослужителів.
58 зв.	Бл҃҃҃дримъ гдѣ. По ^и . Мо ^а . таи.	
58 зв.–60 зв.	Стѣи вл ^а ко гї бѣ о ^у ѣ вседержителю...	Євхаристійна молитва з виголосом.
60 зв.	Вззгл ^с . Побѣднѣю гѣ ^с поюще възпиоуще възывающе и гл҃҃҃це.	
60–64	Таи. Съ сими бж҃ствными силами...	Молитва.
64	Вззгл ^с . Взддѣсть стѣмъ своимъ оученикомъ и апл ^м ъ рекъ примѣте и їадите. се нѣсть тѣло мое ломимое за вы въ оставление гр.	Виголос. Слова встановлення Євхаристії.
64	Таи. Такоже и чашю ѿ плода лознаго...	Тиха молитва.
64–64 зв.	Вззгл ^с . Пийте ѿ неѣ вси се нѣсть кровь моя изливанема за вы и за многы въ оставл.	Виголос. Слова встановлення Євхаристії.
64 зв.–65	Таи. Се творите въ мое възпоминание...	Молитва анамнези
65	Вззгл ^с . Твоя ѿ твоихъ...	
65–65 зв.	По ^и . Мо ^а . таи. Сего ради вл ^а ко пресѣи мы грѣшнии...	Молитва епиклези.

65 зв.–66	И възсклонь ^с по ^и и прекр ^с титъ блюдо гла се. Хлѣвъ оубо сии ч ^т ноѣ тѣло...	Обряд епиклези.
66–66 зв.	По ^и . Мо ^а . таи. Нинѣ же вса причащающагаса...	Молитва заступництва.
66 зв.	Вззгл ^с . Изрядно пресѣи и ч ^т тѣ...	
66 зв.–	Стѣхъ бесплотныхъ силъ...	
67	Помани гї вса оусопшага... помяни гї стѣю твою апл ^с кую цр҃квѣ...	Поминання померлих. Продовження поминань.
69 зв.	Вззгл ^с . Въ первыхъ помани гї негпа нашего ... По ^и . Мо ^а . таи. А седе помани живы ^х кого хо ^у .	
69 зв.–70 зв.	Помани гї всако негпѣство правовѣрныхъ...	Поминання живих.
70 зв.–71	Вззгл ^с . По ^и . И дажъ намъ єдинѣми оусты...	
71	Дьа ^к . Вса стѣна помѣнше...	Ектенія.
71– [71a]	По ^и . Мо ^а . таи. зв. Бѣ нашъ бѣ спасти ты ны наоучи...	Молитва.
[71a] зв.	Дьа ^к . заступи спси...	Ектенія.
[71a] зв.	По ^и . Осподови [sic!] ны вл ^а ко с держновениемъ...	Діалог перед «Отче наш» і перед головопреклонною молитвою.
[71a] зв.–72	Дьа ^к . главы вл ^а ... По ^и . Мо ^а . Вл ^а ко гї о ^у ѣ щедротъ...	Головопреклонна молитва.
72	Вззгл ^с . Бл ^а тѣю и щедротами...	
72	По ^и . таи. въздвижъ рцѣ горт. Гї оустнѣ мои ѿверзеши...	
72–72 зв.	По ^и . Мо ^а . таи. Вонми гї ісѣ хѣ бѣ нашъ ѿ стѣо жилища...	
72 зв.	По ^и въздвижма хлѣвъ. Стма стѣмъ. лю ^а . єдинъ стѣ.	Піднесення освяченого «агнця».

	А по ^и . преломи ^т т ^в ѣло по обы ^и . И по томь причастаета іакоже писано въ ивановѣ сл ^у к ^ѣ .	Роздроблення «агнца» і причастя з відсиланням до літургії ІЗ.
72 зв.— 73 зв.	По се ^и мо ^а по причащен. таи. Бл ^г о ^д арим т ^а г ^и б ^ѣ наш ^ѣ о при ^н ати... 73 зв. По се ^и преносъ. и по прено ^ѣ д ^ы а ^к . Прости при ^и ... 73 зв.— 74 зв. По ^и . Мо ^а . заамб ^и . Вл ^а ко г ^и іс ^ѣ х ^ѣ сп ^ѣ с ^ѣ наш ^ѣ ...	Молитва після причастя. Перенесення Дарів на проскомидійник і діалог після перенесення, перед заамвонною молитвою. Заамвонна молитва.
74 зв.	Мл ^т ѣа потрѣбити хо ^ѣ ще. Свершишася вса и скончашася...	Молитва на споживання Дарів після літургії.
75		Літургія передосвячених Дарів
75	Сл ^у к ^ѣ ст ^ѣ го поста въ сре ^а сыропу ^н ыа ве ^ѣ р.	Заголовок літургії
75	На литургии по ст ^р ахъ вынидетъ по ^и ...	Схема уставу вечірні з літургією передосвячених Дарів.
75–75 зв.	В поне ^д . д ^н . не ^а по ^ѣ ве ^ѣ . по сти ^ч ира ^х выниде ^т по ^и и д ^ы а ^к с ^ѣ ка ^л аниц...	Устав вечірні з літургією передосвячених Дарів для понеділка 1-го тижня посту.
75 зв.	По то ^и чтеніе Т бы ^т а... Та ^к чтеніе ѿ при ^т о ^ѣ . и потом п ^ѣ в ^н ые. да са исправи ^т мл ^т . По то ^и д ^ы а ^к . рц ^ѣ в ^ѣ мъ вси...	Читання паремій. Ектенія.
75 зв.—76	По ^и мо ^а таи. Г ^и б ^ѣ наш ^ѣ при ^л ѣж ^н ую си.	Молитва священника (інципіт) під час дияконської ектенії.
76–76 зв.	По ^и мо ^а о оглаш ^н таи. Г ^и б ^ѣ наш ^ѣ з ^и жителю и з ^д ѣтелю...	Молитва священника за оглашених.
76 зв.	Д ^ы а ^к . С ^ѣ си пом ^ѣ . Оглашени главы ваша...	Діалог на відпущення оглашених.
76 зв.— 77 зв.	Мо ^а о в ^ѣ р ^н ыхъ. По ^и г ^л еть таи. Б ^ѣ великы и хвалныи...	Молитва за вірних тиха.

77 зв.	Д ^ы а ^к . пакы пак. о свишнем...	Ектенія.
77 зв.—78	По ^и мо ^а таи. Вл ^д ико с ^ѣ тъи и превл ^б тъи...	Молитва за вірних друга.
78	Д ^ы а ^к . з ^д ст ^у пи с ^ѣ с. премудр ^ѣ .	Ектенія.
78	По ^и . по дару х ^ѣ а твоего...	
78–78 зв.	П ^ѣ в ^ц и поют. нина силы.	Вхід із Дарами та ектенія.
78 зв.—80	По ^и мо ^а таи. Иже неизреченьныхъ и невидимыхъ таинъ...	Молитва після перенесення Дарів.
80	И възскр ^ѣ нетъ по ^и с ^ѣ тъа дары	
80	Д ^ы а ^к . з ^д ст ^у пи с ^ѣ с.	Ектенія.
80	Поп. осподоби нылю ^а о ^ѣ нш.	Молитва «Отче наш».
80 зв.	Д ^ы а ^к . главы ва ^ш г ^ѣ ви.	
80 зв.	По ^и мо ^а таи. Б ^ѣ єдинъ бл ^г ъ и мл ^р дъ живыи въ вышнихъ... По ^и възгл ^ѣ . бл ^г тъю и щедротам.	Головопреклонна молитва.
80 зв.—81	По ^и мо ^а таи. Вонми г ^и іс ^ѣ х ^ѣ б ^ѣ наш ^ѣ ѿ ст ^ѣ го жилиця твоего...	Молитва.
81	Д ^ы а ^к . вонм ^ѣ . по ^и възд ^в ы ^з а ^н а хл ^ѣ б ^ѣ рече ^т . прежесціама ст ^ѣ ла ст ^ѣ м...	
81–81 зв.	По ^и Преломи ^т по обычаю и вземъ часть ѿ ст ^ѣ го т ^в ѣла пре ^к р ^ѣ ціа ^н а ч ^л а ^ш . гл ^ѣ тъ. см ^ѣ ш ^ѣ нн ^ѣ е ч ^ѣ тнаго т ^в ѣла и крове г ^л а нашего іс ^х ...	Роздроблення і приготування Дарів.
81 зв.	П ^ѣ в ^ц и кенан ^ѣ . [sic!] вкусите и в ^л . Поп и д ^ы а ^к причаститася по обычаю.	Причастен. Причастя священнослужителів.
81 зв.—82	По се ^и по ^и мо ^а таи. Бл ^г о ^д арим т ^а с ^ѣ питела вс ^ѣ мъ б ^ѣ .	Молитва на перенесення Дарів після причастя.
82	По се ^и покадить окр ^ѣ т ^ѣ пр ^ѣ стола с ^ѣ тъа дары гла. възнесеса на нб ^с а б ^ѣ ...	Діалог під час перенесення чаші на проскомидійник.
82	А по прено ^ѣ та ^к д ^ы а ^к . Прости при ^и мш. з ^д ст ^у пи с ^ѣ с и по ^и .	Ектенія після причастя.

- 82 зв.—83 Мо^а заамбон. Заамвонна молитва.
Владко гї бє вседержителю иже всю
тварь...
- 83—83 зв. Мол. погребити хотаще дар. Молитва на споживання Дарів.
Кончавше вжѣтвнѹю твнѹю Закінчення літургії
службѹ... передосвячених Дарів.

Заупокійна панахида

- 83 зв. Мо^атвы на по^аох^а за п^а. Заголовок служби.
- 83 зв.—84 Ти гї оутѣшителю скорбацимъ... 1-ша молитва.
- 84—84 зв. Бл҃гдарим та хє бє наш члвклювче... 2-га молитва.
- 84 зв.—85 Вл҃ко гї бє наш имѣни єдинъ 3-тя молитва.
всмертѣтво...
- 85—86 Дьа^а. миромь гї. О свышнем... Заупокійна сктенія.
- 86 По^а. Іако ты еси вскрѣшникє и жи. Кінцевий відпуст.

Молитви на панахиді, під час канону

- 86 Мо^а на панахи^а.Єгда поють кано^а. Заголовок служби.
- 86—87 По^а мо^а таи. 1-ша молитва.
Наслажышеса гї видѣнїа вса
тварь...
- 87 Ге бє присносуцаго свѣта 2-га молитва.
невечернаго...
- 87 зв.— Бє приемла неусыпающе и 3-тя молитва.
88 зв. непрестающе...

Заамвонні молитви для празників церковного року

- 88 зв. Мл҃тѣы заамво^ата Заголовок молитов.
- 88 зв.— Мо^а. д. заамво^ата. на ржѣ х^аво. Заамвонна молитва на Різдво
89 зв. Вл҃ко гї бє наш воснави вестра^ати... Христове.
- 89 зв.— Мо^а. заамво^ата. на крѣн^ае г^ане. Заамвонна молитва на
90 зв. Вл҃ко гї вседержителю бє наш иже Богоявлення.
неизреченныа...

- 90 зв.— Мо^а на внесенїе въ цр҃квѣ гл҃ наш^а іса х^а. Заамвонна молитва на
91 зв. Вл҃ко гї бє наш послави Стрітення Господне.
єдиночаддаго сн҃а...
- 92—93 Мо^а. заамвон^ата. На бл҃гвѣще^а. Заамвонна молитва на
Гї вседержителю бє оцѣ наших... Благовіщення.
- 93— [93а] Мо^а. заамбон. На вербницю (sic!) Заамвонна молитва на Вербну
Вл҃ко гї вседержителю бє... неділю.
- [93а]— Мо^а. заамбон. на възкрєсїе г^ан. Заамвонна молитва на
94 зв. свѣтлыи намъ и спєнїи днѣ... Воскресення Господне.
- 94 зв.— Мо^а. заамбон. на антипасху. [sic!] Заамвонна молитва в Томину
95 зв. Гї ісе хє бє наш створивыи члвк҃а... неділю (Антипасха).
- 95 зв.— Мо^а. заамво^анага. на преполов^а. Заамвонна молитва на
96 зв. Вл҃ко гї ісе хє бє наш не ѿлу^ачдаса... Переполовения Пасхи.
- 96 зв.—98 Мо^а. заамвоннага. на възрїн. Заамвонна молитва на
Вл҃ко гї вседержителю въздвигни Вознесення.
мысли...
- 98 зв. Мо^а. заамвоннага. в не^а пантисо^а. [sic!] Заамвонна молитва в неділю
Гї бє наш вседержителю слово о^аче... П'ятдесятниці.
- 98 зв.—100 Мо^а. заамбон. на преображен. Заамвонна молитва на
Вл҃ко гї бє наш възведеыи и ны... Преображення.
- 100—101 Мо^а. заамвоннага. на оуспе^ате вцї. Заамвонна молитва на Успення
Вл҃ко гї бє наш єдиночадди... Богородиці.
- 101 зв. Мо^а. заамво^а. на ржѣтво вцї. Заамвонна молитва на Різдво
—102 зв. Многопремил^атвага вл҃^аце вцѣ... Богородиці.
- 103—104 Мо^а. заамбон. на възвиже^а. Заамвонна молитва на
Вл҃ко гї вседержителю превышыши Воздвиження чесного хреста.
вса власти...

Змінні частини богослужень для днів церковного року

- 104 Аллу^агарь про^а воскресн. Заголовок.
Гл҃. д. Буди гї м^ать твоѣа...
- 104 Гл҃. д. Буди гї м^ать твоѣа... Змінні частини недільного
богослуження відповідно
до 8 гласів.
- 104 зв. В пон^а. англ҃м. "р^а. Твори англы своа... Змінні частини богослуження
—105 на кожен день тижня —
з понеділка по суботу.

105 зв. Не^а о мытари и о фариси...
–106 зв.

Прокімени та алилуя від
Неділі митаря і фарисея до
Великодня.

107–
107 зв. На ве^с. Ржъ хѣв. Пр^с. гбъ ре^с ко мнѣ...

Прокімени та алилуя від
вечірні Різдва Христового до
Успення Богородиці.

107 зв. И на сии праздники пои. Стъ гъ бъ
наш.

Особливості уставу для
кількох празників щодо співу
Стъ гъ бъ наш.

108–
108 зв. В пон^а. праз^н. не^а. пр^с. во всю з[емлю].

Змінні частини для днів тижня
від понеділка до неділі та в
інші дні від Неділі Антипасхи
до понеділка Святого Духа.

Кінець тексту рукопису.

Поліна Яницька

Художнє оформлення Службника Теодоровича XIV ст.

Службник другої половини XIV ст., що належав архієпископу Української Автокефальної Православної Церкви у США та Канаді Івану Теодоровичу, від імені якого він отримав свою назву, є однією з найцікавіших пам'яток рукописної книжності Русі. Через те, що манускрипт перебував у приватній колекції, доступ до його вивчення був обмежений для більшості фахівців. Проте протягом XX ст. було опубліковано декілька наукових робіт, які дали певний поштовх до наукових студій над рукописом; серед таких праць варто виділити статті І. Огієнка¹ та М. Макаренка², а також фотостатне видання книги та її дослідження, здійснені П. Ковалівим³. Після того як 1994 р. пам'ятку було передано до Нью-Йоркської публічної бібліотеки, вона стала доступнішою для сучасних досліджень, ставши предметом наукових студій І. Поздєєвої та О. Лифшиця⁴,

¹ Огієнко І. Молитовник кн. Володимира Великого з 999 р. (новознайдена пам'ятка). *Стара Україна: часопис історії і культури*. 1925. Ч. V. С. 81–87.

² Макаренко М. Молитовник князя Володимира й Сулакадзев. *Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского, изданный ко дню 70-летия со дня его рождения Академией наук по почину его учеников под редакцией академика В. Н. Перетца*. Ленинград, 1928. С. 484–491. (Сборник Отделения русского языка и словесности. Т. 101. № 3).

³ Ковалів П. *Молитовник-службник: пам'ятка XIV ст.* Нью-Йорк: Науково-Богословський Інститут Української Православної Церкви в США, 1960. 436 с.

⁴ Поздєєва І. В., Лифшиц А. Л. Лицевой службник XIV века – важный памятник книжной культуры древней Руси. *Acta Baltico-slavica*. 1999. Вып. 24. С. 47–64; Поздєєва І. В., Лифшиц А. Л. Лицевой Службник XIV в. из коллекции А. И. Сулакадзева. *Источниковедение и краеведение в России. Сборник к*

а також Е. Смірної⁵, яка детальніше спинилась саме на художніх особливостях оформлення книги.

Згадуючи мистецьке оформлення Службника Теодоровича, варто підкреслити, що пам'ятка містить дві вставні мініатюри із зображенням св. Іоанна Златоуста та св. Василя Великого, три заставки, чотири ініціальні літери, виконані безпосередньо переписувачем, а також сто один ініціал, що виконані професіональними ізографами.

Мініатюри. На сторінках Службника Теодоровича наявні дві мініатюри: із зображенням святого Іоанна Златоуста на аркуші 1зв та святого Василя Великого на аркуші 51зв. Обидві мініатюри передують початку служб, відповідно Іоанна Златоуста та Василя Великого. У своїй статті Е. Смирнова⁶ дала всебічний та вичерпний мистецтвознавчий аналіз зображень, що дозволяє нам не подавати тут їх детальний опис, який мало чим відрізнятиметься від вже опублікованого, а зосередити увагу на детальнішому описі заставок та ініціалів, чому в наявних дослідженнях присвячено порівняно менше уваги⁷, аніж мініатюрам, у той час як саме вони можуть набагато більше «розказати» нам про історичну долю манускрипту.

Заставки. Декоративних заставок на сторінках Молитовника виконано три, вони знаходяться у верхніх частинах аркушів 2, 35 та 52.

50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта историко-архивному институту. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. С. 68–71.

⁵ Смирнова Э. С. Русский лицевой служебник XIV в. Нью-Йорке. *Хризограф*. Вып. 2. Москва: Сканрус, 2005. С. 54–73.

⁶ Там само.

⁷ Опис їх можемо бачити, наприклад, у праці П. Коваліва, але його не деталізовано. Див.: Ковалів П. Вказ. праця. С. 73–89.

Арк. 2. Заставка займає фактично половину сторінки, її форма нагадує арку, крізь яку проступають перші літери слова **МОТВЬНИКЪ** – **МОТВЬ**, наче сам служебник є уособленням Храму Божого⁸. Складний рух орнаменту переплітає в єдине ціле свої зовнішні та внутрішні елементи, прагнучи повторити їх в дзеркальному відображенні, у той же час невловимим плином унікаючи однаковості. Там, де з лівого боку плетіння ремня йде вниз, з правого боку заставки воно буде підніматися вгору, і навпаки. Саме так відрізняється трактування ший двох птахів, що витягнуті вгору. Цей рух передано піднятим головами та поглядом краплеподібних очей. Масивні крила перетікають в ремні, обплітаючи основну прямокутну форму заставки, розширюють її межі, композиційно підтримують своїми обхватами масивні навершя верхніх кутів, повторюють гостру ритміку нижніх. Фігури птахів

⁸ Смирнова Э. С. *Искусство книги в средневековой Руси. Лицевые рукописи Великого Новгорода. XV век.* Москва: Северный паломник, 2011. С. 15.

фланкують центральну частину композиції, яка виконана у складному вертикальному переплетенні ременів, що нагадує знак нескінченності, який багаторазово повторюється. Він виходить високо вгору за рамки заставки та розгалужується на потрібне гостроконечне наверх. Контурна лінія малюнка виконана кіновар'ю виключно тонким інструментом. Власне, ця тонкість та вишуканість лінії, її чіткість, відсутність правок і потовщень свідчать про віртуозну каліграфічну майстерність оформлювача книги. Він зберігає товщини палітурних ременів і розмірів порожнин, що становлять блакитний фон. Разом вони складають точно відрегульований ритм композиції заставки. М'які напівпрозорі вохристі мазки майстер кладе із внутрішньої сторони контурів ременя, що дозволяє йому надати малюнку необхідного об'єму та пом'якшити гостроту контурної лінії. У центрі ж самого ременя, крил і тулубів птахів, ледь помітні стерті часом ще більш прозорі штрихи, невеликі кружечки, півкола, що нагадують обриси пір'я на крилах птахів. Ці, тепер ледь помітні, елементи додавали динаміки зображенню, робили його виразнішим та ошатним. Власне, весь текст сторінки виконаний кіновар'ю, а слова **СЛУЖБА СТГО ІОАННА** виділені не тільки розміром, але і особливим шрифтом з геометричними елементами та розфарбуванням ультрамарином із вкрапленнями золота.

Арк. 35. Заставка виконана у вигляді діагонального переплетення ременів із чотирма загостреними завершеннями. Розташовуючись у верхній частині сторінки, вона займає повну ширину поля тексту, висотою на два з половиною рядки. Безпосередньо під заставкою розміщено текст, виконаний більшими літерами з геометричним орнаментальним мотивом і використанням ультрамаринового, вохристого та кіноварного пігментів. У цьому зображенні майстер використовує мотиви раннього балканського стилю, який

отримав максимальний розвиток лише протягом наступного століття. Досить близьким прикладом схожого плетіння може служити заставка на аркуші 141зв у Євангелії другої половини XIV століття (ГИМ, Муз., № 3651, 1*): «стрічкоподібна плетена косичка. Фон <...>, як в тератології, яскраво-синій, нарис кіноварний. Легкі чорнильні вії надають обсягу малюнку»⁹. Кіноварний контурний малюнок виглядає щільнішим та відчутним у порівнянні з багатьма ініціалами рукопису, проте водночас він близький за манерою виконання з такими прикладами, як ініціал **В** на аркушах 88зв, 89зв і 91, **М** на аркуші 101зв тощо.

Арк. 52. Заставка виконана в тій же манері, що й попередня (на аркуші 35), вона має вигляд переплетення ременів із чотирма загостреними завершеннями. Відмінністю є сама манера плетіння. Майстер виконує багато разів повторюваний знак нескінченності з чотирьох ременів, що ритмічно змінюють один одного по внутрішньому та зовнішньому контурах. Розташовуючись у верхній частині сторінки, вона так само займає ширину поля тексту, а висоту – у два рядки. Безпосередньо під заставкою був розміщений текст, виконаний більшим шрифтом з геометричним орнаментальним мотивом і вико-

⁹ Шульгина Э. В. Балканский орнамент. *Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сборник 2* / под ред. Подобедовой О. И. Москва: Наука, 1974. С. 242.

ристанням ультрамаринового, вохристого та кіноварного пігментів. Кіноварний контурний малюнок виглядає щільнішим і відчутнішим у порівнянні з багатьма ініціалами, водночас він близький за манерою виконання до, наприклад, ініціала **В** на аркушах 88зв, 89зв та 91, **М** на аркуші 101зв тощо.

Ініціали. На сторінках Службника Теодоровича нами нараховано 101 ініціал, що виконані професіональними ізографами, а також 4 ініціали, виконання яких належить перу переписувача.

Ці чотири згадані останніми – ініціали **Б** і **Т** на аркуші 32, **В** і **П** на аркуші 27зв; вони суттєво відрізняються за манерою виконання від загальної спрямованості оформлення рукопису. Виконані кіновар'ю та зафарбовані ультрамарином, вони виглядають трохи більшими за розміром, аніж літери тексту. Якщо **Б**, **Т** і **В** вирізняє розмір та забарвлення, то **П**, крім іншого, виділяється ще й декоративними деталями, в яких переписувач прагне повторити форми ініціалів, виконаних професіональними ізографами.

З-поміж виконаних цими майстрами 101 ініціала найчастіше зустрічаємо літери **Б**, **В**, **Г** та **С**, рідше **И**, **К**, **М**, **Н**, **О**, **П** та **Ю**; з метою кращого сприйняття детального опису цих літер, розглянемо їх в алфавітному порядку.

Ініціал Б

На сторінках манускрипту цю літеру було виконано 25 разів.

Арк. 5. Ініціал виконано у тератологічному стилі, він має вигляд птаха, частини тіла якого переплітаються в орнамент. Основну, масивнішу частину літери становить тулуб птаха. Її крило та хвіст, перетікаючи формою в реміні, переплітаються один з одним і завершують нижній елемент декору загостреним хвостом. У переплетенні орнаменту беруть участь і перетинчасті лапи птаха, які спрямовані ліворуч і частково приховані палітуркою. Один з ременів плетіння, огинаючи праву частину орнаменту, виривається вгору, до голови птаха. Він обплітає вузлом шию та, розділившись на два сегменти, формує верхню, злегка загнуту донизу поперечину **Б**. Колористичне рішення ініціала витримано в кольорах кіноварі, вохри і ультрамарину, яким заповнюються досить великі проміжки між ременями і виконані точкові торкання по зовнішньому периметру літери. Яскраві охристі мазки за насиченістю змагаються з кіноварним контурним малюнком і трохи губляться у ледь помітній штриховці всередині ремня.

Арк. 8зв. Ініціал виконано у тератологічному стилі, він містить зображення вогнедишного дракона із тубом птаха та перетинчастими лапами. Праве крило та хвіст, потоншуючись у смужки ремня, переплітаються у складний орнаментальний мотив із безліччю гострих відгалужень, формують нижню частину ініціала. Верхня, злегка загнута вниз перекладаина **Б**

промальована у вигляді голови дракона з гостроверхим гребенем. Язики полум'я з його пащі надають написанню літери повної завершеності. Колористичне рішення ініціала витримано в кольорах кіноварі, вохри і ультрамарину, яким заповнюються досить великі просвіти між ременями та лапами, виконані точкові торкання по зовнішньому периметру літери. Вохристі мазки пом'якшують гостроту кіноварного контурного малюнка та продовжені в більш холодній тональності у ледь помітній штриховці та півколах на внутрішній площині малюнка.

Аркуш 12зв. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, включає зображення істоти з пташиним тулубом. Праве крило та хвіст, стоншуючись у смужки ременя, переплітаються у складний орнаментальний мотив із безліччю гострих відгалужень, формують нижню частину літери. Цей мотив плетіння близький до ініціала на аркуші 8зв. У плетіння так само включені й ноги. Взуті в капці, вони створюють враження повислих, позбавлених точки опори. Верхня частина

Б промальована у вигляді голови, що нагадує сумного літнього чоловіка в гіпертрофованому блазнівському ковпаку. Його очі дивляться вниз, а рот виглядає запалим через висунуте вперед підборіддя. Найтонша лінія злегка окреслює його внутрішній контур і створює враження опущеного куточка губ. Колористичне рішення ініціала витримано в кольорах кіноварі, вохри й ультрамарину. Насиченість пігментів не яскрава, делікатна в вохристих мазках і особливо в ультрамаринових торканнях по зовнішньому периметру літери й заповненнях прорізів плетіння внизу композиції.

Арк. 16зв. Ініціал фактично повторює композицію на арк. 8зв. Відмінними є деякі особливості в оформленні форми крила та гостроконечних відгалужень у нижній частині композиції.

Арк. 30. Ініціал повторює композицію оформлення **Б** на аркушах 8зв та 16зв. Відмінності полягають у дещо витягнутій формі тулуба дракона та більш громіздкому й складному плетінні крила та хвоста в основі літери. Ліва частина зображення дещо прихована палітуркою.

Аркуш 32^[a]зв. Ініціал відноситься до тієї ж моделі оформлення, що й у композиції на аркушах 8зв, 16зв та 30. Так, зокрема, вигин тулуба та форма крил повторюють ініціал на аркуші 8зв. Оформлення нижньої частини літери вносить розмаїття та вирізняється місцезостакуванням округлих вузлів плетіння та формою загострених кінців ременів.

Арк. 33зв. Ініціал подібний до композиції на арк. 12зв, він так само включає зображення істоти з пташиним тулубом. Натомість громіздка форма плетіння базується з лівого боку літери. Вона виплітається з

лівого крила та хвоста істоти, справляючи враження опори. Його підсилює сплющений хвіст ременя, який, роздвоюючись на ліву та праву деталі, збільшує площу літери по горизонталі. Так само її продовжує праворуч складна перев'язь ременів і однієї з ніг істоти та правого крила, яке з'єднує нижню та середню частини літери. Вгору направлене одне з гострих завершень ременя з лівого боку, його руху вторить скуйовдане п'яр'ям ліве крило. Вони вказують на деталь композиції, яка виконує функцію верхньої, злегка загнутої планки літери. Це досить вузьке, витягнуте в горизонталі зображення, зав'язане на вузол на голові істоти. Його профіль, так само як і в ініціалі на аркуші 123в, нагадує людський. Око позбавлене зображення зіниці. Виступаюча вперед нижня щелепа злегка окреслена опущеним куточком губ. У плані колористичного рішення ініціал витриманий в кольорах кіноварі, вохри і ультрамарину. Насиченість пігментів не яскрава, дуже делікатна у вохристих мазках і особливо в ультрамаринових торканнях по зовнішньому периметру літери та заповненні прорізів плетіння внизу композиції, а також фону вздовж спини істоти.

Арк. 36зв. Ініціал близький за рішенням композиції до літери **Б** на аркуші 5. Зображення майже ідентичні, відрізняючись лише невеликими розходженнями у формі та розмірах гостроконечних відгалужень по периметру малюнка, а також діаметром та довгою верхньою горизонтальною загнутою планкою літери. Схожість спостерігається і в колористичному вирішенні.

Арк. 36зв. Ініціал близький за рішенням композиції до ініціала на аркуші 5, а також до описаного вище на тому ж аркуші. Однією з головних відмінностей цієї композиції слід назвати чітко простежену пірамідальну конфігурацію літери. Починаючись від середини верхньої планки, через голову птаха, діагональ спускається по зовнішньому контуру плетіння малюнка та завершується гострою деталлю. Ультрамаринова заливка фону з'єднує елементи декору основи літери від правого нижнього до лівого, доходячи до перетинчастих лап птаха. Лінія діагоналі продовжується від лівого нижнього загостреного куточка, через вишуканий витіюватий декор і гладкий округлий тулуб птаха, розгорнутий ліворуч, вгору до його дзьоба, який підпирає верхню планку літери. Вона, немов шальки терезів, спрямована врівноважити основу літери, яка за рахунок різної довжини гострих куточків надає композиції падаючого нестійкого положення. Колористичне рішення зображення витримано в тих же колірних присмаках, що й згадувані вище інші ініціали, але відрізняється більшою приглушеністю тонів.

Арк. 37зв. Ініціал близький за своїм рішенням до ініціалів на аркушах 5 та 36зв. Композиція включає зображення птаха із переплетеними правим крилом, хвостом та лапою у складний декор основи літери. Головна вага декоративного рішення базується з правого боку. Це й затиснута у дзьобі декоративна верхня перекладаина з вигнутим донизу гостроконечним наверхшям, і кутик ременя, що виплітається з основи над крилом, і широкий зріз

ременя, що виплітається з хвоста птаха. З лівого боку композицію врівноважує довга тонка лапа із перетинчастою стопою, відставлене вбік крило з ретельно промальованим пір'ям та вісім видовжених ліній, розташованих від основи голови до верхівки, виключно схожих на зображення піднятого вітром волосся, що майорить. У подальшому ізограф звернеться ще раз до цього рішення в ініціалі **Н** на аркуші 66. Колористичне рішення зображення витримане у тих же кольорових перевагах, що й згадані тут інші ініціали, проте його вирізняє деяка приглушеність тонів. Це виконана кіновар'ю тонка контурна лінія, пом'якшена по внутрішньому радіусу рідкими вохристими мазками, а ультрамарином заповнюється простір фону між плетіннями та виконуються точкові торкання по зовнішньому контуру літери.

Арк. 39зв. Ініціал виконано у тератологічному стилі, він має вигляд змії, яка сама себе обплітає та кусає. Масивною пірамідальною основою літери є зміїне тіло із нерівномірною щільністю переплетення та нечисленними загостреними виступами по контуру. Голова змії, обвита біля основи петлею, кусає верхній сегмент орнаменту. Це продовження зміїного тіла, зав'язаного на вузол у центрі верхньої горизонтальної деталі літери. Її права та ліва частини оформлені по різному, мають не однакову довжину. Колористичне рішення ініціала зберігається в обраних кольорах кіноварі, вохри і ультрамарину. Так само майстер прикрашає внутрішню частину візерунка переплетень ледь помітними штрихами, що впритул прилягають до вохристого мазка. При збереженні кольорової гами відтінки кольору виглядають більш насиченими, ніж ті ж кольори в іні-

ціалах на аркушах 5, 36, 37зв. Схоже композиційне і колірне рішення майстер буде використовувати в ініціалі **Т** на аркуші 55.

Арк. 41зв. Ініціал близький за образним рішенням до ініціалів на аркушах 12зв і 33зв – істота з пташиним тулубом у стилізованому гострому ковпаку. Композиція майже повністю повторює рішення з ініціала на аркуші 12зв, за тим винятком, що змінює свою форму головний убір, голова істоти повернута ліворуч, ступні ніг не взуті, а складний візерунок плетіння має не лише гострі виступаючі деталі, але й кулясті. Якщо в ініціалі на аркуші 12зв образ істоти нагадував літню, з опущеними плечима людину, то в цьому випадку профіль нагадує людину молоду, з опуклим чолом, великим гачкуватим носом і широкою ніздрею. Рот його здається відкритим, і це відчуття підкреслює опущена донизу коротка лінія губи та висунуте вперед підборіддя. Так само збережено колористичне рішення ініціала, а насиченість пігментів не яскрава.

Арк. 45. Ініціал відносимо до тієї ж моделі оформлення, що і композиції на аркушах 8зв, 16зв, 30 і 32зв. Відмінними рисами є ширша, аніж у згаданих зображеннях, морда тварини. Язики полум'я більше схожі на звисаючий кінець ковпака в ініціалі на аркуші 41зв. Лінія спини трактована в ритмічному повторенні округлих елементів. Ступні пташиних ніг зображені так само, як і в ініціалі на аркуші 41зв. Оформлення

нижньої частини літери виконано в традиційному для рукопису ключі, з невеликими змінами в плані розташування вузлів і гострих завершень основи.

Арк. 46. Ініціал оформлений в орнаментальному ключі без зображення тварин. Частина літери прихована палітуркою, тож і визначити нюанси оформлення деталей з лівого боку зображення не є можливим. Видима частина ініціала має вигляд діагональної побудови композиції. Орнамент розвивається від верхньої вузької деталі сегмента до широкої нижньої під діагональним ухилом. При цьому плетіння зберігає свою прямокутну спрямованість. Схоже рішення основи літери зустрічається, наприклад, в ініціалі **Б** на аркуші 36зв. Кольорове рішення ініціала зберігається незмінним.

Арк. 48зв. Ініціал поєднує тератологічний та плетений мотиви, він включає зображення птаха та безліч переплєтених деталей. Композиція справляє враження піраміди, на вершині якої кріпиться складна конструкція з перевитих у косу ременів із роздвоєними та загостреними завершеннями. Відтягуючи дзьобом один із ременів, голова птаха пов'язує дві деталі літери, горизонтальну трохи загнуту планку та вертикальну, яка в цьому випадку розширюється до низу переплетенням крила, хвоста та ніг птаха, – тож стає схожою на конус. Голова птаха, форма його крила із невеликими закругленнями, форма ступень неодноразово варіюється майстром у багатьох ініціалах рукопису. Цікавою деталлю,

яка не зустрічається в інших зображеннях з тулубами птахів, є точковий вертикальний ряд, що починається від основи шиї і закінчується в самому низу його опуклого живота. Точки виконані кіновар'ю, точно розмішені одна над одною і справляють враження гудзиків. Вся композиція ініціала витримана в колористичній гамі в кіноварі, вохрі та ультрамарині, що характерні для цього манускрипту.

Арк. 49. Ініціал виконаний в тератологічному стилі, його можна віднести до тієї ж моделі оформлення, що і композиції на аркушах 8зв, 16зв, 30, 32^[a]зв та 45. Відмінністю є деякі зміни у формі крила, лінії спини, ритмі та щільності плетіння, формі гостроконечних деталей в нижній частині композиції. Кольорове рішення зберігається незмінним.

Арк. 56. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, подібний моделі оформлення, що й композиції на аркушах 12зв, 33зв, 41зв; він є зображенням істоти з пташиним тулубом. Ліва частина зображення трохи прихована палітуркою. Праве крило, стегно та хвіст переплітаються у рівномірне діагональне чергування смужок ременя із загостреними деталями, що надають літері дещо колючих обрисів. Відмінністю даної композиції є відсутність гомілок зі ступнями. Голова істоти та її головний убір повторюють рішення ініціала на аркуші 12зв. Колористичне рішення ініціала витримане в кольорах кіноварі, вохри і ультрамарину. Насиченість пігментів яскрава у вохристих мазках і особливо

в ультрамаринових торканнях по зовнішньому периметру літери та заповненні прорізів плетіння внизу композиції.

Арк. 71. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, він містить зображення змії, яка кусає власне тіло. Обриси літери формуються за рахунок багаторазових переплетень, вузлів та гострих і кулястих виступів. Ліва частина зображення трохи прихована палітуркою, що не дає побачити повноту ініціала. Форма літери нагадує плід груші, трохи похилений праворуч.

Цей рух підсилює загнуте закінчення верхньої планки, випсане загостреним кутом, а знизу його підтримують підняті до верху кутики і кулясті елементи декору. Голова змії, що кусає своє тіло, знаходиться в лівій частині зображення, вона майже повністю прихована. Ініціал витриманий у традиційних для рукопису кольорах кіноварі, вохри та ультрамарину і досить яскравий за насиченістю та щільністю тону.

Арк. 72зв. Ініціал відноситься до тієї ж стилістичної форми, що й ініціали на аркушах 8зв, 16зв, 30, 32^[a]зв, 45. Це тератологічне зображення дракона з переплетеними частинами тіла, які формують широку основу літери. Найбільше цей ініціал схожий за більшістю своїх рішень на зображення з аркуша 32^[a]зв. Як незначні відмінності, варто відзначити довший та

витонченіший гребінь на голові тварини, форму гострих пір'їв на правому крилі та відсутність загостреного куточка у виступаючому елементі в середній частині літери ліворуч.

Арк. 76. Ініціал відноситься до тієї ж стилістичної форми, що й на аркушах 8зв, 16зв, 30, 32^[a]зв, 45, 72зв. Це тератологічне зображення дракона із переплетеними частинами тіла, що формують широку основу літери. Як незначні відмінності можна назвати скромніший декор вигнутого навершя з правого боку літери. Він меншою мірою схожий і декорований під язички полум'я. Гребінь на голові тварини невеликого розміру. Форма пір'я на правому крилі, ноги з перетинчастими ступнями та хвіст, а також мотив їх переплетення, апелюють до вже створених раніше прикладів на згаданих аркушах.

Арк. 76зв. Ініціал відноситься до тої ж стилістичної форми, що й на аркушах 8зв, 16зв, 30, 32^[a]зв, 45, 72зв, 76. Це тератологічне зображення істоти з головою собаки із пташиним тулубом і переплетеними частинами тіла, які формують широку основу літери. Голова собаки промальовується з вузла ременів, які замінюють істоті шию. З правого боку в пащі у собаки затиснута деталь вигнутого навершя верхньої частині літери. Ліворуч йде витончене гостре навершя, що поєднує в собі як гострі, так і кулясті деталі. Нижня частина літери апелює до вже створених раніше прикладів на згаданих аркушах та повторюється формою пір'я на правому крилі, ногами з перетинчастими ступнями, хвостом і мотивами їх переплетення.

Арк. 80зв. Ініціал виконаний у тератологічному стилі і включає у композицію зображення птаха, який перемагає змію з людською головою. Сам птах виконаний із двома тулубами та однією головою, він перехоплює дзьобом другу шию, яка закінчується двома декоративними, спрямованими в протилежні сторони наверх різної форми. Ліва нога птаха спирається на повислий в просторі завиток, а права наступає на людську голову змії. У голови гачкуватий ніс, дужкою опущена вниз лінія рота, сильно висунуте вперед підборіддя. Тулуб змії, звиваючись, формує вузли та гострі виступаючі деталі й розчиняється у тілі птаха. У цьому прикладі цікаве й колористичне вирішення образу. Невеликі, ледь помітні штрихи холодного землястого відтінку проходять поруч з вохристою обробкою внутрішнього контуру малюнка і обігрують скорочення м'язів зміїного тіла, сходяться та розходяться в залежності від руху візерунка. Цим же тоном майстер опрацьовує півкруги пір'я на правому крилі птаха. Так само, при збільшенні, помітно, що в зображення вносилися правки. Особливо це помітно в середній частині літери з правого боку, а саме – підправлена верхня лінія голови птаха, лінія ший, контури крила та виступаючі деталі гострого хвоста.

Арк. 81зв. Ініціал відноситься до тієї ж стилістичної форми, що й ініціали на аркушах 5, 36зв, 37зв. Композиція містить зображення птаха з переплетеними правим крилом і хвостом в складний декор основи літери. Форма пір'я на правому крилі, ліва нога з

перетинчастою ступнею та хвіст, мотив їх переплетення апелюють до вже створених раніше прикладів на згаданих листах, особливо до ініціала на аркуші 30. Верхня планка ініціала формується з ремня, що обплітає шийку птаха і розходить в протилежні сторони декоративними завершеннями. Відмінною рисою цього ініціала може слугувати рішення в основі букви. Це зображення істоти невеликого розміру з довгим загостреним вухом, що ковтає ногу птаха. Його пташиний тулуб лежить на боці, а дві невеликі ніжки мають довгі гомаїлки, які переходять в ступні з двома поздовжніми та двома поперечними смужками. Аналогічне трактування кінцівок зустрічається в ініціалі на аркуші 12зв. Маленьке крило істоти, схоже за формою на велике крило верхнього птаха, так само влітається в ремінну форму орнаменту. Колористичне рішення зображення витримане у тих же колірних смаках, що й згадувані тут інші ініціали. Це виконана кіновар'ю тонка контурна лінія, пом'якшена по внутрішньому радіусу вохристими мазками, що зустрічаються рідко, а ультрамарином заповнюється простір фону між плетіннями та виконуються точкові торкання по зовнішньому контуру літери.

Арк. 84. Ініціал відноситься до такої ж стилістичної форми, що й на аркушах 8зв, 16зв, 30, 32^[a]зв, 45, 72зв, 76. Це тератологічне зображення дракона із переплетеними частинами тіла, які формують широку основу літери. Зображення майже ідентичні, відрізняючись лише невеликими розбіжностями в формі та розмірах гострих відгалужень по периметру малюнка, а також діаметром і довжиною верхньої горизонтальної загнутої планки літери. Відмінністю можна назвати і деякі зміни форми крила, ритму та щільності плетіння, форми гострих

деталей в нижній частині композиції, а також трактування ступень тварини. Воно близьке до зображень на аркушах 12зв, 81зв. Подібність так само спостерігаємо в колористичному вирішенні ініціала.

Арк. 87зв. Ініціал відносимо до тієї ж стилістичної форми, що й на аркушах 8зв, 16зв, 30, 32^[a]зв, 45, 72зв, 76, 84. Це тератологічне зображення дракона з переплетеними частинами тіла, які формують широку основу літери. Зображення відрізняється від згаданих вище лише незначними розбіжностями в формі та розмірах гострих відгалужень по периметру малюнка, формою і довжиною верхньої горизонтальної загнутої планки літери. Помітні також незначні зміни у формі крила, ритмі та щільності плетіння, формі гострих деталей у нижній частині композиції. Колористичне оформлення подібне іншим.

Ініціал В

На сторінках Службника Теодоровича цей ініціал зустрічається 22 рази.

Арк. 3. Ініціал займає чотири рядки тексту, виходить на береги сторінки, його ліва частина трохи прихована під палітуркою. Зображення виконане в одному стилі з заставкою на аркуші 2. Основну частину літери складає тіло птаха, яке спрямоване вгору. Про це сповіщає витягнута, обплетена ременями шия, піднесена голова та око, погляд якого так само спрямований вгору. Ремені

складаються у візерунок і повторюють частково округлість голови, яка покоїться на блакитному тлі. Ця верхня та менша частина **В** виглядає доволі лаконічно, вона не перевантажена складністю переплетень, чого не скажеш про нижню частину літери. Крила, хвіст і ноги в міру віддалення від тулуба перетворюються в складне перехрещення ременів, іноді виходять за межі літери загостреними завершеннями і другою головою птаха, направленою донизу ліворуч. Майстер не приховує гостроту та витонченість контурної лінії, виконаної кіновар'ю. Ритм плетіння підкреслюється вкрапленнями ультрамарину, що заповнює порожнечі та в деяких місцях виходить за межі букви у вигляді синіх крапок. У зображенні також зберігається ледь помітний малюнок штрихів та більш виразні охристі мазки по внутрішньому краю ременів.

Арк. 12зв. Ініціал за своєю композицією збігається з ініціалом на аркуші 3, він так само займає чотири рядки тексту у висоту, і тут можемо простежити ті частини, які в згаданому вище ініціалі **В** приховані палітуркою. Це виступаюча округлість тулуба птаха, перед яким видніються елементи, що нагадують скуйовджені пір'їни крила. Як і в попередньому ініціалі **В**, основа літери виглядає масивнішою і доволі стійкою за рахунок складного переплетення ременів, крила та ніг птаха, хоча ліве виступаюче гостре завершення візерунка спрямовано донизу, що створює відчуття невеликого нахилу всієї композиції. При значній схожості композиційного рішення ініціала, можемо спостерігати й невеликі відмінності в елементах декору верхньої частині літери над головою птаха, наявність перетинчастих

лап та відсутність другої голови. Так само в оформленні ініціала майстер не використовує додаткових штрихів та півкіл на внутрішній поверхні палітурних ременів, а робить лише вохристі м'які мазки уздовж контурної лінії. Ультрамарином, як і раніше, ізограф заповнює порожнечі між ременями та наповнює фон навколо голови птаха, залишаючи декілька точкових торкань, що виходять за межі контуру літери.

Арк. 20. Ініціал, як і у двох попередніх варіантах, займає чотири рядки тексту у висоту. У цьому випадку майстер не вдавався до зображення тварин, зберігши лише орнаментальний мотив плетіння. Через це візерунок виглядає лаконічнішим, а композиція більш замкнутою. У той же

час, обриси літери зберігають свою форму і верхня її частина несе в собі як округлі елементи, так і гострі відгалуження, які за формою нагадують листочки. Виступ у середній частині своїм кутом спрямований донизу, до масивної широкої основи із двома загостреними виступами, які формою повторюють верхні. Зберігається і колористична гама: кіноварна контурна лінія, вохристі мазки у внутрішній частині плетеного ремня, заповнення ультрамарином простору між ременями і точкові торкання за контурами літери.

Арк. 31. Ініціал композиційно близький до зображень на аркушах 3 і 12зв. Обрис літери зберігає свої форми в меншій верхній круглій частині і в нижній масивній, займаючи чотири рядки тексту у висоту. Майстер використав тератологічний мотив орнаменту ініціала. Але якщо в згаданих варіантах літер голова птаха ди-

вилася вгору, то тут вона кусає себе за основу витягнутої шиї, додаючи формі округлості у верхній частині композиції. Основа літери виконана з ременів, у які плавно перетікають хвіст, крило та ноги птаха. Відрізняється в ініціалах і кількість переплетень: тут на три горизонтальні ремені чотири вертикальні – це трохи менше, ніж в попередніх літерах. За рахунок цього композиція виглядає більш витягнутою та тендітнішою, хоча відстань між переплетеннями зберігається такою ж, як і в згаданих ініціалах.

Арк. 38зв. Ініціал виконаний в манері, притаманній ініціалам на аркушах 3, 12зв і 31. Відмінністю його від попередніх зображень є те, що тулуб птаха, вплетений у корпус літери, не має голови, а середня частина композиції прикрашена розпростертими крилами. Верхня частина менш округла, має два гострих завершення, спрямованих в протилежні боки, а основа, традиційно масивна, має на два горизонтальні п'ять вертикальних елементів плетіння. Це і ремені, що химерно переплітаються в загострені завершення, які вказують на рядки нижче, і перетинчасті ноги птаха. Колористична гама така ж, як і в згаданих ініціалах.

Арк. 43. Ініціал виконаний в тій же манері та колористичній гамі, як і попередні, проте має низку відмінностей. Ізограф змінив тератологічний образ із птаха на істоту, яка формою голови нагадує дракона з краплеподібним оком без зіниці та загостреним виступом на маківці. Зображення побудоване так, ніби з

паші вилітає язик полум'я. Таким чином голова та два гострих елементи, спрямованих в протилежні сторони, складають верхню частину літери. Основу вибудовано в іншому композиційному варіанті, аніж в попередніх ініціалах. Вона так само має плетіння, але реміні, що її складають, щільно прилягають один до одного та мають чітку вертикальну спрямованість, що робить її візуально вузькою, але дуже пропорційною. Частина тулуба та ноги тварини, які витікають з основи, додають останній деякої ширини, хоча деталі композиції не так тісно взаємопов'язані між собою.

Арк. [71^a]зв. Ініціал поєднує риси заголовних літер, написаних як на аркуші 3, так і на аркуші 12зв. Це втілюється у вирішенні верхньої частини композиції, а саме – у повторенні піднятої вгору голови

птаха на блакитному тлі в округлому обрамленні гілястих ремінів. У середній частині літери ми спостерігаємо зображення високо піднятої в кроці ноги. У цьому композиційному вирішенні так само багато виступаючих гострих деталей, що надають силуету певної колючості. Основа літери масивна, вона складається з переплетених ремінів, у які перетікають крило, нога та хвіст птаха. У плані ко-

лористичного рішення ініціал так само повертає нас до аркушів 3 та 12зв, бо майстер вдався тут не лише до заповнення площини між контурними лініями малюнка вохристими мазками, а й до використання дрібних напівпрозорих штрихів та невеликих кружечків.

Арк. 72. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, образ зображеної тварини більше нагадує птаха із тулубом лева. Вертикаль літери вибудовано з витягнутого звіра, який немов встав на задні лапи.

Його голова схилена праворуч, дзьобом він перехоплює біля основи гострий елемент плетіння, немов змушуючи його набрякнути. Такому враженню сприяють не лише округла контурна лінія, але й плавний вохристий мазок, який обривається перед дзьобом і не супроводжує контурну лінію до самого вістря праворуч. Велика частина площини всередині контуру так само відзначена ледь помітним штрихуванням. Слід зауважити, що композиційно права частина ініціала більше перевантажена деталями та складними переплетеннями. З лівого боку ми можемо спостерігати виступаючі гострі елементи орнаменту, досить розрізнені між собою, що не зливаються у єдиний потік плетіння. Цей прийом дозволив майстру візуально врівноважити композицію ініціала.

Арк. 73зв. Ініціал виконаний у тератологічному стилі; рясні елементи плетіння, до яких майстер неодноразово звертався, тут поступаються місцем виключно звіриному мотиву. Верхня частина літери компонується з тіла змії. Її непропорційно роздвоєний язик з одного боку підтримує верхній рядок тексту, а з іншого вторить округлому сходженню контуру до центра. Частина зміїного тулуба зав'язана у вузол; його гостре завершення вказує на тварину з чотирма м'якими лапами (вони відрізняються за своїм виконанням від незграбних перетинчастих лап птаха і мають поділ на пальці двома подібними на дужки лініями), яка становить композицію основи літери. Її праву передню

лапу заковтує інша змія з гострим виступом на маківці (як у дракона з ініціала на аркуші 43). Довгий тулуб змії облітає шию тварини та її задню ліву лапу. Хвіст тварини високо піднятий догори, перетинається тулубом змії та закінчується пучком шерсті, що розвивається. Колористичне рішення подібне до попередніх прикладів – поєднання кіноварної тонкої та чіткої контурної лінії, вохристих мазків м'яким пензлем, напівпрозорого та ледь помітного штрихування та півкляець на тулубі тварини.

Арк. 77зв. Ініціал виконаний у тій же манері, що й описані вище заголовні літери на аркушах 3, 12зв, [71^a]зв. Це птах з піднятою вгору головою в обрамленні блакитного фону, зі схожим на краплю оком без

зіниці. Його фланкують два великі гострі відгалуження, що облітають шию птаха та спрямовані у протилежні боки. Вони формують верхню частину літери. Середню частину сформовано з гладкої округлої грудки птаха, яку підпирає нижній елемент гіллястого декору. Нижню частину літери формує плетіння крила, ніг та ременів, що складаються в досить пропорційне переплетення з рівномірним чергуванням смуг з вохристими мазками, штрихуванням та блакитним фоном.

Арк. 80зв. Ініціал в своєму композиційному вирішенні максимально близький до трактування літери на аркуші 20. Розташована на двох останніх рядках аркуша, літера справляє враження досить мініатюрної. Ізограф використав у цьому випадку лише плетіння, без зображень тварин. Переплетення лаконічне та стримане, у верхній своїй частині має колоподібну форму, розходить в різні боки на два гострі завершення: праве (більше) і ліве, витягнуте та піднесене

догори, що закінчується тонким і вишуканим розчерком. Нижня частина літери містить переплетення вертикальних та горизонтальних ременів із двома загостреними завершеннями з лівого боку та одним нижнім – з правого. Колористичне рішення ініціала залишено незмінним. Це кіноварна тонка лінія, ущільнена вохристими мазками та напівпрозорим штрихуванням у деяких місцях внутрішньої частини ременя. Ультрамарином заповнені порожнечі фону, а по зовнішньому краю літери виконані точкові торкання пензлем.

Арк. 82зв. Ініціал найбільше близький за низкою рішень до ініціалів на аркуші 38зв, а також деяку схожість можна бачити в переплетенні та трактуванні ніг з ініціалом на аркуші 77зв і тонким розчерком гострого завершення й округлої форми верхньої частини літери в ініціалі на аркуші 80зв. Відмінністю рішення в оздобленні **B** на цьому аркуші варто назвати верхню її частину, в зображення якої включено пташину голову із зав'язаною у вузол шиєю.

Арк. 84зв. Ініціал не має в своїй композиції жодних зображень тварин. Це виключно ошатне та гармонійне зіставлення щільної вертикалі плетіння, яке нагадує центральну частину заставки на аркуші 2 і завислі у просторі витіюваті відгалуження на кшталт листя в правій, опуклій частині літери. Тонкий розчерк

кіноварної лінії завершує лівий нижній гострий виступ. Колористичне рішення, як і раніше, включає, окрім кіноварного контуру, вохристий мазок і ледь помітне штрихування, ультрамаринові точкові торкання пензлем по зовнішньому краю контуру і заповнення простору між формами ініціала.

Арк. 88зв. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, він складається з зображення тварини із головою птаха, тулубом змії та лапами лева, з добре окресленими пальцями. Тулуб, крило, хвіст та лапи

переплітаються між собою, формуючи основу літери. Верхня її округла частина значно поступається розміром нижній, складається з ремня, що обрамляє голову тварини, облітаючи її шию. Колористичне рішення традиційне: кіновар, ультрамарин і вохра наявні лише на невеликій ділянці грудей тварини та її хвоста. При збереженні загальної спрямованості оформлення ініціалів, в цьому випадку можна з упевненістю говорити про те, що тут ініціал **В** виконаний зовсім іншим майстром, ніж попередні літери. Його контурна лінія не настільки вишукано гостра та точна, переплетення невмілі та незграбні, пропорції порушені.

Арк. 89зв. Ініціал виконаний тим же ізографом, що й попередня **В** на аркуші 88зв. Це зображення тяжіє радше до візантійського орнаментального стилю, що застосовувався на теренах Русі¹⁰, який не передбачає тератологічних мотивів. Контурна лінія досить щільна, формує вигадливий візерунок з невеликих заокруглень та загострених закінчень, що на-

¹⁰ Протасьева Т. Н. Византийский орнамент. Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сборник 2 / под ред. Подобедовой О. И. Москва: Наука, 1974. С. 205–218.

гадують листочки. Композиція літери вибудована на поєднанні основної вертикалі та елементів візерунка, що розходяться у різні боки; у верхній меншій та у нижній більшій частині – чотирьох елементів декору різного розміру. У колористичному вирішенні вохри відсутні, а ультрамарин заповнює простір між елементами ініціала.

Арк. 91. Ініціал виконаний тією ж рукою, що й на аркушах 88зв та 89зв, не дивлячись на те, що ініціал на аркуші 88зв виконано у тератологічному стилі, а на аркушах 89зв та 91 спостерігаємо повернення до «візантійського», згідно з визначенням Протасьевої, стилю. Тут можемо простежити спільність рішення деяких елементів декору, а саме – розподільувальний поздовжній штришок на листоподібній формі гострих виступів. Розміри літери трохи менші, аніж на аркуші 88зв, вона займає лише три рядки, як і на аркуші 89зв. Композиція ініціала вибудована навколо основної вертикалі, що складається з двох перевитих ременів. Їх закінчення формують витіюваті відступи з лівого боку літери та округлі, що розходяться на членування, – з правого. Як і в попередньому ініціалі цього ізографа, колористичне рішення виконане в кіноварі та ультрамарині.

Арк. 93. Ініціал не містить у композиції зображень тварин, його повністю виконано з переплетення вузьких ременів; він досить лаконічний та стрункий за своїми формами. Спосіб оформлення кутових виступів близький до іні-

ціалів на аркушах 88зв, 89зв та 91, що дозволяє віднести його виконання вірогідніше руці того ж майстра. Колористичне рішення літери дещо відрізняється від попередніх виконань; тут кіноварна контурна лінія і вохристе пофарбування внутрішньої частини ременів наявні не скрізь, а простір між плетінням заповнено не ультрамарином, як раніше, а тієї ж кіновар'ю.

Арк. 96. Ініціал виконаний в тій же манері та колористичній гамі, що й **В** на аркушах 88зв, 89зв та 91. Цим літерам притаманні м'якість лінії та плавність плетіння форми, великий простір між елементами декору, заповнений ультрамарином. Загостреними є лише відгалужені виступи на трьох кутах літери. Вертикаль літери складається з нерівномірного переплетення ременів, кінці яких формують як гострі відгалуження ліворуч, так і її округлі форми праворуч. Тут слід відмітити й таку деталь, як з'єднання двох округлих частин букви кіноварною заливкою. Це відсилає нас до ініціала на аркуші 93, в якому майстер використав для заповнення фону ту ж фарбу, яку використовував для контурної лінії. Тут же лише неширока кіноварна смуга уздовж плетеної вертикалі.

Арк. 96зв. Ініціал зберігає риси плетеного орнаменту, що поєднує його з візантійським стилем. Рівномірно переплетена з двох ременів вертикаль літери доповнюється вузликівим плетінням та округлими виступами по своїй висоті, що надає літері масивності; тому округлі частини літери виглядають надзвичайно делікатними й повітряними, наповненими ультрамарином.

Обидві округлі деталі виплітаються з кінців вертикальних ременів і торкаються основної вертикалі пелюстками, які розходяться. Власне, аналогічне рішення зустрічається в ініціалах на аркушах 89зв, 91 та 96 і так само близьке до нижньої частини літери на аркуші 84зв, яка виконана в іншій художній манері. Деяку подібність показує написання цього ініціала у графіті № 133 з Михайлівського приділа Софії Київської¹¹.

Арк. 99зв. Ініціал виконаний в тій же художній манері, що й літера **В** на аркуші 93. Основну вертикаль літери складають щільно переплетені неширокі ремені. Нижня частина літери сформована з ременя, що випадає із загального плетіння вертикалі по середині літери, спадає до низу, до самої основи, розпадаючись на деталі. У колористичному рішенні ініціала майстер повторює вже використаний прийом в ініціалах на аркуші 93, лише у цьому випадку пофарбування ременів вохрою систематичніше.

Арк. 100. Ініціал виконаний в тому ж ключі, що й літери на аркушах 89зв, 91, 96 та 96зв. Але найближчою є композиція до ініціала на аркуші 89зв, позаяк не містить тератологічних мотивів та плетіння. Це майже повне повторення літери з невеликими колористичними змінами. Деякі елементи декору, а саме поперечні смужки на гіллястому ремені, заповнені вохрою. Є відмінність і в розмірах, адже літера займає чотири рядки тексту, в той час як ініціал на аркуші 89зв – лише три.

¹¹ Корнієнко В. В. *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*. Ч. 6: Приділ архангела Михаїла. К., 2015. С. 338

Арк. 103. Ініціал стилістично нагадує літеру В на аркуші 20, проте лише у дуже спрощеному вигляді. Композицію побудовано із двох переплечених ременів, що складаються в незграбні вісімки зверху та знизу літери. Колористичне рішення використовує усі три кольори, але в зображенні домінує вохра, якою повністю вкрита ширина ременів, що переплітаються. Ультрамаринові точкові торкання пензлем зовнішнього контуру літери, заповнення невеликих отворів між плетінням та забарвлення невеликих поперечних смужок утримують ініціал в загальному колористичному ключі оформлення Службника.

Ініціал Г

Літера так само, як і попередні, часто зустрічається на сторінках манускрипту, тут її можемо побачити 24 рази.

Арк. 53в. Ініціал виконано у тератологічному стилі, він містить зображення птаха із переплеченими частинами тіла. Вертикальна частина композиції складається з тулуба та правого крила птаха, яке

частково перетікає в форму ременя та разом із хвостом складається в переплетення, формуючи основу літери. Її масивність складається з гострих елементів декору, які, зав'язуючись у вузол, розправляють свої кінці в протилежні боки. Верхня горизонтальна планка літери так само оформлена у вигляді зав'язаних у вузол ременів, що обвивають шию птаха, і доповнених наверху у формі зрізаного навпіл листочка. Колористичне рішення ініціала виконано в кі-

новарних, вохристих та ультрамаринових кольорах, що притаманні цьому манускрипту.

Арк. 11. Ініціал оформлено в орнаментальному ключі без зображення тварин. Частина літери прихована палітуркою, тож говорити про окремі нюанси деталей з лівого боку зображення не є можливим. Видима частина ініціала має вигляд вертикальної побудови композиції, що складається зі складних переплетень ременів у петлі та вузли. Верхня поперечна частина літери виплітається з основного декору та завершується гострим наверх з роздвоєними кінцями. Подібне рішення ініціала зустрічаємо на аркушах рукопису, воно близьке за своїм рішенням до багатьох літер, наприклад ініціала В на аркуші 46, И на аркуші 78. Кольорове рішення ініціала виконано в традиційних кіноварних, вохристих та ультрамаринових кольорах.

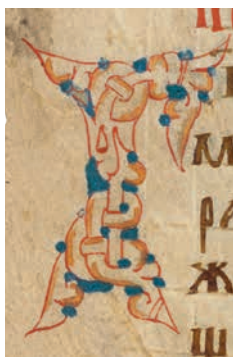
Арк. 11зв. Ініціал належить тій же стилістичній формі, що й ініціал Г на аркуші 11 та ініціал В на аркушах 20 і 80зв; він оформлений в орнаментальному ключі без зображення тварин. Вертикальна частина літери виконана з повторенням плетіння в трьох колоподібних сегментах декору. Нижня частина має гостроконечні деталі, що виплітаються; вони виконують роль основи та створюють враження відносної стійкості композиції. Два вертикальні ремені з'єднують нижнє коло з середнім, що виконане у тому ж ключі та діаметрі, але з відмінністю, що загострена деталь, яка виплітається, тут одна і розміщена ліворуч. Третій колоподібний

сегмент композиції за діаметром та об'ємом переплетення має значно менші розміри, але його площа збільшена за рахунок горизонтальної частини літери, що має два навершя різної конфігурації. Кольорове рішення ініціала виконано в звичних кіноварних, вохристих та ультрамаринових кольорах.

Арк. 12. Ініціал відносимо до такої ж стилістичної форми, що й ініціали на аркушах 11 та 11зв, а також **П** на аркуші 17зв, **Т** на аркушах 29 і 87, **М** на аркуші 101зв та заставка на аркуші 35. Він оформлений в орнаментальному ключі без зображення тварин. Вертикальна частина літери виконана зі щільного діагонального переплетення ременів. Нижня частина має гостроконечні деталі, що виплітаються; вони виконують роль основи та надають композиції стійкості. Верхня горизонтальна частина ініціала виплітається з двох кінців ремня із масивними, роздвоєними навершьями у вигляді спадаючого листа з правого боку літери. Невелика частина зображення з лівого боку прихована палітуркою рукопису. Кольорове рішення ініціала традиційне.

Арк. 14зв. Ініціал ідентичний літері **Т** на аркуші 55, він виконаний у тератологічному стилі у вигляді змії, яка обплітає та кусає саму себе. Верхню поперечну частину літери складають два сплетені між собою навершя з роздвоєними кінцями, які спрямовані вгору та вниз. З верхнього переплетення донизу дивиться голова змії. Вона займає половину довжини вертикалі, погляд спрямований вниз до основи літери. Основа ви-

конана у вигляді складних вузлів, на які зав'язане зміїне тіло, що вказує своїм хвостом на нижні рядки тексту. Колористичне рішення ініціала зберігається в обраних кольорах кіноварі, вохри та ультрамарину. При збереженні кольорової гами відтінки кольору виглядають насиченими.

Арк. 15зв. Ініціал за стилістикою орнаменту ідентичний ініціалу **П** на аркуші 25, він виконаний у вишуканому переплетенні ременів. Ця композиція надзвичайно близька мотиву середника головної заставки рукопису на аркуші 2, тієї її частини, на якій бачимо візерунок, що нагадує багаторазово повторюваний знак нескінченності. Верхня горизонтальна частина ініціала виплітається з двох кінців ремня з масивними, роздвоєними навершьями у вигляді спадаючих листків з правого боку літери. Колористичне рішення композиції зберігається колишнім, але в цьому випадку майстер використав зовсім мало ультрамарину. Це лише кілька точкових торкань по зовнішньому периметру літери.

Арк. 21. Ініціал відноситься до тієї ж стилістичної форми, що й ініціали на аркушах 11, 11зв, 12, а також ініціал **П** на аркуші 17зв, **Т** на аркушах 29 та 87, **М** на аркуші 101зв та заставка на аркуші 35. Літера оформлена в орнаментальному ключі без зображення тварин. Вертикальна частина літери виконана із щільного діагонального переплетення ременів. Відмінності полягають в оформленні нижньої частини літери. Плетіння тут стає не таким щільним, відстань між ременями збільшується, ремені формуються у вільні петлі та загострюються, кінці ременів спускаються нижче основного рівня

композиції та мають подвійне поперечне окреслення як декор. Верхня горизонтальна частина літери виплетена з двох кінців ремня з масивними, роздвоєними наверхшми у вигляді спадаючих листочків із правого боку літери. Невелика частина зображення з лівого боку прихована палітуркою рукопису. Кольорове рішення ініціала вже звично виконане у кіноварних, вохристих та ультрамаринових кольорах.

Арк. 34зв. Ініціал виконано у тератологічному стилі, містить зображення дракона із пташиним тулубом. Сплетені у вигляді ремнів ліве крило, хвіст та обидві ноги формують нижню частину літери, видовжену по діагоналі вліво. Вертикальну частину літери формує тулуб дракона та його шия, зав'язана на вузли із круглим та кутовим плетінням, що неодноразово зустрічається в різних ініціалах рукопису. У пащі дракон утримує верхню горизонтальну частину літери, що також виплітається з вузлів і закінчується загостреними завершеннями різної форми та спрямованості. Кольорове рішення ініціала виконано в кіноварних, вохристих та ультрамаринових кольорах.

Арк. 35. Ініціал оформлений в орнаментальному ключі без зображення тварин. Вертикаль літери складається із переплетених у вузли, округлі і прямокутні петлі ремнів. У нижній частині композиції їх кінці виплітаються загостреними деталями, у верхній – з масивного цільного сегмента, що формою нагадує корону, і перетворюються у використану форму, яка за-

кінчується загостреними завершеннями різного вигляду та спрямованості. Кольорове рішення традиційне.

Арк. 35зв. Ініціал містить риси як плетеного, так і тератологічного орнаменту. Більшістю елементів плетення літера нагадує ініціал на аркуші 35, з тією лише відмінністю, що в середній частині вертикалі зображено обличчя людини, з рота якої виплітається ніби зміїний роздвоєний язик, який зав'язаний на вузол і закінчується двома гостроконечними деталями, формою нагадуючи зрізаний навпіл лист. З центра чола виплітається ремінь, який формує верхню горизонтальну частину літери. Він також формується у вузли, округлі та прямокутні петлі, розгалужується на два наверхшми різного вигляду та спрямованості. Колористичне рішення ініціала витримано в традиційних для рукопису кольорах кіноварі, вохри та ультрамарину м'якіших приглушених тонів.

Арк. 36. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, він містить зображення двох пташиних голів на довгих, що звиваються в плетеному візерунку, ремнях. В основі вертикальної та горизонтальної частин літери розміщена пташина голова. Верхня частина дзьоба, що має вигляд ремня, обплітається вузлом та закінчується трикутним наверхшми. З боку потилиці майстер окреслює ультрамарином фон, а вохристий мазок та контурна кіноварна лінія дописують другий сегмент планки таким чином, нібито на голові у птаха гостроконечне головне вбрання. Ниж-

ня частина дзьоба ременем прямує донизу та вливається у складний орнамент плетіння косами, вузлами та прямокутними петлями. У нижній частині літери зображено другу голову птаха, яка трохи піднята, дивлячись вгору. Його дзьоб перехоплює упоперек один з ременів, який обплітає його шию і вузлом із гостроконечними деталями завершує нижню частину композиції. Колористичне рішення ініціала витримано в традиційних для рукопису кольорах.

Арк. 37. Ініціал оформлений в орнаментальному ключі без зображення тварин, він стилістично близький до ініціалів на аркушах 11, 11зв та 35; подібне рішення ініціала зустрічаємо на аркушах рукопису і воно близьке до багатьох літер, наприклад, ініціалів **Б** на аркуші 46, **И** на аркуші 78. Ініціал має вертикальну побудову композиції, що складається зі складних переплетень ременів у петлі та вузли.

Верхня поперечна частина літери виплітається з основного декору та завершується гостроконечним наверхшам з роздвоєними кінцями. Кольорове рішення ініціала виконано в кольорах, притаманних цьому рукопису.

Арк. 40зв. Ініціал ідентичний літері на аркуші 14зв, а також **Т** на аркуші 55; він виконаний у тератологічному стилі у вигляді змії, яка обплітає та кусає саму себе. Верхню поперечну частину літери складає зав'язаний у вузол ремінь, його гострі кінці прямують у протилежні сторони. З верхнього переплетення вниз дивиться й голова змії. Вона займає третину довжини вертикалі, погляд спрямований донизу до

основи літери, яка виконана у вигляді складних вузлів. Колористичне рішення ініціала зберігається в кольорах кіноварі та вохри, а також первісно було сім точкових торкань ультрамарином, але ймовірно вони були змиті або втрачені в процесі використання книги.

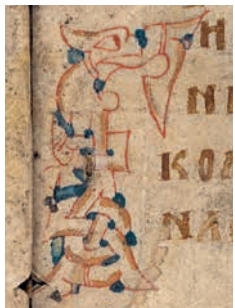
Арк. 46зв. Ініціал ідентичний літерам **Г** на аркуші 21, його можемо віднести до тієї ж стилістичної форми, що й на аркушах 11, 11зв і 12, **П** на аркуші 17зв, **Т** на аркушах 29 та 87, **М** на аркуші 101зв, заставка на аркуші 35. Цей ініціал оформлений в орнаментальному ключі без зображення тварин. Вертикальна частина літери виконана зі щільного діагонального переплетення ременів. Відмінності полягають в оформленні нижньої частини літери. Плетіння стає не таким щільним, відстань між ременями збільшується, ремені формуються у вільні петлі та загострюються, кінці ременів опускаються нижче основного рівня композиції. Верхня горизонтальна частина літери виплітається з двох кінців ремня з масивними роздвоєними наверхшам у вигляді спадаючого листа з правого боку літери. Кольорове рішення традиційне.

Арк. 47зв. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, він містить зображення крокуючої людини з пташиним тулубом. Голова її прикрашена своєрідним «ковпаком», з якого формується верхня планка літери. Витягнута вгору туля зав'язується у вузол і розходить в сторони загостреними завершеннями. Людину зображено у профіль, у неї ніс із горбинкою, широка ніздря, дужкою опущений куточок рота

та виступаюче вперед підборіддя. Подібне трактування особи можна побачити в ініціалах **Б** на аркушах 12зв, 33зв (схожі компонуванням візерунка плетіння), 41зв, 56 та 80зв. Профіль, як і тулуб, повернені ліворуч. Високо піднята права нога птаха створює враження кроку, а ліва лапа з перетинчастою ступнею майже торкається основи літери. Ліве крило та хвіст сплітаються ремнями в діагональне переплетення косою та продовжують вертикаль літери, завершуючи її масивним вузлом із гострим кінцем. Колористичне рішення витримано в кольоровій гамі кіноварі, вохри і ультрамарину. Невеликі штрихи та півкола, які ледь читаються, заповнюють площину малюнка, надаючи зображенню декоративності.

Арк. 50. Ініціал стилістично близький до літер на аркушах 34зв та 35, він ніби поєднав обидві варіації декору. Композиція виконана в тератологічному стилі, містить зображення дракона з пташиним, доволі дрібним тулубом, з перетинчастою лапою, що виплітається, та крилом, яке й формує своїми колоподібними переплетеннями основу літери. Рішення верхньої, дещо зігнутої планки, притаманне багатьом ініціалам на сторінках рукопису. Кольорове рішення традиційне.

Арк. 52. Ініціал майже ідентичний зображеному на аркуші 11, оформлений в орнаментальному ключі без зображення тварин. Літері притаманна вертикальна побудова композиції, що сформована складним переплетенням ремнів у петлі та вузли, які з'єднуються в середині вертикальної частини прилеглими один до одного елементами, схожими на листя. Верхня попе-

речна частина літери виплітається з основного декору і завершується гострим наверх із роздвоєними кінцями. Подібне рішення ініціала зустрічається на сторінках рукопису та близьке за своїм оформленням багатьом літерам. Кольорове рішення традиційне.

Арк. 52. Ініціал оформлено в орнаментальному стилі без зображення тварин, його вигляд стилістично близький літерам на аркушах 11, 11зв, 35 та 37; подібне рішення близьке до ініціалів **Б** на аркуші 46 та **И** на аркуші 78. Вертикаль літери складається з переплєтених у вузли, округлі та прямокутні петлі, ремнів. У нижній частині композиції їх кінці виплітаються гостроконечними деталями. Верхня поперечна частина літери виплітається з основного декору та завершується гострим наверх. Кольорове рішення ініціала звично виконане в кольорах кіноварі, вохри та ультрамарину.

Арк. 54зв. Ініціал стилістично близький до зображених літер на аркушах 14зв і 40зв, літери **Т** на аркуші 55 (відрізняється двома головами); його виконано у тератологічному стилі у вигляді змії, які обплітають та кусають одна одну. Верхню, поперечну частину літери складає голова змії із подовженим гребенем, що за формою нагадує листок. Вона кусає хвіст, з якого продовжується злегка загнуте гостре наверх. Вертикаль літери складають переплетені у вузли зміїні тіла. Інша змія зображена в середній частині літери. Вона так само кусає тулуб, погляд її спрямований донизу, до основи літери, що виконана у вигляді складних вузлів

із загостреними виступами. Колористичне рішення ініціала виконане у традиційних кольорах. Леде помітні штрихи декорують внутрішню площину малюнка.

Арк. 56зв. Ініціал майже ідентичний Г на аркуші 11, стилістично близький таким же рішенням літери, як бачимо на аркушах 37 та 52. Літера оформлена в орнаментальному ключі без зображення

тварин. Вертикальна частина ініціала має вигляд зчленування верхньої та нижньої складових літери, що виконане з не поєднаних між собою деталей плетіння. Ремінь горизонтальної планки літери в центрі зав'язаний у вузол. З нього на три боки відходять деталі різних форм: загострені праворуч та ліворуч, а також петлеподібний сегмент декору з трьома закругленими елементами. Знизу їх підтримують закруглені кінці двох ременів, які переплітаються у вільний вузол і розпадаються на гостроконечні виступи в основі літери. Кольорове рішення традиційне для рукопису.

Арк. 83зв. Ініціал виконаний в тератологічному стилі із зображенням птаха. Конфігурація літери має чітко прописані форми з вузловим та петлеподібним плетінням, що формує верхню поперечну планку та

нижню частину. Птах зображений ліворуч, він справляє враження зайвої деталі. Крилами він охоплює центральну частину вертикалі, ноги повисають у повітрі, а домальований хвіст вузлом прив'язує його до основи. Більш ефектно та виразно виглядають симетричні петлі у верхній частині композиції, гілкуючись на гострі наверх

ся, трохи більше праве та менше ліве. В основі літери вага деталей, які відгалужуються, змінюється. Лівий нижній сегмент візерунка візуально значно більше правого. Подібний прийом дозволив ізографу врівноважити композицію ініціала та зробити її більш гармонійною для сприйняття. Колористичне рішення зберігається в обраних майстром кольорах кіноварі, вохри і ультрамарину.

Арк. 92. Ініціал не містить тератологічних мотивів. Досить щільна контурна лінія формує вигадливий візерунок з невеликих петель та загострених закінчень, які нагадують листя. Композиція літери вибудована на поєднанні основної вертикалі та елементів візерунка, що розходяться в різні боки у верхній та нижній частинах елементів декору різних розмірів. У колористичному вирішенні вохри відсутні, ультрамарин заповнює простір між елементами ініціала. У такому ж ключі виконано ініціал В на аркушах 89зв, 91, 96, 96зв та 100.

Арк. 94зв. Ініціал не містить в композиції зображення тварин, він повністю виконаний з переплетення вузьких ременів, досить лаконічний за своїми формами. У такому ж ключі виконано ініціал Г на аркуші 92, В на аркушах 89зв, 91, 93, 96, 96зв та 100. Контурна лінія доволі щільна, формує візерунок із плетеної коси та загострених закінчень, що дуже нагадують листя. Композиція вибудована на поєднанні основної вертикалі та різних за розміром елементів декору, що розходяться в різні боки в верхній та нижній частинах. Колористичне рішення букви дещо відрізняється від попередніх виконань: тут кіноварна контурна лінія, вохристе пофарбування фону.

Арк. 98зв. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, він містить композицію із зображення голови тварини та переплетення вузьких ременів. У такому ж ключі виконано ініціал Г на аркушах 92 та 94зв, В на аркушах 89зв, 91, 93, 96, 96зв та 100, що дозволяє віднести їх виконання одному майстру. Контурна лінія досить щільна, формує візерунок з плетеної коси та загострених закінчень, що дуже нагадують листя. У пащі тварина тримає горизонтальну планку літери із роздвоєним наверхшям. Постановка літери на площині аркуша нерівна, вона завалюється ліворуч. Колористичне рішення літери побудовано на поєднанні кіноварі, якою виконані контурна лінія малюнка та заливка фону, а також вохри та ультрамарину, якими фарбовані деякі ремені.

Ініціал Д

Цей ініціал зустрічаємо один раз.

Арк. 23. Ініціал виконаний у вигляді переплетення ременів, які розходяться від центрального наверхшя. Воно трипелюсткове, нагадує геральдичну лілію, перехоплену біля основи масивним кільцем. Плетений орнамент має грушоподібну форму, а гострі закінчення ременів звисають вниз від основи літери, тим самим надаючи важкій композиції деякої стрункості. Літера виконана в манері, яку відрізняє тонкість та каліграфічна вишуканість малюнка, делікатне поводження з кольором.

Ініціал И

Серед ініціалів цю літеру зустрічаємо в рукопису двічі.

Арк. 25зв. Ініціал виконаний у вигляді дзеркального відображення двох паралельних фігур складного переплетення. Мотив тварин відсутній, проте водночас фігури мають певну подобу вузької гострої голови з наміченими, але не заповненими очницями. Широкі ремені поділяються та перев'язуються у вузол з гострим виступом, який переходить у пряму перемичку та з'єднує обидві фігури в єдине ціле. Ці вузли із загостреними виступами дуже нагадують плечі та руки, а деталі, розміщені безпосередньо під вузлом – стегнові суглоби людини. Так звані «ноги» заплетені подвійними вузлами та закінчуються гострими виступами. Колористичне рішення ініціала зберігається в загальному ключі.

Арк. 78. Ініціал виконано у схожій манері з ініціалом на аркуші 25зв. Композиція містить складно переплетений орнаментальний мотив. Як і в попередньому ініціалі, дві вертикальні деталі літери зображені в дзеркальному відображенні та майже повністю повторюють одна одну. Пов'язані у вузол гострі ремені зверху перетікають у складне плетення вузлів у центрі літери, змикаються в сполучну поперечину овальної форми та завершуються одинарним вузлом в основі літери. Так само подібне й колористичне рішення ініціалів, з тією лише відмінністю, що в цьому прикладі крім усього іншого наявне штрихування всередині площини ременя.

Ініціал К

Ця літера зустрічається в книзі один раз.

Арк. 8. Ініціал виконаний у класичному тератологічному стилі, що поєднує як тваринний образ, так і плетіння. Вертикаль літери займає у висоту чотири рядки тексту; на жаль, її ліва частина прихована палітуркою. Чітко проглядається переплетення ременив, кінці яких завершуються головами тварин, що нагадують драконів, які вивергають язики полум'я. Вони складають праву частину літери та спрямовані, як і належить в написанні **К**, догори та донизу. Кіноварна контурна лінія, що формує основний малюнок плетіння та пластику морди дракона, виконана каліграфічно тонко. Це підкреслюють і гострі деталі орнаменту, виконані з великою витонченістю. Майстер використовує охристі мазки для надання деякого об'єму зображенню і пом'якшує його гостроту. Ультрамарином наносяться нечисленні точкові торкання по зовнішньому контуру малюнка.

Ініціал М

Зустрічається на сторінках рукопису двічі.

Арк. 5зв. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, літера представлена в образі двох птахів. Їхні ноги та тулуби формують зовнішній контур літери, голови розгорнуті до центра та підняті вгору, а сполучну центральну частину формують переплетені між собою крила та хвосты, які спускаються гострим кутом значно нижче рівня основного малюнка. Буква виконана тонкою та витонченою контурною кіноварною лінією, що посилена темним пігментом в трактуванні лівого птаха. При ближчому спостереженні помітно, що темний пігмент

наносився поверх кіноварі, тому що в деяких місцях перекидає її, а в деяких проходить поруч та виглядає не лінією, а злегка розмитим мазком. Це помітно в тій частині малюнка, де у лівого птаха поперечна лінія підкреслює округлість, а вертикальна лінія продовжує форму ноги. Поруч з цим посиленням контуром, птах праворуч виглядає більш легким та повітряним, оскільки майстер більше не вдається до цього прийому. В обох частинах літери використовуються м'які вохристі мазки по внутрішньому контуру малюнка, а так само помітні невеликі яскраві золотисті вкраплення. Ультрамарином майстер заповнює простір фону біля середньої та нижньої частин літери, білильними мазками проходить по центральній частині ультрамаринових плям. В цілому композиція не перевантажена складними деталями та справляє враження лаконічності.

Арк. 101зв. Ініціал відрізняється за стилістикою та манерою виконання від великої літери на аркуші 5зв. Тут дві вертикальні паралелі літери виконані у вигляді двох переплетених ременив, прикрашених блакитною стрічкою. Середня частина літери має вигляд нагромадження елементів з поперечною деталлю з синім кружечком у центрі, далі – масивного завитка на подоби латинської літери **S** у дзеркальному відображенні, і завершується все це чотирикінцевим хрестом. Основний малюнок виконаний кіновар'ю: як контур, так і заповнення порожнин плетіння та невеликі круглі прикраси по зовнішньому краю літери. Ініціал виконаний в тому ж ключі, що й літери **В** на аркушах 89зв, 91, 96 та 96зв.

Ініціал N

Зустрічається в книзі тричі.

Арк. 18. Ініціал має вигляд двох паралельних вертикалей хитромудро переплетених вузьких ременів, що з'єднуються діагональною поперечною перемичкою із вузлуватим плетінням. Верхні та нижні частини літери оформлені загостреними кутами, які тяжіють до пов-

торення з одного та другого боків. Ця тенденція повторення простежується і в трактуванні самих переплетень у вертикальних частинах літери ліворуч та праворуч. Колорит ініціала базується на традиційному поєднанні кіноварної контурної лінії, вохристих мазків по внутрішньому краю та ультрамаринових точкових торкань по зовнішньому периметру, а також заповненні фоновому простору між переплетеннями.

торкань по зовнішньому периметру, а також заповненні фоновому простору між переплетеннями.

Арк. 66. Ініціал виконано у тератологічному стилі, він містить зображення двох птахів у складному переплетенні частин тулуба та

ременів. Вони формують собою дві вертикальні частини літери N. З'єднуюча їх поперечна переклада розташована по діагоналі зліва направо і має вигляд ременя з вузликів переплетенням. Композиція зображення досить складна та гротескна. Погляд лівого птаха спрямований вгору, голова розгорнута ліворуч і при-

крашена шістьма лініями різної довжини, що розміщені від верхівки до основи ший. Вони нагадують волосся, яке розвивається. В його бік направлені голова та погляд правого птаха, голову якого прикрашено лаконічним гострим гребенем. Через розкриті дзьоби обидва

птахи мають дещо здивований вираз. Шия лівої зтягнута складним переплетінням вузла із прямокутним членуванням та плавним переходом у діагональну сполучну планку з другою частиною літери. Хвости птахів, проходячи через плетіння, виступають як масивна основа літери. У плані колористичного рішення ініціала ізограф дотримується раніше обраних колірних співвідношень тонкої кіноварної контурної лінії, пом'якшеної м'якими вохристими мазками та нерівномірними ультрамариновими заливками простору фону в просвітах між плетіннями орнаменту, а також точковими торканнями зовнішніх контурів літери.

Арк. 86. Ініціал за своєю композицією надзвичайно близький до літери N на аркуші 18, він має вигляд двох паралельних вертикальних хитромудро переплетених вузьких ременів, які з'єднуються діагональною перемичкою із вуз-

ковим плетінням посередині. Верхні та нижні частини літери оформлені загостреними, витягнутими кутами, які нагадують своєю формою листа. Орнамент тяжіє до дзеркального повторення, але ліва частина зображення частково

прихована палітуркою. Ця тенденція повторення простежується і в трактуванні самих переплетень вертикальних частин літери згори та внизу. Колорит ініціала базується на традиційному поєднанні кіноварної контурної лінії, вохристих мазків по внутрішньому краю і ультрамаринових точкових торкань по зовнішньому краю, а також заповненні фоновому простору між переплетеннями.

Ініціал O

Ця літера тричі прикрасила сторінки Службника.

Арк. 19зв. Ініціал O в складі диграфа OU має стриману та лаконічну форму, наповнену переплетенням ременів як в середнику літери, так і по її зовнішнім контурам. У верхній та нижній точках літери переплетені ремені вириваються гострими елементами, нагадуючи половинки листків. Майстер дотримується обраної колористичної гами: кіноварну контурну лінію всередині пом'якшує вохристий мазок, простір між плетінням залито ультрамарином, а також виконані точкові торкання по зовнішньому контуру.

Арк. 42. Ініціал оформлений у вигляді сплетених в чотири рівновіддалені вузли ременів, що перехрещуються в середнику літери.

Між вузлами, з внутрішнього боку орнаменту, майстер розміщує невеликі круглі виступи, що разом з великими за розміром вузлами створюють певний ритмічний ряд. Він особливо добре читається на ультрамариновій заливці фону, що контрастує з кольором ременів, торкнутих вохристими мазками та чітко окреслених кіноварною контурною лінією. За тональністю пігментів цей ініціал відрізняється від O на аркуші 19зв.

Арк. 42зв. Ініціал так само оформлений у вигляді сплетених у вузли ременів. При збереженні мотиву зображення подібно O на аркуші 42, майстер обіграє розміщення чотирьох вузлів зверху та низу композиції. Їх з'єднують між собою чотири вертикальні ремені,

що проходять через середник літери. За своїм рішенням це нагадує колонаду, а ультрамариновий фон лише підсилює таке враження. По колу з внутрішнього боку праворуч і ліворуч до ременів-колон спрямовані кулясті виступи, положення яких окреслено червоними поперечними штрихами. В цілому побудова та колористичне рішення композиції ініціала виглядає цілісно та гармонійно. За манерою виконання та тональності пігментів цей ініціал дуже близький до згаданого вище ініціала O на аркуші 42.

Ініціал П

Зустрічається на сторінках рукопису тричі.

Арк. 17зв. Ініціал виконаний ізографом в тому ж стилістичному ключі, що й ініціал T на аркуші 29, у вигляді переплетених ременів. Дві паралельні деталі у дзеркальному відображенні повторюють складний та щільний мотив плетіння, однаково подрібнюючись у верхній частині літери на гострі відгалуження та горизонтальну перекладину, що сполучає обидві частини. Основа літери має конусоподібну форму в обох вертикальних частинах, прикрашену поперечними смугами із подвійним окресленням. Літера виконана в манері, яку відзначає тонкість та каліграфічна вишуканість малюнка, делікатне поводження з кольором.

Арк. 25. Ініціал виконаний у вишуканому переплетенні ременів. Ліва частина літери дещо прихована палітуркою. Ця композиція надзвичайно близька мотиву середника головної заставки

рукопису на аркуші 2, тієї її частини, де є візерунок, який нагадує багаторазово повторюваний знак нескінченності. Верхня частина ініціала оформлена сполучною поперечиною, зігнутою у вигляді дуги та прикрашеною краплеподібним виступом і двома поперечними смужками з подвійним окресленням. Вона фланкується двома вузлами, з яких вивираються загострені хвости ременів, так само прикрашені смужками з подвійним окресленням. Цей же елемент наявний внизу літери, надаючи декоративності конусоподібній формі основи. Колористичне рішення композиції залишається традиційним, але в цьому випадку майстер використовує зовсім мало ультрамарину. Це лише кілька точкових торкань по зовнішньому периметру літери.

Арк. 69зв. Ініціал виконаний в манері, схожій з літерами **В** на аркушах 89зв, 91, 93, 96, 96зв і 100, **Г** на аркушах 92, 94зв і 98зв, **М** на аркуші 101зв, що дозволяє припустити їх виконання одним ізографом. Вони близькі в своїй манері виконання до раніших пам'яток, у яких художники апелювали до візантійського стилю. Контурна лінія доволі щільна, формує вигадливий візерунок з невеликих заокруглень, S-подібних форм і загострених закінчень, що дуже нагадують листя. Верхня сполучна переклада оформлена у вигляді тонкої лінії з трикутником у центрі. Колористичне рішення виконане у двох кольорах кіноварі та вохри.

Ініціал С

Зустрічається на сторінках манускрипту одинадцять разів.

Арк. 24. Ініціал виконаний у тератологічному стилі, він містить зображення дракона з тулубом птаха та переплетеними частинами тіла. Невелика частина зображення прихована палітуркою. Фігура тварини показана в розвороті. Груди та видима частина крила спрямовані ліворуч, а шия і голова, що видихає язика полум'я – праворуч, формуючи таким чином верхню дужку. Переплетені ноги, крило та хвіст дракона складають нижню частину літери. Одна загострена частина плетіння спрямована вертикально донизу, а інша піднімається вгору, формуючи нижню дужку. Обидві гострі деталі застигають, не доходячи одна до одної рівно на висоту рядка тексту. Колористичне рішення включає кіноварну контурну лінію, м'які вохристі мазки, напівпрозорі штрихування та півкільця на внутрішній частині зображення.

Арк. 26зв. Ініціал виконаний у тератологічному стилі. Середня частина букви вибудована з переплетених ременів в коло, з яких догори та донизу виплітаються деталі з кулястими виступами. Верхню та нижню дужки формують дві голови дракона, які видихають язика полум'я. Гострими закінченнями вони застигають на відстані одного рядка тексту один від одного. Кольорове рішення залишається попереднім, з тією відмінністю, що вохристі мазки стають більш насиченими та яскравішими, а штрихування на внутрішній стороні малюнка

відсутнє. Ультрамарин заповнює просвіти між плетіннями та осідає точковими дотиками на зовнішніх контурах літери.

Арк. 44. Ініціал виконаний у тератологічному стилі. Найбільш масивну вертикальну частину літери становить фігура птаха з пере-

плетеними частинами тіла. Плавно перетікаючи в реміні, вони зав'язані у вузликоне плетіння вгорі та внизу літери. У лівій частині композиції барвний шар трохи постраждав, але вгадується зображення високо піднятої у кроці ноги та важкий конусоподібний хвіст реміня, який, стоншуючись у візерунку, обплітає шию птаха та, вигинаючись дугою над його головою, виплітається у верхню дужку літери. Схоже рішення верхньої частини ініціала можна спостерігати в

оформленні **B** на аркуші 3. Нижня дужка ініціала вимальовується зі сплєтених у вузол ремінів, загострені хвости яких спрямовані в різні боки. Частина плетіння спрямована вертикально вниз, а інша піднімається вгору. Схоже рішення нижньої частини композиції можна спостерігати в ініціалі **C** на аркуші 24.

Арк. 52зв. Ініціал повторює композицію великої літери на аркуші 26зв. Це тератологічне зображення дракона із двома голова-

ми, що вивергають полум'я. У даному випадку плетений орнамент складається не з ремінів, а зміїного тулуба. Цьому враженню сприяють не лише плавні вигини плетінь, а й розфарбування. У більшості ініціалів Службника Теодоровича зустрічаються рясні охристі мазки з внутрішньої частини контурної лінії. У різних літерах

вони то яскравіші, то приглушені і з розтушовуванням. У цьому випадку ізограф використав зеленувато-коричневий пігмент, доводячи його до напівпрозорості уздовж кіноварного контуру, та зробив дещо інтенсивним в штрихах і кружечках по зміїному тулубі. До того ж, майстер обіграв вигини тулуба частотою штриха, то збільшуючи, то зменшуючи відстані між лініями. Цей прийом дозволив йому зробити зображення реалістичнішим та безумовно ошатним. Ультрамаринових плям тут досить мало і вони розмиті, ніби хтось підчищав зображення, залишивши бліді зелено-блакитні розводи. Особливо гостро це помітно в нижній частині літери.

Арк. 58зв. Ініціал композиційно близький до вирішення **C** на аркуші 24. Це такий же дракон із пташиним тулубом, піднятою в кроці перетинчастою лапою ліворуч. Тут тварина зображена без витягнутої шиї. Його низько посаджена голова піднята вертикально вгору, а полум'я, що з неї вивергається, піднімається високо та згинається верхньою дужкою літери. Як і раніше, переплетені нога, крило та хвіст дракона складають нижню частину зображення. Одна загострена частина плетіння спрямована донизу, а інша піднімається вгору, формуючи нижню дужку. Переплетення досить вільне, ізограф активно заповнює простір ультрамарином. Вохристі мазки на внутрішній площині малюнка щільні, яскраві; від них відходять ледь помітні короткі штрихи.

Арк. 60зв. Ініціал так само виконаний у тератологічному стилі, він містить зображення вогнедишного дракона із пташиним тулубом на перетинчастих лапах. Нахилена праворуч голова та язика полум'я

формують верхню дужку літери, нижня традиційно виплітається з крила та хвоста, зав'язаного в колоподібне переплетення з двома загостреними закінченнями. Одне дивиться донизу, друге піднімається вгору та створює нижню дужку. Середню частину літери представляє витягнутий пташиний тулуб із піднятою в кроці перетинчастою лапою. Кольорове рішення ініціала залишилось незмінним. Вишукана та тонка кіноварна лінія окреслена насиченими та яскравими вохристими мазками, уздовж яких ледь помітні штрихи і півкола, що частково заповнюють внутрішню площину малюнка. Ультрамаринових плям досить мало, переважно вони сконцентровані у нижній частині ініціала.

Арк. 64зв. Ініціал виконаний в тій же манері, що й **С** на аркуші 52зв. У цьому випадку ізограф не звертається до образу чудовиськ, використовуючи лише мотив плетіння. Середня частина букви формується з колоподібного плетіння із загостреним виступом ліворуч. Догори та донизу від центра виплітаються симетричні деталі орнаменту, що формують заокруглення та дужки літери. Вони так само виконані з ви-

користанням складного плетіння, що робить дужки досить громіздкими. Колорит ініціала зберігається в звичних колірних рисах, яким майстер надає перевагу. Це поєднання кіноварі, вохри та ультрамарину. Штрихи та розчерки зеленувато-коричневого пігменту за своєю щільністю перекривають світліші та прозорі вохристі мазки. Вони найчастіше розташовані поруч, створюю-

ючи яскраву гру світла й тіні. А невеликі точкові торкання ультрамарином вигідно обігрують кіноварний розчерк контурної лінії.

Арк. 65. Ініціал стилістично та композиційно близький до зображень на аркушах 24, 26зв, 58зв і 60зв, він містить малюнок дракона із тулубом птаха та переплетеними частинами тіла. Невелика частина зображення прихована палітуркою. Фігура тварини показана в розвороті. Груди спрямовані ліворуч, а шия та голова, що видихає язика полум'я – праворуч, формуючи таким чином верхню дужку. Переплетені ноги, крило та хвіст дракона складають нижню частину літери. Одна загострена частина плетіння спрямована вертикально донизу, а інша піднімається вгору, формуючи нижню дужку. Обидві гострі деталі застигають, не доходячи одна до одної рівно на висоту рядка тексту. Переплетення досить вільне, ізограф заповнює простір між переплетеннями ультрамарином. Так само колористичне рішення містить кіноварну контурну лінію, м'які вохристі мазки, напівпрозорі штрихування та півкола на внутрішній частині ініціала.

Арк. 66зв. Ініціал стилістично та композиційно близький до зображень на аркушах 24, 26зв, 58зв, 60зв і 65. Він містить зображення дракона із тулубом птаха та переплетеними частинами тіла. Фігура тварини показана в розвороті. Груди спрямовані ліворуч, а шия та голова, що видихає язика полум'я – праворуч, формуючи таким чином верхню дужку. Аналогічне рішення цих деталей можемо спостерігати в оформленні **С** на арку-

ші 24. Вертикальну частину літери формує зображення грудей та крокуючих перетинчастих лап. Схоже трактування можемо спостерігати як в ініціалі на аркуші 60зв, так і в інших згаданих тут ініціалах. Переплетені ноги, крило та хвіст дракона складають нижню частину літери. Одна загострена частина плетіння довгим пером спрямована вертикально донизу, а інша піднімається вгору, формуючи нижню дужку. Обидві гострі деталі застигають, не доходячи одна до одної рівно на висоту рядка тексту. Переплетення не достатньо вільне, ізограф заповнює простір між переплетеннями точковими дотиками ультрамарином. Так само колористичне рішення містить кіноварну контурну лінію, м'які вохристі мазки, напівпрозорі штрихування та півкільця на внутрішній частині зображення.

Арк. 74зв. Ініціал стилістично та композиційно близький до зображень на аркушах 24, 26зв, 58зв, 60зв, 65 та 66зв. Він містить зображення дракона з тулубом птаха та переплетеними частинами тіла. Фігура тварини показана в розвороті. Груди спрямовані ліворуч, а шия та голова, яка видихає язика полум'я – праворуч, формуючи таким чином верхню дужку. Аналогічне рішення цих деталей, а також нахил голови можемо

спостерігати в ініціалі на аркуші 26зв. Вертикальну частину літери формує зображення грудей та крокуючих перетинчастих лап. Схоже трактування можемо спостерігати в ініціалі на аркушах 60зв, 66зв та інших, згаданих вище. Переплетені ноги, крило та хвіст дракона складають нижню частину літери. Аналогічну форму плетіння можна спостерігати в ініціалі на аркуші 60зв. Але у цьому випадку видозмінюється саме нижня частина декору. Розділяючись на три сегменти,

вона справляє враження підставки. Ізограф заповнює простір між переплетеннями точковими дотиками ультрамарином і зафарбовує частину фону біля крокуючих лап. Так само колористичне рішення містить кіноварну контурну лінію, м'які вохристі мазки, напівпрозорі штрихування та півкола на внутрішній частині літери.

Арк. [93^a]. Ініціал виконаний в манері, подібній до написання великих літер **В** на аркушах 89зв, 91, 93, 96, 96зв і 100, **Г** на аркушах 92, 94зв і 98зв, **М** на аркуші 101зв, що дозволяє визначити їх належними пензлю одного ізографа. Спрощене вузликоне плетіння літери створює враження певної схематичності та відсилає нас до раніших лицевих пам'яток, коли художники апелювали до візантійського стилю. Ініціал виконаний в порівняно невеликих розмірах, він займає лише два рядки тексту. Колористичне рішення обіграно у двох кольорах: це кіновар (головний колір) та світла вохра (додатковий) для пари точкових торкань і тонування обробки дужок літери.

Ініціал Т

На сторінках книги написано тричі.

Арк. 29. Ініціал виконаний у вигляді плетених ременів. У верхній частині вони розходяться на гострі наверх у вигляді спадаючих листочків, формуючи таким чином верхню горизонтальну перекладину літери. Вертикаль літери у своїй основі також поділяється на два кінці, що перехоплені петлями плетіння. Літера виконана у манері, яку відрізняє тонкість та каліграфічна вишуканість малюнка, делікатне поводження з кольором.

Арк. 55. Ініціал виконано у тератологічному стилі у вигляді змії, яка обплітає та кусає саму себе. Ліва частина зображення трохи прихована палітуркою. Верхню поперечну частину літери складають два сплетені між собою навершя із роздвоєними кінцями, що спрямовані догори та донизу. З верхнього переплетення додолу дивиться голова змії. Вона займає половину довжини вертикалі, погляд спрямований донизу, до основи літери. Вона виконана у вигляді безлічі складних вузлів, на які зав'язане зміїне тіло, що вказує на нижні рядки тексту своїм хвостом. Колористичне рішення ініціала зберігається в обраних кольорах кіноварі, вохри та ультрамарину.

Так само майстер прикрашає внутрішню частину візерунку переплетень ледь помітними штрихами та S-подібним завитком, що впритул прилягає до вохристого мазка. При збереженні кольорової гами відтінки кольору виглядають насиченими та яскравими.

Арк. 87. Ініціал схожий з написанням Г на аркуші 12, П на аркушах 17зв, 21 та 46зв, Т на аркуші 29; він виконаний у тій же манері, що й на аркуші 55. Тут майстер уникає звернення до зображення тварин та створює ініціал у вигляді переплетених ременів. Надзвичайно схоже рішення верхньої горизонтальної планки літери – кінці ременів виходять із щільного плетіння та, роздвоюючись, спрямовані догори та донизу; вирішення кутів здійснене в основі вертикалі літери. Аналогічне й колористичне рішення ініціала – кіноварна контурна лінія, вохристі мазки, всередині злегка розведені більш прозорою штриховкою; ультрамарином виконані точкові торкання як в заповненні порожнин у переплетенні ременів, так і в зовнішніх контурах літери.

Ініціал ІА

Зустрічається лише один раз.

Арк. 26. Ініціал виконаний без зображення тварин, він містить лише орнаментальний мотив плетіння кіс, вузлів та петель. Ліва частина ініціала частково прихована палітуркою. Композиція включає зображення двох вертикальних частин, що складаються із двох паралельних ременів, оповитих вузлами та петлями із загостреними виступами на основах. Співмірність композиційних деталей не зовсім рівна внаслідок поєднання І та А з їх графічним втіленням. Відповідно, перша складова значно вужча за другу. Зображення останньої в середній частині літери обплітається довкола косою, що по діагоналі опускається до основи гострим кутом. Від першої третини І вгору виплітається невелика петлеподібна форма декору, що дещо збільшує ширину зображення візуально та з'єднує деталі ініціала в єдину композицію. За стилістикою ІА максимально близька ініціалам Н на аркуші 18, а також Т на аркушах 29 та 87, Б на аркуші 46, В на аркушах 20 та 80зв, Г на аркушах 11 та 11зв тощо. Колорит ініціала базується на традиційному поєднанні кіноварної контурної лінії, вохристих мазків по внутрішньому краю, ультрамаринових точкових торкань по зовнішньому краю та заповненню фоновому простору між переплетеннями.

***

Підсумовуючи здійснений вище детальний опис оформлення заставок та ініціалів, підкреслимо, що за нашими спостереженнями, над художнім оформленням Службника працювало щонайменше два ізографи. Ручі першого притаманна безумовна перевага тера-

тологічного стилю, в якому йому немає рівних, якщо порівнювати з пам'ятками, сучасними цьому рукопису. У цьому полягає почуття пропорції, співвідношення товщини плетіння з прорізами фону, виїмкова, каліграфічна тонкість лінії, її безпомилковість, впевненість руху і деяка гострота зображень. Майстер виявляє професійність і в роботі з кольором: тануча градація вохристих мазків, широких поруч з найтоншою лінією кіноварі, напівпрозорі підмалювання всередині контурних ліній, дихаючі ультрамаринові точкові торкання пензлем. Це, безумовно, був один з найталановитіших майстрів оформлення рукописів свого часу. Другим ізографом була виконана низка ініціалів у другій частині Службника. Йому притаманне звернення до раніших стильових прийомів в оформленні літер, більш відчутніша щільна контурна лінія ініціалів, відсутність нюансування тонів, не зовсім вдалі спроби роботи у тератологічному стилі, але досить вправні та грамотні у візантійському. Роботи цих майстрів дуже різні, не схожі одна на одну, і в цьому випадку визначення двох різних рук очевидно. Утім, цілком припустимо, що майстрів було три. На цю думку наштовхує той факт, що серед ініціалів тератологічного стилю є ледь помітні розбіжності в щільності барвного шару, незначному потовщенні контурів, відхід від гостроти і натомість набута плавність ліній. Чи пов'язані ці відмінності в ініціалах зі зміною художнього почерку ізографа, зміненими вимогами замовника? Або впливом на деякі ділянки пергаменту якихось хімічних елементів, сліди яких помітні у змиванні ультрамаринових мазків? Або все ж це був третій майстер, який не поступався першому в майстерності створення тератологічних образів і складних плетінь, але мав власну манеру роботи з кольором та образом? Відповіді на ці питання можна знайти виключно при безпосередньому

вивченні пам'ятки, які, гадаю, можна буде зробити під час подальших досліджень.

Досліджуючи пам'ятки книжкового мистецтва Русі-України, вкрай складно визначити територіальну приналежність рукопису тому чи іншому культурному центру, спираючись лише на художній аналіз твору. І в цьому можуть допомогти порівняльні характеристики рукописних пам'яток, створених у близький до досліджуваного предмета час та з чіткими географічними прив'язками. На підставі вивчення палеографічних, мовних та художніх особливостей Службник Теодоровича датується третьою чвертю (50-ми – 70-ми рр.) XIV ст.¹² Зважаючи на це датування, було здійснено порівняння художнього оздоблення манускрипту із близькими до такого хронологічного діапазону пам'ятками, що дало доволі цікаві результати. Адже найбільш близькими до оформлення Службника виявились такі дві пам'ятки, як Євангеліє апракос Лаврське третьої чверті XIV ст. (ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4П)¹³ та Євангеліє апракос Луцьке другої половини XIV ст. (РДБ, Рум. 112)¹⁴.

Лаврському Євангелію присвячена велика праця Л. Гнатенко¹⁵, у якій дослідниця всебічно вивчає рукопис, доходячи висновків, що

¹² Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой службник XIV века... С. 62; Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой службник XIV в. из коллекции А. И. Сулакадзева... С. 71; Смирнова Э. С. Указ. соч. С. 65; Taft R. F. The "Prayerbook of Great Prince Volodymyr" in NY Public Library Codex Slav. 1: A Manuscript and Its Legend. *Studi sull'Oriente cristiano* 2005. Vol. 9. P. 107.

¹³ Гнатенко Л. *Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом*. К., 2007. С. 94–98.

¹⁴ *Луцьке Євангеліє XIV століття / Луцкое Евангелие XIV века. Факсимильное издание*. К.: Горобець 2011. 526 с., приложение.

¹⁵ Гнатенко Л. Украинское Лаврское Евангелие апракос XIV века (палеографическое и графико-орфографическое исследование). *Palaeoslavica*. 2006. P. 41–76.

Євангеліє було створено у великому київському скрипторії, найімовірніше у Києво-Печерській Лаврі, а книга є пам'яткою виразної української писемної київської традиції, створеною на межі давньоукраїнського та староукраїнського етапів розвитку орфографії, відображаючи узусні графіко-орфографічні та палеографічні особливості, притаманні канонічним кодексам середини і третьої чверті XIV століття¹⁶. Оформлення цього кодексу має багато спільних рис і стилістичних рішень з оформленням ініціалів на аркушах Службника Теодоровича. Це виявляється у переливчато яскравому колористичному вирішенні деяких заголовків. Порівняємо аркуш 52 Службника (текст під заставкою) та аркуш 158зв. Лаврського Євангелія. Близькість манери виконання ініціалів **В** на аркуші 108зв Євангелія та на аркуші 77зв Службника помітні в композиційних прийомах, кольоровім рішенні та опрацюванні штрихами внутрішньої площини плетених ременів і тулуба птаха. Водночас варто зазначити, що, незважаючи на всю красу оформлення Лаврського Євангелія, майстерність і професіоналізм ізографів, які оформляли Службник Теодоровича, були набагато вищими.

Складно переоцінити цінність для нашого порівняльного дослідження такої пам'ятки, як Луцьке Євангеліє апракос. Місце його написання достеменно не відоме, але мовні особливості однозначно дозволяють територіально віднести його до теренів України; за маргіналіями другої половини XV ст. на його сторінках місцем написання книги називають скрипторій Спаського Красносельського монастиря недалеко від Луцька¹⁷, хоча вони фіксують лише місце перебування книги в ньому у другій половині XV ст.

¹⁶ Гнатенко Л. Украинское Лаврское Евангелие апракос XIV века.. С. 43–65.

¹⁷ Докл. див.: Запаско Я. П. *Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга*. Львів: Світ, 1995. С. 262–264.

Рівень художнього оформлення Луцького Євангелія свідчить про неабиякий талант, найвищий професіоналізм майстрів, які працювали над ним. Заставки та ініціали виконані у єдиному художньому ключі зі збереженням пропорцій, композиційних і колористичних рішень, стилістичних прийомів. Найчастіше це звернення до тератологічного стилю – зображення собак, які кусають ремені, переплетення ременів, іноді поєднання плетених мотивів з елементами візантійського стилю. Всі ініціали та заставки зберігають тонкий кіноварний контурний малюнок, внутрішня площина зображення опрацьовується вохристими мазками, які співіснують з напівпрозорими штрихами та півколами, що сприяють наданню візуального об'єму. Численні петлеподібні та гострі форми декору плетіння ініціалів прикрашені витонченими розчерками. Близькі риси в оформленні можемо спостерігати і у Службнику Теодоровича.

Щоправда, ініціали Луцького Євангелія позбавлені колючості та гостроти форм, які можна бачити в Службнику, але при порівнянні оформлення деяких ініціалів можна простежити виняткову схожість. Так, ініціал **Р** на аркуші 115зв Луцького Євангелія близький за композиційним рішенням до **Г** на аркуші 11зв Службника, а в ініціалі **Р** на аркуші 121зв Євангелія ми бачимо схожий прийом «заковтування» елемента букви, як і в **Г** на аркуші 14зв Службника, хоча у першому випадку це голова собаки, а в другому – змії. Ініціал **В** на аркуші 124зв у Євангелії виключно близький за рішенням і композицією до **В** на аркушах 89зв та 100 у Службнику, рішення ініціала **О** на аркуші 186 Євангелія за своїм рішенням виключно близьке до **О** на аркуші 19зв Службника. Порівняльний ряд можна продовжувати досить довго. Все це свідчить про близькість і схожість багатьох рис в оформленні Луцького Євангелія та Службника Теодоровича, підводить думку

Служебник Теодоровича

Арк. 113зв.

Арк. 143зв.

Арк. 89зв.

Арк. 100

Арк. 193зв.

Луцьке Євангеліє

Арк. 115зв.

Арк. 121зв.

Арк. 124зв.

Арк. 186

під те визначення, що з великою часткою ймовірності можемо припустити можливість створення цих книг в одному скрипторії та, вірогідно, одним колом майстрів-ізографів.

Чи був цей скрипторій в одному з монастирів Луцька або ж в іншому важливому духовному центрі Русі? Безумовно так, і цим місцем найвірогідніше міг бути Київ, який у другій половині XIV ст., тобто в часи створення усіх трьох порівнюваних пам'яток – Лаврського Євангелія, Луцького Євангелія та Служебника Теодоровича, був потужним торговельним центром з великими фінансовими оборотами¹⁸. Місто продовжувало залишатись духовним центром Русі, адже саме тут, у Софії Київській, знаходилась митрополича кафедра, і тут жив у 1375–1380, 1382–1390 роках митрополит Кипріян (бл. 1330–1406)¹⁹, який відіграв у другій половині XIV ст. велику роль у підтримці київської митрополії в цілісності, збереженні православних традицій, розвитку мистецтва та книжної справи²⁰. Саме при ньому була створена така відома пам'ятка, як «Київський Псалтир» 1397 р., велись роботи по відновленню майнового становища митрополичої резиденції – Святої Софії²¹; тому не буде перебільшенням припусти-

¹⁸ Докл. див.: Івакін Г. Ю. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. К., 1996. С. 192–245. Там же див. бібліографію.

¹⁹ Каргер М. К. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Т. II: Памятники киевского зодчества X–XIII вв. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. С. 106.

²⁰ Про нього див.: Шабунько Ф. М. Кипріян. *Енциклопедія історії України*. Т. 4. К., 2007. С. 285–288.

²¹ «Такоже отприснаа села софийская отпала къ князем и к бояромъ, и язъ тых доискываюся. И оправдаю, чтобы по моей смерти было кого Богъ оправдаеть» – так писав митрополит Кипріян (Послание Митрополита Киприана игуменам Сергию и Феодору / Подготовка текста, перевод и комментарии Г. М. Прохорова (РНБ, Соловецкое собр., № 858, Кормчая, 1493 г., л. 527–536). [Електронний ресурс: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4990>].

ти, що такий шанувальник книжності, як митрополит Кипріян, не міг не подбати про зростання обсягів продукції київських митрополичого та монастирських скрипторіїв для руських церков та монастирів.

Сукупність цих та багатьох інших факторів безумовно сприяла притоку обдарованих майстрів, створенню потужних художніх центрів, розвитку вже існуючих скрипторіїв. Високий рівень майстерності ізографів, які працювали над художнім оздобленням Службника Теодоровича, засвідчений детальним аналізом виконаних ними рукописних заставок, дозволяє визначити їх роботу у знаному та популярному скрипторії, де їх виняткові майстерні здібності та талант були оцінені та затребувані. Тож найвірогіднішим місцем як переписування тексту Службника Теодоровича, виконаного, до речі, практично бездоганною церковнослов'янською мовою²², так і його художнього оформлення, може бути один із київських скрипторіїв.

²² Див. статтю В. Мойсієнка у цій збірці.

«Молитовник князя Володимира»: основна бібліографія

Видання пам'ятки

Ковалів П. *Молитовник-служебник: пам'ятка XIV ст.* Нью-Йорк: Науково-Богословський Інститут Української Православної Церкви в США, 1960. 436 с.

Дослідження

Запаско Я. П. *Доброписці славні тоді були. Нариси з історії українського рукописного мистецтва.* Львів: Афіша, 2003. С. 24–26.

Кримський А. *Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася.* Шахматов О., Кримський А. *Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К., 1924. С. 199, прим. 1.*

Макаренко М. *Молитовник князя Володимира й Сулакадзев. Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского, изданный ко дню 70-летия со дня его рождения академией наук по почину его учеников под редакцией академика В. Н. Перетца.* Ленинград, 1928. С. 484–491. (Сборник Отделения русского языка и словесности. Т. 101. № 3).

Огієнко І. *Молитовник кн. Володимира Великого з 999 р. (новознайдена пам'ятка).* *Стара Україна: часопис історії і культури.* 1925. Ч. V. С. 81–87.

Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. *Лицевой служебник XIV века – важный памятник книжной культуры древней Руси.* *Acta Baltico-slavica.* 1999. Вып. 24. С. 47–64.

Поздеева И. В., Лифшиц А. Л. Лицевой Службник XIV в. из коллекции А. И. Сулакадзева. *Источниковедение и краеведение в России. Сборник к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта историко-архивному институту*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. С. 68–71.

Рыбалка А. XIII класса Сулакадзев: *источниковедческое историческое исследование*. Москва; Екатеринбург: Кабинетный ученый, 2018. С. 40–42, 294–300, 436.

Смирнова Э. С. Русский лицевой службник XIV в. Нью-Йорке. *Хризограф*. Вып. 2. Москва: Сканрус, 2005. С. 54–73.

Сперанский М. Н. Русские подделки рукописей в начале XIX века (Бардин и Сулакадзев). *Проблемы источниковедения*. Москва, 1956. V. С. 70, 91–92.

Koroliva N. P. Un témoin du plus ancien manuscrit cyrillique: l'Euchologe du kniaz Vladimir le Grand († 1015). *Échos d'Orient*. 1930. T. 29, № 159. P. 342–346.

Parpulov G. R. (with contributions by Korobeinikov D. and Magola A.). Pre-1650 Cyrillic Manuscripts in U.S. Public Collections: A Catalogue. *Palaeoslavica*. 2010. Vol. XVIII, 2. P. 4–6.

Taft R. F. The "Prayerbook of Great Prince Volodymyr" in NY Public Library Codex Slav. 1: A Manuscript and Its Legend. *Studi sull'Oriente cristiano* 2005. Vol. 9. P. 93–124.

Taft R. F. Proper Slavonic opisthambonos prayers. *Studi sull'Oriente cristiano* 2006. Vol. 10, 2. P. 157–158.

Упорядник
Вячеслав Корнієнко

Відомості про авторів About the Authors

Гнатенко Людмила – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)

Hnatenko Liudmyla – Doctor of historical sciences, senior research worker of the Codicology and Codicography Department of the Institute of Manuscript at the Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Корнієнко Вячеслав – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ, Україна)

Korniienko Viacheslav – Doctor of historical sciences, senior research worker, Deputy director general for research work of the National Reserve "St. Sophia of Kyiv" (Kyiv, Ukraine)

Мойсієнко Віктор – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Житомирського державного університету ім. Івана Франка (м. Житомир, Україна)

Moisiienko Viktor – Doctor of philological sciences, Professor, Head of the Ukrainian Language Department of the Ivan Franko Zhytomyr State University (Zhytomyr, Ukraine)

Нікітенко Надія – доктор історичних наук, професор, завідувач науково-дослідного відділу «Інститут "Свята Софія"» Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ, Україна)

Nikitenko Nadiya – Doctor of historical sciences, Professor, Head of the Research Department "St. Sophia Institute" of the National Reserve "St. Sophia of Kyiv" (Kyiv, Ukraine)

Шманько Тарас – доктор богослов'я, завідувач кафедри літургійних наук Філософсько-богословського факультету Українського католицького університету (м. Львів, Україна)

Shmanko Taras – Doctor of Theology, Chair of the Department of Liturgical Sciences (Philosophy and Theology Faculty) of the Ukrainian Catholic University (Lviv, Ukraine)

Яницька Поліна – мистецтвознавець (м. Київ, Україна)

Yanitskaya Poulina – art critic (Kyiv, Ukraine)

ЗМІСТ

Надія Нікітенко

«Молитовник Володимира Великого» і Софія Київська 241

Вячеслав Корнієнко

«Молитовник князя Володимира»:

історія дослідження рукописної пам'ятки XIV ст. 281

Людмила Гнатенко

Дві наукові публікації Службника Теодоровича XIV ст. 305

Віктор Мойсієнко

Мова Службника Теодоровича

та проблема локалізації рукопису 319

Тарас Шманько

Особливості структури та змісту

Службника Теодоровича. 343

Поліна Яницька

Художнє оформлення Службника Теодоровича XIV ст. 385

«Молитовник князя Володимира»:

основна бібліографія 453

Відомості про авторів 455